

First edition 500 Copies

Printed by Ramdul J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao
University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate,
Palace Road Baroda and published on behalf of the Maharaja
Sayajirao University of Baroda by Dr Bhagolal J. Sandetata,
Director Oriental Institute, Baroda Feb. 1961

Price Rs. 10-00 nP.

Copies of this work can be had from:

Manager :

The University Publications Sales Unit,
M S University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate Palace Road, BARODA

नाज सं न व सु ता व क्रो सो ज स्ति व सु पा ल स्या य वी ण र लि ता नि दृ यं त च क्ति दं त न ॥ आ मी च्छ मी
(अ) रा र्ज र (ग) ष्ट ज्ञा ण त्रे ष्टि मा र, घु रा धा ॥ य प्रा का र दु ष्य मे र च्छा ण थ ये वि प्रा का र क ल्पि ता वे
र मा त्रा ॥ यो क मी लि व ष्ट ॥ (ग) ष्ट त तु ल त रू डे ॥ व स ख य की ह्नि धे स्य व रा स्य नि मे ल रू वि ती ज्ञा ड ॥
वि सु य ति ॥ श म्बा वि क्ति र धा र व सु धि व स्ता ष्या जि ह्नी त य वे च्छ न य स्य इ टि स्का र त्प वि र व द्वा ल
व रा ज्प स्य न ॥ अरु धा ॥ ती व का न्य स्य प त्फ रा ज्ञा भ रू ध ती च्छा च्छ त्पि य या ल
श्री सा चा छ र्छ री र व सितो ॥ त दे रा ज, स्वा ग ज्ञे र घ व मे
प्र तु क्त या ज्ञार्थे न्य र व्र ष्ट ॥ व का र मा मे श्व र ह व ना मा मु सा य ण ना ट
न क्त पा र म ना ॥ प्रा था व धां व द वि चार या र व त्प न ना ष्ट न थ्या ति तु क्ता ॥ इ ति त्र मा य मे द
प्र हृ ना ॥ ता प च्छ णी या क वि नि ष्ट न त ॥ श्री ॥ ॥ च्छ स्ति श्री स व त ॥ ए ड व वा र्थे मो य व दि र्छि ति या
ए तु ध ध दि ना ॥ आ ध ह श्री ॥ अ हि म दा वा द वा स्ता व्य म ष्या ॥ अ न्नि श्री हि ली ॥ म व श्री नु क्तान प ठ ना ॥

22

श्रीपारापन्तारया॥माटजातीम उवराठैले सुत आलाकनपुक्षकामिंदंलिविनिं॥कयाणम सु॥
 नयकपाठकप्युसेसवुआ ॥यादब्यसुसाकटतादब्यलिपिनमयाभक्ति बुद्धमउक्त्वा॥
 समस्त्रावाणदीयाला॥ वनितानरपतिकरय वपाणा॥अनिचउमही॥ अलिउदउनाला॥अय
 नयुनटपणिवशरउ ज्ञाणा॥धुरलधुम श्रीमस्सुव नरशुवावथीआ
 नरदुगिस्थासपाठ नसास्सु देनावतारममा॥ जायसाथि॥उऊवि
 वसुसुत उकावपी॥ बरातिमानिम पशनीपविविधिधरुदि नाओठमनाकरिथय्य
 नउपम स्वरप्रप्यवदे तय्यवरअप्यदपरा पशनीपविविधिधरुदि नाओठमनाकरिथय्य
 याभदीअभिमाउमोदउत्तरदिदिइजनयोक्कनकमरीमीदिसुक्कानमस्सिइवरमपुा॥
 विसुःसंगगतपर देतनितानवउदुतगणाशोपाःप्रयाउनामाभवेवजनछम्बीनवउ॥५
 ज्ञानकृतंमना चीतंरुंरुंलिविनसयाइतिसवानाममार्गीमाऽउस्तक वानका॥६॥अुननवउगय

Last folio (88b) of the MS. no. of the Ullāgharāghava Nāṭaka

प्राग्भवेत् ३१ - यत्प्रमत्तः ३० - नास्ति ३०

पिण्डा सरस्वत्यं श्री कृष्णाय नमः स्त्रियं तद्वानुत्तः पुं प्राग् एकमात्रमस्यारकासाएवका
सरायत् २ अथैव सूचति मधुजिभुखं मखिभुमात्रकं वृकं वीरवावाक्यवक्रं मगुगुरारि
मदरं दामादरं स्तवतात् प्राशकं मनयात्रीयति विहितो क्रयत्सरकोदरिवालितविह
सन्नवायुवताक्रमंकरः पाउवः शत्रुपि व कालिदीतयक्षर विदरतागापीजन
मप्यद्वयाराधय कृमि विक्षिपतुरसि जम्यत्रातिलाषाकर इष्टस्तत्र विवापयया

अपितया काद्यं मन्वन्शीरदांशु रस्यति मघोत्रिजाशोयुयकाताहरि
पाउवः शताद्यतन्वीपकः समतादा वलाक्यसुदधं अलात्राद्यागमरमणीयत
माउव ननन्शीः नयादि पताकतकार्ग एवमुत्तारलिनशः शीनातका साराः अरनी
णिक्विज्जलेरंतासि विद्युत्तमात्रालायु विपकशालिष्ठुकाः मंपातमातवत स्यथिच
धमसोचसवितमिवस्तरं मत्सुचतः शतदद्यसगवतः श्रीधारकालंकारनीलमणेः श्री
कृष्णदवस्युत्तरताश्रीधरयवाथिकादशीपृथ्विणिमर्षदिगतातासामाजिकतनानाजनका

३०

विताशाना
प्राग्भवेत् ३१

३

First folio (1b) of the MS ३० of the Ulligharāgṛha Nīṭaka

३०

INTRODUCTION

यस्यास्ते मुखपङ्कजे सुवमृचां वेदः, स्मृतीर्वेद य,
 तेत्रा सप्तानि यस्य, यस्य रसना सूक्ते च सूक्तामृतम् ।
 राजानः श्रियमजंयन्ति महतीं यः पूजया गुर्जरा,
 कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति कः सोमेश्वरस्येश्वर ॥

—*Vastupāla*¹

Somesvara or Somesvaradeva, as he prefers to call himself was the hereditary priest of the Caulukya Kings of Anahilavād Patan in Gujarāt and was a friend and protégé of Vastupāla, minister of Vāghela feudatories of Caulukyas ruling during the first half of the thirteenth century A.D. at Dhavalakka or Dholakā in the modern Ahmedabad District.

Vastupāla was a shrewd politician and a successful general, and came from a Jaina family belonging to the Prāgvāta (Porvād) community which is famous in the history of Gujarāt for its valour, statesmanship and business acumen. But it is noteworthy that Vastupāla was also a patron of learning, a promoter of literature and art, a philanthropist, a man of religious devotion and a great builder of monuments, such as temples on Mount Ābu and Mount Girnār. In all these he was helped and assisted by his younger brother, Tejapāla. Vastupāla was known to have composed a Mahākāvya—Naranārāyaṇ-ānanda²—and several Stotras or devotional hymns. Consequently, a large number of poets and scholars who had gathered around him made a remarkable contribution to various branches of mediæval Sanskrit literature. Somesvara was the most noteworthy figure in the literary circle patronised by Vastupāla³. Occupying the high position of the Royal priest of the Gujarat sovereign ruling at Anahilavād Patan, Somesvara was not merely a protégé of Vastupāla, but ~~was~~ ^{acted as a} ~~his~~ ^{assistant} ~~by~~ ^{at} his side throughout his eventful

CORRIGENDA

Introduction, p. i. read त्रेत्रा for त्रेत्रा; सुते for सूक्ते and गुर्जराः for गुर्जराः.

Act. I, p. 5 read, after V. 14. शशानन्द (कर्णवनादेश्य) for शशानन्दः—
 (कर्णवनादेश्य)

Act. V, pp. 81 onwards. Change verse nos. 11, 12, etc. to 9, 10 etc., upto p. 100. The last verse no. on p. 100 will be 62.

friendship between these two remarkable men may be regarded as the real fountain head of the last political and cultural revival of Hindu Gujarāt that is to be found during the thirteenth century.

Someśvara and his ancestors

Unlike so many other authors in Sanskrit literature, Someśvara has given a good deal of information not only about himself, but also about his ancestors. In the last canto of his *Surathotsava Mahākāvya*, called the *Kavi-Praśasti-Varnana*, he has given brief sketches of ten of his ancestors, and also supplied important autobiographical details. It would be useful for our purpose to have a glance at the summary of that part of the canto. There Someśvara says—“There is a city of Brahmīns called Nagara,⁵ where the prescribed rituals are strictly adhered to, and where the Kali was unable to enter, as it was purified by the three sacred fires—viz Gārhapatya, Āhavanīya and Dakṣiṇa. Really speaking, it is a great place of pilgrimage. There all the people recited Vedas, and even a child was not impure. It was fancied that attracted by the beauty and purity of the place, gods abandoned the heaven and incarnating themselves as Brāhmīns, resided there. In that city among the Brāhmīns of the Vaśiṣṭha Gotra there was a family bearing the surname Gulecā.⁶ In that family a great Brāhmīn called Solaśarman was born, who satisfied his ancestors with the Soma juice in the sacrifices performed by him, and also by doing the Śrāddha ceremony at Prayāga. He was made Purohita by Mularāja, the lord of the Gurjara land, and consequently he attained fame among the Caulukyās, just as Vaśiṣṭha in the solar dynasty. Even in this Kali age he performed the Vājapeya sacrifice according to proper rituals. How far shall I describe his good deeds? It is enough to say that he used to recite the Rgveda, had performed a number of sacrifices, gave food to the hungry, and controlled his senses. His son was Lallaśarman, who was the Purohita of Cāmundarāja, Mularāja's son. The son of Lallaśarman was Muñja, who became the priest of Durlabharāja. Under his priesthood, nothing in this world was unattainable for Durlabharāja. His Son was Soma,⁷ by whose favour the kings attained victory everywhere. Soma's

Śatruñjaya in Saurāṣṭra and Vīradhavalā, the Vāghelā chief of Dhavalakka, had appointed them as ministers, after they were introduced to him by Someśvara (*Ibid.*, p. 28)

⁵ A shortened form of Vadnagara (ancient Ānandapura) in North Gujarāt, from which the Vadnagarā Nāgara Brāhmīns of Gujarāt get their name.

⁶ Among the present-day Nāgaras, the Guleca Gotra is mentioned at the time of the Gotrocāra at the good-bye ceremony after the marriage vide Dhruva, *Digdarśana* (Guj.), p. 18n

⁷ This must be the same Soma or Someśvara, who was instrumental in getting admission to Anahilavād for the Suvihita Jaina monks.

son was Āmaśarman, who performed six forms of the Jyotiṣṭoma sacrifices and bore sacrificial title of Samrāt.⁸ He was the Purohita of king Karna, the father of Siddharāja. The wealth he received from the Caulukya kings, he spent in building the shrines of Śiva, digging ponds, beautiful with lotuses, and giving donations to the poor. Once Karna had invaded the kingdom of Dhārā. Realising that the Mālava army was being defeated in the combat, the Purohita of Dhārā produced a Kṛtyā or demoness. But Āmaśarman not only protected his king by the power of his Mantras, but defeated the Kṛtyā, who disappeared after destroying her creator. The son of Āmaśarman was Kumāra, who was the Purohita of Siddharāja. By the power of his blessings Siddharāja captured the lord of Sindhubēsa, put into prison the powerful king of Mālvā with his harem, and taught the haughty chief of Sapādalaikṣa how to bow down his head. This Purohita of the Cakravartin performed many sacrifices and dug hundreds of ponds. Kumāra's son was Sarvadeva, who was highly proficient in the Manusmṛti. Following the tradition of his ancestors, he performed sacrifices, and satisfied the people by giving donations, but never stretched his own hand to receive them. Sarvadeva's son was Āmiga, who was a Vedic scholar. To him, who liked to do good deeds, only two things were shameful—viz., to hear his

⁸ It is noteworthy that in mediaeval Gujarāt not only Vedic sacrifices were performed, but they were popular. The tradition continued, at least, upto the beginning of the 14th century A.D. when the Muslims captured Anahilavāḍ Candu Paṇḍita (1297 A.D.), the celebrated commentator of the Naisadhīyacarita and an inhabitant of Dhavalakka, had performed several Vedic sacrifices like Dvādaśāha and Agnicayana. By performing the Vājapeya and Brhaspati-sava sacrifices he got the titles of Samrāt and Sthapati, respectively—

ये वाजपेययज्ञनेन कर्तुं सम्राट् कृत्वा वृद्धरतिसत् स्वपतित्वमाय ।

ये द्वादशाह्य(ज)नेऽग्निविद्वेष्यभूत् स श्रीचण्डुपण्डित इमा-विततान दीकाम् ॥

He also performed a number of Somasūtras. Candu is the only commentator of Sanskrit poems, who often quotes the Śrauta Sūtras (Handiqui, Naisadhīyacarita, trans., Intro., p. 8). This shows how Vedic learning flourished in Gujarāt especially among the Brāhmins from Vaḍnagar. Anahilavāḍ and Dhavalakka. Dhavalakka, which was the place of Vastuśāstra's activity became the second capital of Gujarāt not only from political but also from cultural point of view. It would be interesting to mention in this respect that the Tattvopaplavasīmha of Jayarāśi Bhaṭṭa (circa 7th-8th century), a unique work on the Lokāyata philosophy, was copied down at Dhavalakka in the year 1293 A.D. This shows that dialectics was a highly prized subject in that city during the reign of the Vāghelas and even study of the tenets of an almost forgotten school of philosophy like that of Cārvāka was not neglected (R. C. Parkh, Tattvopaplavasīmha, Intro., pp. 1 f.).

praise from the superiors and living in this prison house of the worldly existence. He had four sons like the four Vedas of the Brahman or creator. Eldest among them was Sarvadeva who was a great scholar. Names of other three were Kumara, Munja and Āhaḍa. Sarvadeva immersed the remains of King Kumārāpāla in the sacred Ganges and satisfied the Brahmins of Gaya and Prayaga by giving them donations. He sunk tanks in various places worshipped Śiva everyday, welcomed every Brahmin and consequently he was praised in every house. His brother Kumara was free from greed. One day at the time of the solar eclipse the king of Gujarat who was Kumārāpāla's son* offered him many jewels but he did not accept them though pressed by the donor. By worshipping the Śiva god called Kaṅkesvara he healed the fatal wounds of Ajayapāla which he later had received in a battle. At a time of famine when the people had become emaciated like skeletons he prevailed upon King Muṛāja II to remit the taxes. Pratapamalla of the Raṣṭrakūṭa clan had made him his counsellor. Once the Caulukya king appointed him as the Commander and by defeating the enemies he proved himself worthy of choice. Once Kumara fought with King Vindhya the grandson of Yośovarman the lord of Dhara. Not only did he drive away Vindhya but having devastated his city called Gogasthana dug a well on the site of his palace. He got great wealth from the land of Malva and gave it away when he went to Gaya for a Śraddha ceremony. Kumara defeated the invincible army of the lord of the Mlecchas near a place named Rajnisara or Ranisara and satisfied the manes by performing the rites with the waters of the holy Ganges. He was proficient in the six Karmans of the Brahmin and always uttered the sacred syllables—ॐ नमः शिवाय. He had shown his proficiency in the Śāstras when performing sacrifices and that in Śāstra or arms when fighting in the battles. He always bore the Brāhmasūtra or sacred thread on his body and Rajyasūtra in his heart that is he incessantly thought about the welfare of the state and the king. Kumara had an obedient wife named Lakṣmī who was beautiful like the goddess Lakṣmī. She gave birth to three sons—Mahādeva, Someśvara and Vijaya.¹⁰

Thus Someśvara was the son of Kumara and Lakṣmī. He had two brothers, one elder and the other younger, named Mahādeva and Vijaya respectively. He has given the history of his ancestors ranging over a long period of about 250 years from the days of Mūlarāja. It is evident from this account that Someśvara was born in one of the most eminent, learned and wealthy

* As Kumārāpāla had no son we take the word son (Kumārāpālaya sutena rājāna—v 31) to mean his successor. We are totally justified in this interpretation because just after this Ajayapāla the successor of Kumārāpāla is expressly mentioned by his name (v 32).

¹⁰ Surathotsava XV 143

Brāhmin families of Gujarāt. That family hailed from Vaṣṇanagar. In addition to doing the work of the high priest of the king, some members of the family, like Someśvara's father Kumāra, could fight and command an army successfully. We can say, on the authority of the Amamacaritra of Muniandrasuri (1199 A D) that the same gentleman was the chief accountant of Gujārat (Nṛpakṣapaṣāḷādhyakṣa) for some time and that he had revised and corrected the said work at the author's request. This would not appear strange when we look to the manifold duties of the Rājapurohita in ancient India, who was not only an expert in the Śāstras, but also proficient in the Dandaniti or politics, and sometimes had to look after the civil and military administration. We have seen above that Vedic learning and rituals were highly prized things among the ancestors of Someśvara and some of them were, no doubt, great scholars. But it may be remarked here that though Someśvara has given many interesting details about his ancestors, he has said nothing about their literary works, if they wrote any.

Literary works of Someśvara

After eulogizing his ancestors, Someśvara has mentioned a few facts about himself in the Surathotsava. He says how contemporary poets like Harihara and Subhaṣa appreciated his poetry.¹¹ By composing a work full of poetic merits, and a play, within only half of a Yāma (one and a half hour), he had highly entertained the members of the assembly of the Caulukya king Bhīma-

¹¹ श्रीसोमेश्वरदेवकवेरतेत्य लोमृषुण गुणप्राप्तम् ।
हरिहरसुभशमृतिभिरभिरितमेव कविप्रवरै ॥

* * *

वशदेवतावमन्तरय वने श्रीसोमेश्वरम् ।
पुनोति विमुखात् मुक्ति मादित्याभोलिषे मुषा ॥
तव वसत्र दानत्र सद्गौ सप्तशालरम्भूलम् ।
अवतु निज पुरतस्मिन् सोमेश्वरदेव वशदेवी ॥

Ibid, XV. 44 and 46-47

Poetry of Harihara and Subhaṣa has been praised by Someśvara in the beginning of his *Kirtikaumudī Mahāśāyā* (I. 24-25). Subhaṣa is well known as the author of the *Dūtāṅgada Chāyānīṣaka*. Harihara was a descendent of Śrīharṣa, author of the famous *Naīśadhīyacarita*. So far only stray verses ascribed to Harihara were available in the *Prabandhas*. Very recently a full-fledged literary composition, viz., *Śaṅkhaparābhava Vyāyaga*, by Harihara, delineating Vastupāla's victory over Śaṅkha, ruler of Hṛgukaccha, has been discovered. For a notice of the same *vide*, *Sardecata, Journal of the Oriental Institute*, June, 1955.

deva of Anāhulavād Patan ¹² After praising his own poetry and also the poetry and munificence of Vastupāla in a number of verses (vv. 48-66), he closes the canto, which shows that the author and the patron were fast friends before the composition of the Surathotsava

The Surathotsava Mahākāvya ¹³ gives the story of king Suratha contained in Saptasati or Devīmāhātmya in the Mārkaṇḍeya Purāna. Someśvara's Kīrti-kaumudī Mahākāvya ¹⁴ is a panegyric of the glorious deeds of Vastupāla and is very important for the study of contemporary history and society His play Ullāgharāghava which is presented in this edition dramatizes the Rāmāyana-story It was acted in the famous temple at Dvārakā on the Prabodhini Ekādasi, as stated in the prologue. ¹⁵ We cannot say with certainty whether the play with which Someśvara entertained the assembly of Bhūmadeva II was this Ullāgharāghava Ullāgharāghava, as mentioned at the end of the play, was composed at the request of the poet's son, Lallaśarman But this, however, does not exclude the possibility of the Ullāgharāghava being identical with the play mentioned in the last canto of the Surathotsava

In addition to these, Someśvara has composed an anthology of 217 didactic verses called Karnāmṛtaprapā, ¹⁶ and a hymn to Rāma in one hundred verses, entitled Rāmaśataka Judging from the number of the manuscripts of the poem and of its two commentaries—one by Ekanātha and the other by some unknown author—we can say that the Rāmaśataka was a fairly popular work. ¹⁷

¹² काव्येन नव्यपदपाकरमास्वदेन
यामार्थमात्रप्रतिवेन च नाग्नेन ।
श्रीनीमभूमिपतिसमदि सभ्यनेक-
मस्तोकमदवशवदमादये य ॥

—Surathotsava, XV 49.

¹³ Edited by Pt Sivadatta and K. P. Parab, Kāvya-māla Series, Bombay, 1902

¹⁴ Edited by A. V. Kathavate, Bombay, 1883.

¹⁵ This reference becomes significant when we know that in medieval Gujarat a number of Sanskrit plays were performed on festive occasions. Vide B. J. Sandesara's paper *Gujarataman Sanskrit Nāṭaka* (Guj.) published in *Itihāsani Kēdī* (Padmrajā publications, Baroda, 1945)

¹⁶ A manuscript of the Karnāmṛtaprapā is preserved in the Government Collection deposited at the Bhandarkar Institute, Poona For a detailed notice of the same, vide Sandesara, *Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla*, pp. 140-42 The work has been taken up for publication in the Rājasthan Purātana Grantha-mālā by Ācārya Jīvanīyājū.

¹⁷ For a notice of the Rāmaśataka, vide Sandesara, *op. cit.*, pp. 136-37.

Praśasti of the Ābu temple built by Vastupāla and Tejapāla is a composition of Someśvara, and can be still seen in the temple in the form of an inscription. It is a beautiful poem in 74 verses in different metres and bears the date of 1287 V S. (1231 A D), the year of installation of the image of Neminātha in the temple.¹⁸ The metrical portion in two, out of several, Girnār inscriptions of Vastupāla are from the pen of Someśvara.¹⁹ These two inscriptions are dated 1288 V S (1232 A D.). His Vaidyanāthaprasasti, commemorating the reparation of the Vaidyanātha temple at Darbhāvati or modern Dabhoi near Baroda, by King Viśaladeva, son of Viradhavāla, bears the date of V S 1311 (1255 A D),²⁰ which shows that Someśvara lived at least for 16 years after the death of Vastupāla in 1296 V S (1240 A D). The Vaidyanāthaprasasti seems to be his last composition. One more Prasasti was written by Someśvara, but no trace of it is available to-day. That was the Praśasti of the Viranārijyana Prāsāda, built by King Viradhavāla at Dhavalakka. It contained 108 verses, according to Rajaśekharaśūri's Prabandhakośa (p 59). It can be inferred from the name of the monument that it was a temple of Nārāyaṇa or Viṣṇu. No remains of this temple nor any other building of Viradhavāla or Vastupāla have survived at Dholkā.

Thus Someśvara attempted successfully various forms of Sanskrit literature like Mahākāvya, Nāṭaka, Stotra, Praśasti, Subhāṣitā, etc. From his numerous compositions on various subjects it appears that he was a man of liberal outlook. Though he was a devout Śaiva and Śākta and an adept in the Vedas, he wrote not only poems and plays praising Rama, but also Praśastis for the Jaina temples.

Peterson²¹ and Aufrecht²² have tried to identify our Someśvara with the author of a commentary on the Kāvyaaprakāśa, known as the Kāvyaadarśa-Saṅketa, whose name was also Someśvara. But the identification is not correct, as the author of the Kāvyaadarśa-Saṅketa was the son of Devaka of Bhāradvāja Gotra²³ while our Someśvara was the son of Kumāra of Vasīṣṭha Gotra. The two authors were different.

¹⁸ For the text of the Ābu Praśasti, vide Jinavijayaji Prācīna Jaina Lekhasaṅgraha, no. 64, Acharya, Historical Inscriptions of Gujārāt, no 206

¹⁹ Jinavijayaji, op. cit, nos. 38-1 and 40-3, Acharya, op cit no 207 and 209, Shastri and Parab, Prācīna Lekhamālā, nos 168 and 170

²⁰ Epigraphica Indica, Vol I, pp. 20 ff, Acharya, op cit. no 215

²¹ Peterson, Report V, p. 84

²² Catalogue Catalogorum, Vol I, pp 102 and 737. Also vide Satathot-
sya, Intro, p. 16.

²³ Kāvyaadarśa-Saṅketa (R. C. Parikh's edition, Rajasthān Purātana Grant samīti, no. 46), p. 352, Intro. p. 8.

Chronology of Someśvara's works

No work of Someśvara, except his inscriptions bears any date. But upper or lower limit of at least some of these works can be decided on the basis of internal evidence. A comparison of the *Surathotsava* and the *Kirtikaumudī* reveals a great difference between the style of these two poems. In the former, the style appears to be more or less of the Gaudī type, forced and obscure and full of tiresome puns while the style of the latter is of the Vaidarbhī type, marked by perspicuity, and makes one believe that here the model was that of Kālidāsa. One cannot with certainty view this difference of style as a criterion of priority in time, but it tempts one to believe that probably the work of the Gaudī style may have been earlier. This surmise is further corroborated by the subject matter of the two poems. The *Surathotsava* is more or less an allegory of the political misfortunes of Bhīmadeva II and the re-establishment of his power at Anahilavīḍ. Bhīmadeva II who is known as *Bholo* or *simpleton*, was a weak sovereign and he was unable to protect his kingdom from the depredation of his feudatories as well as the foreign enemies and there was a time when a chieftain named Jayantasīma could usurp the throne of Anahilavīḍ for sometime, about 1224 A D (1280 V S) and issue the grants in his own name.²⁴ Naturally Bhīma had to take refuge somewhere and he could regain his lost kingdom in 1225 or 1226—in any case before 1227 A D²⁵ through the faithful service of Vāghela chief Lavanaprasāda and his son Virādhavala. The *Surathotsava* also describes similar misfortunes of and regaining of power by a mythical king Suratha, and it is quite probable that Someśvara may have chosen the story of Suratha as the theme of his poem on account of its striking similarity with contemporary events and that he may have written the work to commemorate the re-establishment of Bhīmadeva's power sometime about 1227 A D. The *Kirtikaumudī* (IX 31) narrates the events of Vastupala's life including the temples built by him and on the reasons adduced by Kathavate (KK Intro p 17) it was composed after 1237 A D. In the *Bharatavākya* at the end of the Ullagharaghava (राजाले जनकन्दु कीर्तितुमुदैरामोदिनी मेदिनी०) Someśvara appears to refer to his *Kirtikaumudī*. If this inference is correct then it can be adduced that the Ullagharaghava was written after the *Kirtikaumudī*. Nothing definite can be said about the dates of the *Karnamrtaprapa* and the *Rama sataka* though on the basis of stylistic improvements I would like to consider both of them as later than the *Surathotsava*.

²⁴ Buhler *Indian Antiquary* Vol VI pp 187 ff

²⁵ D K Shastri *Gujaratano Madhyakālīn Rajput Itihas (Guj)*, Vol I, 1st ed p 359

Stray verses of Somesvara

The Prabandhas give a number of references and anecdotes which bear upon Somesvara's relations with Vastupala. All these cannot be taken at their face-value, but a critical examination of them reveals that they are based upon historical facts. The Prabandhas have also cited a number of stray extempore verses spoken by Somesvara on particular occasions.²⁶ His praise of Tejapala when the latter returned after defeating Ghugula, the chief of Godraha or modern Godhrā, beautiful description of the Lalitāsara, a lake built by Vastupāla at Palutana and named after his wife, Lalitā laudatory verses for Vastupāla during the Sanghayatra on Mt Śatruñjaya, verses in praise of Viradhavala when he held durbar after a victory—these are some of the illustrations in point.

The Suktimuktavali of Jahlana keeper of elephants of King Kṛṣṇa (1247—1260 A D) of Devagiri, contains four verses (इन्द्रविष्वक्त्वा०, यथावद्भद्रनात्०, वनमुत्थि०, वाच यस्मत्०) of Someśaradeva. Now we know that there were more than one poets of this name,²⁷ and one is not quite sure whether the author of these verses is our Somesvara. But considering the fact that the Suktimuktavali contains verses of several other Sanskrit poets from Gujarāt—like Hemacandra Somaprabha,²⁸ Śrīpāla,²⁹ Vastupāla, Vāgbhaṭa³⁰ Vijayapāla³¹ Prahladana,³² Durlabharaja,³³ Devabodhi or Devabodha,³⁴ Kumudacandra³⁵ Arasī Thakkura or

²⁶ Sandesara op cit p 50

²⁷ Kṛṣṇnamachariar, Classical Sanskrit Literature, pp 1108-9

²⁸ Author of the Prākṛit work Kumārapalaprātibodha (published in G C S, no 14), Sinduraprakara, etc

²⁹ Blind poet laureate of Siddharaja Jayasimha author of the Praśasti of the Sahasralinga lake (lost) Praśasti of the fort of Vadnagar, etc

³⁰ Author of the Vāgbhaṭalaṅkāra a work on poetics

³¹ Grandson of Śrīpāla author of a Sanskrit play, Draupadīsvayamvara

³² Author of the Parthaparākrama Vyāyoga (published in G O S no 4) founder of Prahladanapura or Palanpur, a city in North Gujarāt

³³ Author of the Sāmudrikatilaka (1160 A D) and a minister of King Kumārapāla

³⁴ The Prabhāvaka-carita (ch 21) says that Devabodha had come to Anahilavād during the reign of Siddharaja and had come in contact with the poet Śrīpāla. He is said to be an Ācārya of the Bhagavata sect. Both Devabodha and Śrīpāla were favourites of Siddharaja but their mutual relations were anything but friendly (R C Parikh, Kavyanusāsana Intro pp 255 ff)

³⁵ Kumudacandra was an Acārya of the Digambara Jain sect and a contemporary of Siddharaja. His dispute with the Śvetāmbara Acārya Vadi Devasuri is the theme of the play Muḍṇṭakumudacandra Prakarana by Yasas-candra.

Arisimha,³⁶ and also two verses ascribed to Siddharāja Jayasimha (1094-1143 A D), the famous king of Anahilavāḍ, it is quite possible that the said Someśvara is none other than our author. The probability becomes stronger when we know that our author prefers to mention himself as Someśvara, just as the compiler of the Sūktimuktāvalī has done. Moreover, the Sūktimuktāvalī quotes two verses from the Vaidyanāthaprasasti,³⁷ which is definitely a work of Someśvara. The anthologies seldom quote from inscriptions and the fact that the Vaidyanāthaprasasti is quoted that way shows that it was considered a composition of high literary merit.

It is interesting to note that a verse from the Kīrtikaumudī (VII 79 निगदितु विधिनापि०) has found place in the Vasantavilāsa, an old Gujarati Phāgu of the 15th century A D

Someśvara abandoned Vyāsavidyā after the death of Vastupāla

Someśvara's verses in praise of Vastupāla, referred to above, reveal the respect and admiration of a friend. Vastupāla has also paid tribute to scholarship, poetic merits and high position of Someśvara in equally glowing terms (in the verse quoted in the beginning of the Introduction). According to the Prabandhas, it was Someśvara who saved Vastupāla twice from the wrath of king Viśaladeva³⁸ with whom the former was not on good terms. When Viśaladeva was harassing Vastupāla and Tejapāla in spite of their previous obligations on him Someśvara readily composed a verse suggesting the ruler's ingratitude, and the king was ashamed.³⁹ The Prabandha notes that after the death of Vastupāla, Someśvara abandoned the Vyāsavidyā to mark his deep sense of bereavement at the loss of his great friend, and refused to recite the Purāna though pressed by Viśaladeva. And the King appointed another gentleman named Ganapati Vyāsa to do his work.⁴⁰ There seems to be truth in this tradition as we find Ganapati Vyāsa as the writer of the second Prasasti of Nānaka in 1272 A D in which he mentions himself as the author of a poem called Dhārādhvamsa, commemorating Viśaladeva's victory over Mālava.⁴¹ It is clear that Ganapati Vyāsa had become court poet of Viśaladeva.

³⁶ Author of the Sukṛtasakīrtana Mahākāvya a panegyric of minister Vastupāla who was his patron

³⁷ लि दूर वीमताह० and वीरतल्लुक्क०. As the text of the Prasasti at Dabhoi is in a very fragmentary state owing to the delapidated state of the slab bearing the inscription it has not been possible to trace out these verses

³⁸ Sandesara op cit, p 33

³⁹ Prabandhakośa p 125 Vastupālacarita III 332 Vividhatīrthakalpa, p 80

⁴⁰ Purātanaprabandhāśaṅgraha p 80

⁴¹ Acharya op cit no 219 v 18

We do not know the date of Someśvara's death, just as we do not get the date of his birth. He was living at least upto 1255 A.D., the date of the Vaidyanāthapraśasti.

Ullāgharāghava Nāṭaka

After biographical and historical details about life and works of Someśvara let us come to his play, Ullāgharāghava which is presented in this volume.

As for the contents of the play—in act I, after the Nāndī, Śatānanda, the Purohita of Janaka, refers to the grief of the king that his daughter Sītā will now be separated from him, that is, the play begins after the marriage of Rāma and Sītā. Daśaratha, his two sons and Sītā take Janaka's leave and start for their capital. After a while the chamberlain Hanūdatta informs how, on the way, angry Paraśurāma was pacified by Rāma, and Janaka goes to inform the inmates of the harem about this great success of his son-in-law. From a Viśkambhaka in the beginning of act II containing a dialogue between two servants we know that Daśaratha has decided to install Rāma as the king and has called for his Purohita, Vaiśiṣṭha. Then Rāma and Sītā accompanied by the gardener move about the pleasure-garden and the pleasure-pond and enjoy the beauty of the place. Meanwhile Daśaratha calls Rāma and bids him to remain ready to take charge of the onerous duties of state-affairs. It is evening, and the stanzas of the Vaitālikas describing the evening twilight are heard from the background. The chamberlain informs Daśaratha that Queen Kaikeyī requests him to come to her palace. Before going there, the king again tells Rāma to remain ready for the coronation ceremony. In act III from the conversation of two maid-servants, it is inferred that Kaikeyī has decided to obtain the two "gifts" from the king, which the latter had promised her sometime ago and that one was the banishment of Rāma and the other was the coronation of her son Bharata in his place. Then Rāma drives in state to the Palace, witnessing the festivities in the city, but coming to the residence of Kaikeyī, he and Sumantra find the old king vainly attempting to persuade the queen, so that she may not insist upon her demands. The king faints when he sees Rāma. At this juncture enter Kausalyā, Sumitrā and Sītā and are stunned to learn the new turn of events. Angry Lakṣmaṇa enters with drawn bow, demanding to know the person who would banish Rāma. But Rāma pacifies him and bidding farewell to all retires to the forest, and grief prevails in the whole kingdom.

The whole of act IV is utilized for supplying information regarding events that occurred after the banishment of Rāma. The act is devoted to the aerial travel and conversation of two Gandharvas—Kumadhāngida and his son Kana-kaeṣṭha. We know that Daśaratha is dead, Bharata follows Rāma to Citrakūṭa,

but there he is prevailed upon by Rama to return to Ayodhyā for the protection of the people. Rama has killed the demon Viradha and in the end he expresses a desire to go in the southern direction. Act V has a Viśkambhaka in the beginning in which the audience know from the soliloquy of Mārīca that Ravana wants to take his help in the abduction of Sita and that the ears and nose of Śurpanakha were cut by Lakṣmana and also that the demons residing in the Janasthana were killed. Then enters Ravana and forcibly carries away Sītā. Jaṭayu king of the vultures comes to Sita's help and fights with Ravana but he is not successful and from the speech of Ghorākṣa Ravana's attendant, we know that Jaṭayu is fatally wounded. Rama and Lakṣmana not finding Sita in the hut start for her search and learn the details of her abduction from Jaṭayu. Jaṭayu advises Rama to go to the Pampāsara in the south where he will make friends with Sugrīva and other monkey chiefs, and thus a suggestion is made as to how it will become possible for Rama to attack Lanka. Act VI begins with the dialogues of two demons viz. Malyavan and Sarana from which the audience know that Vali was killed by Rama and Hanuman had burnt Laṅkā. Vibhīṣana advised Ravana to return Sita to Rama but he was insulted and consequently went over to Rama's camp. Then Angada comes to Ravana's court on a peace-mission but his mission fails and there follows an interchange of recriminations. *The battle-cries of the monkeys are heard from the background.* Ravana from the terrace of his palace takes a view of Rāma's army and the chief warriors are pointed out to him by Śuka. In the same way Rama and Vibhīṣana see Ravana's army from the peak of mountain Suvela.

Almost the whole of act VII is a dialogue between Kārpaṭika who was a spy of Lavana the lord of Mathura and a friend of Ravana and a demon named Viśkam ikha. We know that Ravana has been killed. Sita has come out pure from the fire and Vibhīṣana is installed on the throne of Laṅkā. Kārpaṭika says that he would try his best yet to create difficulties in the way of Rama. In the end Vibhīṣana's voice is heard from the background requesting Jāma to sit in the aerial car Puṣpaka for going to Ayodhyā. Act VIII begins with the aerial journey of Rama to Ayodhya. Sita asks him about various places coming on the way and he satisfies her curiosity. Kārpaṭika in the guise of a young Muni rushes to Ayodhyā. There he spreads the false news that Ravana having killed both Rāma and Lakṣmaṇa is coming in his aerial car to attack Ayodhyā. The army is ordered to remain ready and Kausalyā and Sumitrā struck with grief prepare for burning themselves alive. At this juncture enters the aerial car. Bharata aims an arrow at Vibhīṣana taking him to be an ally of Ravana but Vaśiṣṭha who knows everything checks him and the evil plot of Kārpaṭika is discovered. There is happy reunion of the family and in the end there is a Bharataśrīkya in the mouth of Vaśiṣṭha.

We may mention here that at the end of each act the poet has a verse in praise of Vastupāla which speaks of his close associations with the patron. At the end of the play there is a Praśasti of four verses, in which the author gives some autobiographical details. Two of these verses (य कर्मणि० and अहन्वतीव०) are also to be found in the last canto of Surathotsava (as vv. 39-40) to which we have already referred.

Thus, the Ullāgharāghava is a long drawn out play, possibly having as its model the Anargharāghava of Murāri (before the 9th century A. D.), a play in seven acts. There is a series of Rāma-dramas ending with the word Rāghava which seem to have some connection with one another. We are ignorant about the Udāttarāghava of Māyurāja, which is known only by reference,⁴² and we are not able to say anything about its relation with the Anargharāghava of Murāri, which may have either succeeded or preceded it. Murāri seems to have been imitated by Jayadeva (circa 1200 A.D.), in the Prasannarāghava,⁴³ which is also a Rāma-play in seven acts. Murāri's play was very popular in Sanskrit literature at this time, and he has been spoken of very highly in anthologies, and a large number of commentaries were written on his play.⁴⁴ The play was zealously read and studied also in mediæval Gujarāt, and Naracandra and his Guru Devaprabha,⁴⁵ both of them contemporaries of Vastupāla have composed commentaries on it. A third commentary was written by Jinaharsa in the 15th century.⁴⁶ And it is no wonder if Someśvara was influenced by it. Just as act IV of the Ullāgharāghava is entirely taken up by the dialogue of two Gandharvas—Kanakacūḍa and Kumudāngada, the later part of act VI of the Anargharāghava is similarly devoted to the talks between Ratnacūḍa and Hemāngada, who are also Gandharvas. These dialogues in both the plays serve the same purpose: viz., to inform the audience about the events that had taken place earlier. Dialogues of Malyavān, Śuka and Sārana are found almost in identical places in act VI in both plays. VIII 29-30 of the Ullāgharāghava are mere imitation of the VII 97-98 of the Anargharāghava, and the whole of the act VIII in the former play seems to have been inspired by act VII of the latter, though here one may be tempted to say that the poet may have also seen the portions describing

⁴² Keith, Sanskrit Drama, pp. 223 ff.

⁴³ *Ibid.*, p. 226. Unmattarāghava of Bhāskara Kavī of unknown date, though a one-act play, seems to have been influenced at least in its name by the plays like the Anargharāghava.

⁴⁴ Krishnamachariar, Classical Sanskrit Literature, p. 638.

⁴⁵ L. B. Gandhi, Catalogue of the Jama Bhāṅḍāra at Pāṭan (G.O.S. No. 76), p. 301, also H. D. Velankar, Jinaratnakosa.

⁴⁶ L. B. Gandhi, op. cit., Intro, p. 52.

Rāma's return to Ayodhyā in canto XIII of the Raghuvamśa and act X of the Bālarāmīyaṇa of Rājasekhara (circa 900 A D.)

The Ullāgharāghava betrays some influence of the Abhijānaśākuntala. The scenes in which Sītā goes to Ayodhyā and the grief of Janaka at the separation from his dear daughter is expressed, are reminiscent of similar scenes in the fourth act of the great drama of Kālidāsa. When Someśvara wrote:

नवंपरिणीता दुहिता गच्छन्ती पतिगृहाय बन्धूनाम् ।
परमार्थवेदिनामपि वैद्व्यं विरचयत्येव ॥ (1-10)

he must have in his mind the following half verse from the Śākuntala, put in Kanva's mouth —

वैद्व्य मम तावदीदृशमहो रनेहादरण्यौरुसः ।
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविच्छेपट्टुःखैर्नवैः ॥ (IV. 5).

And Śātānanda's instruction to Sītā —

शुश्रूषा श्वशुरे ननान्दृष्टु नतिः श्वश्रुषु सेवाञ्जलिः
पत्न्यौ त परता सनर्म च वचस्तेन्मित्रमर्गे शुचौ ।
साङ्गत्वं कुलवालिक्कासु विनयः पूज्ये तनौ सवृत्ति-
मार्गोऽय मुनिपुङ्गवैर्मृगदृशा श्रेयःश्रिये दर्शितः ॥ (1-21)

appears to have been based on the famous verse in the Śākuntala spoken by Kanva beginning with the words शुश्रूषस्व गुरून्० (IV. 17). In the second act of the Ullāgharāghava Rāma protects Sītā from the bee which was attracted by the fragrance of her mouth and addresses him a verse भ्रान्तश्चे भ्रमर भवता० (II. 35), which is inspired by a similar scene in the first act of the Śākuntala and the verse चलायाङ्गा वृष्टि० (I 20). सरस्वत्या स्नान (II. 46) is clearly influenced by the well-known verse in the Uttararāmācarita (II. 2) beginning with त्रिवशाया वृष्टि०. In the same way मौष तदेव नगरं च तदेव० (I. 27) reminds one of the following Subhāsita ascribed to Bhartrihari—

तानीन्द्रियाणि सरलानि मनस्तदेव सा बुद्धिप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थाभ्रमणा विरहित. पुरुषः स एव ह्यन्य क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

Sanskrit drama was generally under the influence of the court and though the audience was mixed its worth was judged by the learned who were intent on discerning poetic beauties or defects. The result was that the poet attempted to introduce as many lyric verses as he could, and consequently the action and dialogues suffered. This process can be seen in full development in Murān, Rājasekhara and other later dramatists, in whom we find subordination of action to description, and the degeneration of the description into a mere exercise in

style and in the use of alliterations ⁴⁷ We find these features also in *Somesvara* he being the child of his age At some places he has made the descriptions lengthy, e g whole of the fourth act is devoted to the long and tedious dialogues between two Gandharvas The second act describes the beauties of the garden, and a part of the last act gives a large number of verses in epic style about several geographical places from Lanka to Ayodhya This was partly due to the fact that the plays for their reputation depended largely on being read, not witnessed however important it may have been for the poet to secure the recognition of public performance

But the merit of *Somesvara*'s work lies in the fact that though it exhibits all these characteristics of the later drama, prose as well as verses in it are written in an elegant and effective style, which has always marked his compositions He has tried to dramatize the whole of the *Ramayana* but has utilized his long and unwieldy subject matter in a judicious way as a result of which his acts generally do not degenerate into something like separate plays, as has happened in the case of the *Balarāmāyana* of *Rajasekhara* The *Ullagharaghava* has numerous lyric verses which can be cited as poetic achievements of *Somesvara*

CRITICAL APPARATUS

The present edition is based upon the following two manuscripts

I Manuscript designated ३०

Material—paper

Folios—91

Size—10" × 4½"

Script—Devanagari

No of lines on each folio—11

No of letters in each line—36 to 40

Condition—Very good

Date of copying—1696 V S

Place of copying—Ahmedabad

Place of deposit—Pt Dayāvimalaji Jaina Jñāna Bhāndāra, Devaśāno
Paḍo, Ahmedabad

Some one has effaced the colophon at the end of this manuscript excepting the portion which mentions the date and place of copying which reads as follows —सवत् १६०६ वर्षे । श्रीमहम्मदशाहद्वारे ॥ छ ॥

II Manuscript designated ३१०

Material—paper

folios—88 folios 1, 5, 16, 39, 40, 71, 73 and 87 missing

⁴⁷ Keith op cit p 244

उल्लाघराघवनाटकान्तर्गतानां पात्राणां परिचयः

स्थापकः	}	—नाटकाभिनेता
सूत्रधारः		
नटी		—सूत्रधारपत्नी
शतानन्दः		—गौतमपुत्रः
राम		—दशरथमहाराजप्येष्ठपुत्रः
जनक		—मिथिलापतिमहाराजः
लक्ष्मणः		—दशरथमहाराजपुत्रः
प्रतीहारः		—जनकराजप्रतीहारः
सीता		—जनकराजपुत्ररामस्य पट्टदेवी
हंसिका		—सीताया सर्वा
कञ्चुकी		—जनकराजकन्यान्तःपुरपालकः
हरिदत्तः		—
राजपुरुषः		—जनकराजसेवकः
नन्दिभद्र		—श्रीगमप्रसादचिन्तक सेवकः
विनयन्धरः		—दशरथमहाराजमान्य सेवकः
मालाधरः		—दशरथमहाराजलीलोचानपालकः
प्रतीहारी		—रामप्रतीहारी
विद्रूपकः		—रामस्य नर्ममित्रम्
जानूकर्ण्य		—मैत्रावरुणशिष्यः
राजा		—अयोध्यापतिर्दशरथमहाराजः
वैतालिकः		—दशरथमहाराजस्तुतिपाठकः
कञ्चुकी		—दशरथमहाराजान्तःपुरपालकः
मन्थरा		—दशरथमहाराजदेव्याः कैकेय्याः सखी
सुबुद्धिका		—दशरथमहाराजमान्या दासी
सुमन्त्रः		—दशरथमहाराजसारथिः
कौशल्या		—दशरथमहाराजपट्टदेवी
पुरुष		—राजसेवकः
गन्धर्वराज	}	—कनकचूडगन्धर्वपिता
कुमुदाङ्गदः		

कनकचूड	—गन्धर्वराजकुमुदाङ्गदपुत्रः
पुरुषः	—गुहनाम श्रौराममित्रम्
मुनिकुमारक	—भरद्वाजशिष्यः सुयज्ञः
पुरुषः	—तुम्बरनामा गन्धर्व
तुम्बर	—गन्धर्व
मारीच	—राक्षसराजरावणस्य मित्रम्
घोराक्षः	—राक्षसराजरावणस्य प्रणिधिः
रावण	—राक्षसराज लङ्काधिपतिः
जटायुः	—गृध्रराजः
माल्यवान्	—राक्षसराजरावणस्यामाल्य सारणस्य मातामहश्च
सारण.	—माल्यवतो दौहित्रः
शुकः	—राक्षसराजरावणस्य मन्त्री
अङ्गदः	—वालिराजमूनुः
प्रहस्त	—राक्षसराजरावणस्य प्रधानः
कादम्बरी	—राक्षसराजरावणस्य प्रतीहारी
मन्दोदरी	—राक्षसराजरावणस्य पट्टदेवी
विहङ्गवेग	—विभीषणप्रणिधिः
विभीषण	—राक्षसराजरावणस्यानुजः
चारपुरुष	} —मथुराभिनायस्य लवणस्य प्रणिधिः
कार्पाटिकः	
वृकमुत्तः	— " " "
सुग्रीवः	—वानराधिराजः
जाम्बवान्	—वानरराजः
वैश्वानरः	—सुग्रीवः
हनुमान्	—वानराधिराजप्रियमित्रं वानरराजः
वासवः	—स्वर्लोकाधिपतिः इन्द्रः
श्वन्व्यः	—राक्षसराजरावणस्य वृद्धमायः
भरतः	—दशरथमहाराजपुत्र
सौमित्रिः	—दशरथमहाराजपुत्रः लक्ष्मणः
वशिष्ठः	—दशरथमहाराजपुत्रः लघुः
करभकः	—मन्तराजनाम्नः सेवकः

Size—10½" × 4½"

Script—Devanagari

No of lines in each folio—11

No of letters in each line—36 to 40

Condition—good Edges of some folios are torn out

Date of copying—1537 \ S

Place of copying—Ahmedabad

Place of deposit—Bhandarkar Oriental Research Institute Poora (no 343 of 1884 86 Government Collection of Manuscripts deposited at the Bhandarkar Institute)

It is very interesting to note that this MS was copied down for reading of two Muslim gentlemen called Khan Hasil and Khan Burhan

The text of the colophon which also contains two old Gujarati couplets—one of them praising Khan Burhan—is not very clear but one thing is apparent that the manuscript was copied down during the reign of Sultan Mahmud of Ahmedabad popularly known as Mahmūd Begaḍa and that Khān Hasil and Khan Burhan were in some way connected with him The following is the text of the colophon —

॥ स्वस्ति श्री सवत १५३७ वर्षे माघादि २ द्वितीयाया शुधदिने ॥ अथेह श्री ॥
 अहिमदावादवास्तव्ये मन्वे ॥ पान श्रीहसील ॥ पान श्राबुहान पठनार्थ ॥ परापनाराय ॥
 मोटझातीय दुवे राउल सुत बालाकेन पुस्तकमिद लिखित ॥ कल्याणमस्तु ॥ लेपनपाठरूपो
 शुभ भवतु ॥ ॥ यादृश्य पुस्तके दृष्ट तादृश्य लिपित मया । यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो
 न दीयते ॥ १ अनिता नरपति करय वपाण ॥ अभिनवु महाअलि उदउ भाण । सुघट
 सुभट पणि चतुर सुजाण ॥ मुख सुख सुदर नही निनाण ॥ १ राजाद्धिराज गुज्जरनेरेंद्र
 विख्यात पातसाह श्रीमहमूद भवतु (१) पान श्रीआवाससुतशुहानपान दानि मानि मदानातर
 मग्गीञ्जय सखि ॥ पुहविधओपम दिव्य अर अप्पइ पर । पत्तनी परि विविधरुचिना
 प्रौढमन करि वप्प—य ॥ महीअलि साचु मेह उत्तर दिशिइ ऊनयो वनन सरीसी देह
 बुहान सहिजिइ वरसणु × शिवमस्तु सर्वजगत परहतनिरता भवतु भूतगणा । दोषा
 प्रया-तु नाश सर्वत्र जन सुखी भवतु ॥ ५ — — च कूटमद्राक्षीत् कूट तु लिखिन मया ।
 इति मत्रा न मे गार्त्वि मा दु पुस्तकाचका ॥ ६ ॥ शुभ भवतु ॥

The MS दे० is read and corrected by some scholar from beginning to end The same man has given Sanskrit Chayā of the Prakrit passages of the play upto folio 24 and has occasionally added very brief explanatory notes which have been printed at appropriate places along with variant readings MS मा० is corrupt and fragmentary Here and there a few passages are missing in both the MSS But fortunately both the MSS belong to different families and what is

missing in one is available in the other. Passages which are thus missing in either of the MSS are printed in the text between index finger signs (e g on pp 15, 29 81, 96 103, 133 136, 155 and 20, 77, 78, etc) and relevant remarks are added in the footnotes. The readings which are missing in both the MSS but are reconstructed by the editors are printed in square brackets

MS ३० is complete excepting a few places and is on the whole superior to ४०. MS ३० was, therefore, adopted as the basis of the text. Its unsatisfactory readings are, however, replaced in the text by better readings from MS ४० and given as variants in the footnotes.

Acknowledgement

The editors are grateful to the Jaina monks of the Vimala gaccha who are custodians of Śrī Dayāvināyāḥī Jaina Jñāna Bhaṇḍāra at Devaśano Pado, Ahmedabad, and also to the trustees of the said Jñāna Bhāṇḍāra for extending the loan of the ३० MS of the Ulāgharaghava, but for which this edition could never have been taken up. The editors are also thankful to Dr P K Gode, Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for the loan of the ४० MS and to Mr A D Thaker, M A, of Oriental Institute, Baroda, for preparing the index of verses. Their thanks are also due to the Authorities of the M S University of Baroda for including this work in the Gaekwad's Oriental Series.

गूर्जरेश्वरपुरोहितकविश्रीसोमेश्वरदेवविरचितम्
उद्धाघराघवनाटकम् ।

श्रीकृष्णाय नमस्तस्मै 'यं सत्या न पुनः पुमान् ।
पङ्कमारेऽत्र संभारकासारे 'कामगयते ॥ १ ॥

अपि च—

मूर्धानं मधुजिन्मुसं 'मन्वपुमान् कण्ठं 'नृकण्ठीरसो,
वाह 'बभुहो मुगरिरुदरं दाषोदग्न्तेऽनताम् ।
मावा धंमभयार्चयेतिशिहिता श्रु'वाऽऽमक्षा हरि-
वाग्नेऽन्तर्विदमलदोषसुवनशंभुकर. पातु व ॥ २ ॥

अपि च—

'फाल्गुनीवटगह्वरे सिद्धतो गोपीचनम्येन्द्रया,
गभासुमि विशिषत्तुमिचम्यगांभियापात् फम् ।
हृष्टम्वर 'सिन्हायया कृत्तिया 'वाऽप्यस्य लक्ष्मीभ्यो',
हाग्येति मियातिनाशयनुपहोता हरि पातु व ॥ ३ ॥

(नाट्येन)

स्थापकः—(समन्तादस्त्रीषु महर्षेण) अहो 'शरदागनग्रीवना सुभनरक्ष्मी ।

स्थिति—

एतत् केतुर्गर्भपत्रभुगैरभ्रैर्नभ शोभते,
 कासारा सुरभीणि केरवकुलैर्भासि विभ्रत्यमी ।
 शाल्येषु विपक्षशालिषु शुक्रा सम्पातमातन्वते,
 सूर्या च द्रमसौ च सञ्चितमित्र स्फार महो मुञ्चत ॥ ४ ॥

तदथ भगवत श्रीद्वारकालङ्कारनीलमणे श्रीमृष्णदेवस्य पुरत श्रीधरप्रनोधैऋतदशीपर्रणि
 सर्पदिग्ग(१ गाग)ताना 'सामाजिकजनानां ज-कसुतापतिचरिताभिनयादेशसम्पादनेन कृतार्थ
 यामि समारम्भदर्थितमात्मानम् । (विचि'त्य) भवतु, पर्यालोचयामि प्रेयसीम् । (इति
 नेपथ्याभिमुख परिक्रम्य) प्रिये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—एँस ङ्हि, आणवेदु अज्जो ।

सूत्रधारः—प्रिये ! रामायणरूपकारलोकरुक्नुहलिनी खलियय परिपत् ।

नटी—अज्ज ! कथ सयलकयिचक्रचिदे रामचरिदे सामाज्याण सण्णेच्छ १ ।

सूत्रधारः—प्रिये ! न विभाजयति भवती । तथाहि—

स जयति रघुराजप्रामणी रामचन्द्र ,

स च जयति कपिचोपत्तिमूल मुनीन्द्र ।

त्रिचगति शतधाऽपि श्रूयमाणा नये,

प्रमदयति यदीया कीर्तिरक्तिश्च चेत ॥ ५ ॥

अपि च—

श्रीकाकुम्भस्थतीर्थे रुद्धेऽपि त्रिपुत्रजे ।

अत्र पापिपलाभाय न प्रवेशमुशन्ति के १ ॥ ६ ॥

तद विमृश्यता कस्यापि कने परित्पस्तितोपणानुरूप त्रिमपि रूपकम् ।

नटी—(विचिन्त्य) अज्ज ! एदिशे पभूदभूदेवसगुले पिस्वकममाने कस्स वि

१ एषाऽस्मि, आज्ञापयतु आर्य ।

२ आर्य ! कथ सयलकयिचक्रचरिते रामचरित सामाजिकानां श्रवणच्छा १ ।

३ आय ! ईदशे प्रभूतभूदसहस्रुते प्रेक्ष्यममाज कस्यापि भूदवप्ररस्य कथ
 नाटकमभिननुमुचेत भवति ।

भूदेवप्परस्स कयिणो नाडयमहिणेदुमुच्चिद भोदि ।

सूत्रधारः—प्रिये ! साधु स्मारित भवत्या । अस्त्येव वशिष्ठान्वयमभूतेश्चोलुक्य-
चक्रवर्तिप्रन्दितचरणारिन्द्रस्य श्रीमोमेश्वरदेवस्य कृतिरभिनयसुल्लाघराघव नाम नाटनम्,
तदेव चतुर्द्धाऽभिनीय सदम्यानुपासहे । (पुन सानन्दम्)

चरितमिदमुदार रामरूपस्य विष्णो,

कृतिरकृतकरम्या श्रीकुमारात्मजस्य ।

ययमभिनयसज्जा, सज्जनोऽय समाज,

सुहृन्मिह मदीय प्राकृष्टन प्रादुरासीत् ॥ ७ ॥

नटी—अञ्ज ! कथ इयरेहिं [१ कयीहिं] विय एदिणा कयिणा अत्तणो गुण
सन्निचण ण त्थिय ? ।

सूत्रधारः—प्रिये ! न खलु महात्मनामात्मगुणसङ्कीर्त्तिने रमना प्रवर्त्तते, पर
विबुधवर्गनिर्गममन्त्रेण चोलुक्यचक्रवर्त्तिसचिनेन श्रीरामनुपालेन सूत्रमिदमुदीरितम्—

यस्याऽऽप्ते मुखपङ्कजे सुम्वमृचा वेद, म्मृतीर्देव व,

त्रेना सन्ननि यम्य, यम्य रसना सूते च सूतामृतम् ।

गजान श्रियमनेयन्ति महतीं यत्पूजया गूर्जरा,

कर्तुं तम्य गुणमूर्तिं जगति क सोमेश्वरम्येश्वर ॥ ८ ॥

नटी—अञ्ज ! सुविहिय एद सत्रमपरं । मह उण इफ ज्येव असतोसज्जारण वट्टदि ।

सूत्रधारः—(साशङ्कम्) प्रिये ! कथय कि तत् ? ।

नटी—अञ्ज ! मम दुहिदा पदम ज्येव दाणि सुमर('समु')हरे पथिदा ।
ता से तहिंमदाण कि कि हविम्मदि ?—त्ति पज्जाउल मे हिययं ।

सूत्रधारः—प्रिये ! किमेव मृषा निर्पादनि ? । गरीरिणां हि शुभाऽशुभविधाने
विधिर प्रमविष्णु । तथाहि—

१ आर्य ! कथ इतरे [कथेभि] इव एतेन कथिता आचन गुणसङ्कीर्त्तन न
वृत्तम् ? ।

२ आर्य ! सुविहितमेवत् सारंमत् । मम पुन एव एव अम नोपकाण्य वर्त्तन ।

३ आर्य ! मया दुहिता प्रथम एव इदानीं यस्मिन्ने प्ररिचयता । तत् तस्या तत्र-
गत या कि कि भविष्यति ?—इति पर्पाकुल न हृदयम् ।

प्रतिक्रूले विधो बन्धुरप्यरातीयतेतराम् ।

अनुकूले पुनरैरिजनोऽपि सुजनायते ॥ ९ ॥

नटी—अञ्ज ! सच्चं ज्येय एय, तह रि सिणेहपरदा मं किलेसयदि ।

सूत्रधारः—प्रिये ! सकल्लोळसंभादी खल्यसावपत्यस्नेहानुभय । तथाहि—

नयपरिणीता दुहिता गच्छन्ती पतिगृहाय बन्धूनाम् ।

परमार्थत्रेदिनामपि वैकृत्य विरचयत्येव ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

साधु भो भरतावतस ! साधु, (“नयपरिणीते” त्यादि पठति ।)

सूत्रधारः—प्रिये ! कथमय शतानन्दभूमिनाया वत्सरङ्गमङ्गलो व्याहरति ? ।
तदेह्यानामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभयाय । (इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ 'प्रस्तावना ॥

(तत प्रविशति शतानन्द ।)

शतानन्दः—साधु भो भरतावतस ! साधूक्तं भरता (“नयपरिणीता” इत्यादि पठित्वा ।) यदय महाराजश्रीसीरध्वज सीताप्रस्थानजनितोन्मानीभाय सासारिकस्नेहापहरणो द्वर्चनचूणानि भगवतो याज्ञवल्क्यम्यापि वचनानि नाद्य मंस्मरति ।

रामेण म्थाणुचाप सपदि दलितमित्युल्लसद्विम्मयश्री,

सन्बन्ध सेंप भोत्रे समजनि तपनस्येति सन्तोषभायम् ।

सीता गन्ताऽद्य भर्तुर्भगवन्मिति पुनरैमनस्येन मुह्यन्,

न ह्यन्त स्नेहबन्ध श्लथयति मिथिलेन्द्रोऽपि योगीन्द्रशिष्य ॥११॥

(पुन स्मृत्वा सचमत्कारम्) अहो ! निरुपम कोऽपि दिलीपशुल्काननवेमरीन्द्रे रामभद्रे सर्वनानामनुरागानिरेव । तथाहि—

यष्टङ्कारभ्रिनयनधनुर्दण्डन राञ्च्यमानान्,

कारुम्येन म्यगिननिखिलाशान्तगलस्तदाऽऽसीत् ।

१ आर्य ! स य एव एतत्, तथापि स्नहपरता मां केशयति ।

सोऽप्युच्चैस्तच्चरितरचितानन्दनृत्यत्रिलोकी-

कृप्तक्षाषाकलकलतिरोभूतभूमा वभूव ॥ १२ ॥

(पुन पृथ्वीं प्रति)

कौशिल्यया तदिदमुद्धृतविश्वजल्यं,

वर्धयितं कृपणया नृपरत्नमेकम् ।

तत् किं न देवि वसुधे ! त्वमपीदमन्य-

दाविष्करोति (? पि) ? भवती ननु भूरिरला ॥ १३ ॥

(आकाशे)

मा मैवं महर्षे गौतमात्मज !

एकं कौशल्यया रामनाम रत्नमसूयत ।

सीतासंज्ञं मयाऽप्येतद् द्वितीयमुपदीकृतम् ॥ १४ ॥

ज्ञानानन्दः—(ऊर्ध्ववमवलोक्य) भगवति वसुधरे ! स्थाने वयमविमृश्यवादिनो भवत्या निवारिताः । (पुरो विलोक्य) अये ! कथमयं मिथिलाधिनाथः समर्थितद्विवाह-महोत्सवं दशगन्धप्रमुखसम्बन्धिजनमनुव्रज्य वत्सा जानकीं जननीजनवन्दनार्थमन्तःपुरगता-मागच्छन्ती प्रतिभालयज्ञिहैव विवाहमण्डपतले वत्सौ राम-लक्ष्मणावापृच्छद्यमानावभिभाषमाणो वर्त्तते ! तदितो गच्छामि (इति परिक्रामति ।)

(तत प्रविशन्ति जनकप्रतीहारौ राम-लक्ष्मणौ च ।)

रामः—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा जनकं प्रति) अनुजानन्तु तत्रभवन्तो मामयोध्या-गमनाय ।

जनकः—(विचिन्त्य सोत्कण्ठम्) वत्स ! बाढं मूढोऽस्मि प्रतिवचनदाने । यत—

त्वद्दर्शनातृप्तविलोचनस्य, गच्छेति निर्गच्छति किं मुग्धान्मे ? ।

यात्राक्षणेऽस्मिन्नथ च त्वदीये, तिष्ठेति वाचोऽनुचितैव वृत्तिः ॥ १५ ॥

रामः—(सप्रथमम्)

वात्सल्यं तातपादानां भूतयग निसर्गजम् ।

जने पुनरिहापत्यनिर्विशेषे विशेषतः ॥ १६ ॥

(नेपथ्ये)

कुमार रामभद्र ! समादिशति महाराजो दशरथ, यदय प्रगुणीकृत प्रास्थानिको रथ ।
तद् वध्वा 'सीरध्वजसम्भूतया सह सत्वरमागम्यताम् ।

जनकः—(श्रुत्वा) वत्स रामभद्र ! स्थित्वाऽपि चिरमस्माभिरनुभयनीय एव
भयत्प्रयासजन्मा स्पर्णरु, तत् कृतमत पर विलम्बेन । अपि च—

नरपतिरितरोऽपि स्मर्यते वैष्णवोऽश,
स्वयमसि रमणीयैस्त्व गुणैर्विष्णुरेव ।

किमपि भुवनकार्यं यद् विचिन्त्याऽपतीर्ण-
स्तदिह घटयतस्ते वत्स ! निर्विघ्नमस्तु ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—तात ! भयदनुग्रहादेव भविष्यति ।

(इति उभौ परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

शतानन्दः—(उपसृत्य) स्वस्ति भवते 'भास्करप्रशिष्याय ।

जनकः—भगवन्नाङ्गिरस ! अमिवादये (इति प्रणम्य प्रतीहार प्रति) मित्रा-
नन्दिन् ! समाह्वयता वत्सा वैदेही । सोऽयमतित्रामति प्रस्थानमुहूर्त्त । वयमपि पुरोहित-
सहिता शान्तिऋगृहमुपेत्य प्रयाणप्ररणा वत्सा वैदेहीं प्रणमयितुमुद्बोधयामो भगवन्तमु'प-
धम् । (इति तथावुस्त ।)

प्रतीहारः—यदादिशति देव । (इति पदान्तरे स्थित्वा व्यावृत्त्य च) देव ! इय
जानकी हसिण्या सममित एवाभिवर्त्तते ।

(तत प्रतिशति वञ्चुभिना निर्दिश्यमानमार्गा कृत्प्रस्थानोचितमङ्गला सीता
हसिण्या च ।)

सीता —(बाष्पमुत्सृज्य) हंला हसिए ! अज्ज नियवधुवग्गेण विजुज्जमाणाम् मह
हियए वाढमरदी चिट्ठिदि ।

हसिका—संहि जाणए ! महारायदहरहस्स देवीए षोसझाण पसाददाणेण

१ सखि हसिरे ! अद्य निजवधुवग्गेण नियुज्यमानाया मम हृदय भृशमरनि
स्तिष्ठति ।

२ सखि जानत्रि ! महाराजदशरथस्य देव्या वीशल्याया प्रसाददानेन तस्य च
सर्वाङ्गसुन्दरस्य परमधरशरासनभङ्गनवनस्य स्नेहानुभवेन सर्व सुप्ताह भयमे भविष्यति ।

1 सीता । 2 जनकाय । 3 शतानन्द । 4 अमिम् ।

तस्स य सञ्जगसुदरस्स परमेसरसरासणभजणजणस्स सिणेहाणुहवेण सब्ब सुहावह भोदीए भविम्सदि ।

सीता—संहि ! तस्सि कोअडखडणग्घणे तुममवि हिट्ठिदा आसण्णुपविशिय हिययच्छिय ' भट्टिदारिए ' मा[मा]मनेसि ।

हंसिका—तस्सि भगसरासणे भग्गे सपुण्णे पियसहीए मणोरह ति सहस्स मह वद्धावयतीए सय ज्येव तुए एद पारितोसिक दिण्ण । (इत्यङ्गुलीयक दर्शयति ।)

सीता—(सवैलक्ष्यम्) संहि ! पत्थाणपय्याउल्लाए तिसुमरिय ग्हि ।

कञ्चुकी—भर्तृदारिके ! सोऽय महाराजसीरध्वज शान्तिकशालया प्रकाशित हुताशन पुरत ष्वामिवर्त्तते, तदितो गच्छाम इति ।

(सर्वे तथाकुर्वन्ति)

जनकः—(सीता प्रति) वैदेहि ! वत्से ! प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्यता भगवानाशु शुश्रूणि, अनन्तरमय च बुलगुरुर्गौतमतनूज ।

(सीता तथाकरोति ।)

शतानन्दः—

वत्से ! भव श्वसुरयो प्रमदप्रदा त्त्न,

तातान्वयस्य यशसे भव निर्मलस्य ।

प्राणप्रिया च भव भर्तुरनयजाते

पुत्रप्रसूर्भेन, भव प्रथमा सतीपु ॥ १८ ॥

जनकः—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा वैश्वानर प्रति)

स्वामिन् ! मुख मखभुजामसि मानवाना

मन्तर्गतोऽसि जगतोऽप्यसि वृत्तपेदी ।

सेय सुता मम नमस्यति तुभ्यमग्ने !,

पाता पिता च पविता भविता तदस्या ॥ १९ ॥

१ सखि ! तस्मिन् षादण्डखण्डनक्षणे त्वमपि दृष्टा आसन्ने उपास्य दृढयोषित ' भर्तृदारिके ' [इति] मामामन्त्रय ।

२ तस्मिन् भर्गशरासने भग्गे सपुण्ण प्रियसह्या मनोरथ इति सहस्रस्य मह्य वर्धाप यन्त्रे स्वय एव त्वया एतत् पारितोषिक दत्तम् ।

३ सखि ! प्रस्थानपर्याकुलतया त्रिस्मृता अस्मि ।

सीता—(जनकं प्रणम्य) ताद ! गच्छामि । (इति रोदिनि ।)

जनकः—(शतानन्द प्रति) आर्य ! जानकीमेवविधामवलोक्यतामस्माक पुन
प्रत्यागतमिव ममत्वासङ्गेन । पश्य—

महतीमप्यतिक्रम्य प्रत्याहारनियन्त्रणाम् ।

अधुना सीतया सार्द्धं गन्तुमिच्छति मे मन ॥ २० ॥

शतानन्दः—महाराज ! निर्गुणेऽप्यपत्ये स्तिह्यन्ति गुरव , कि पुनरेवविधे ? (पुन
सीता प्रति) वत्से जानकि ! न खलु भवती म्भारत शीलवती परिशिक्षामपेक्षते, तथापि
गुरुत्वादस्माभिरभिधीयसे—

शुश्रूषा श्वशुरे, ननान्दृषु नति, श्वश्रूषु सेमाञ्जलि,
पत्यौ तत्परता, सनर्म च वचस्तन्मित्रर्गे शुचौ ।

साङ्गत्यं कुलत्रालिकासु, त्रिनय पूज्ये, तनौ संवृति-
मार्गोऽय मुनिपुङ्गवैर्मृगदृशा श्रेय श्रिये दर्शित ॥ २१ ॥

(सीता लज्जावन्ता तिष्ठति ।)

जनकः—वत्से ! यदभिधातव्यं तदभिहितमेव गौतमात्मनेन ।

कञ्चुकी—(जनक प्रति सन्निवयम्) देव ! त्रिज्ञापयन्ति देव्य—यदय जामाता
रामभद्रो राक्षसै सहजकृतविरोध, मायाविनश्च राक्षसा, तदम्य मार्गे तदन्तरायनिवारणाय
प्रतिविधातव्य देवेन ।

शतानन्दः—(विचिन्त्य) न केवल राक्षसा किन्तु राक्षसजातिरक्षाधिकारी दश
कन्धर प्रतिविधातव्य । य त्रिल—

लङ्केन्द्र स नवीननीरपदनीरग्यो न गम्यो गिरा,
यस्मिन् जुहति चन्द्रशसदलितान् मौलीन् पुगारे पुर ।

मीत्या मन्दशिखोदयोऽपि दहन स्वरेव तत्र क्षण,
प्राणद्वि म्वद्विधिशया तनुननु श्वासानिर्लेर्दीपित ॥ २२ ॥

प्रणीह्वारः—(सचमत्कारम्) किमुच्यते ? मानधनानां धारेय स राक्षसचक्रवर्त्ती ।
तथाहि—

१ तात ! गच्छामि ।

शौर्यमीनजगत्त्रयाधिपतिताचिह्नं प्रमदो प्रमौ,
 राजद्विस्तारक शिरोभिरपरोश्छिन्नप्ररूढधृन्म् ।
 अच्छिन्ने ननु मानिनोऽस्य न दधे मूर्ध्नाऽपरोपाजित-
 श्रीसम्भोगपराडमुनेन चट्टमिन्तेषा प्रभूतेषु ॥ २३ ॥

जनकः—(रुञ्चुम्निन प्रति) हरिदत्त ! किमम्माभिरिह प्रतिविधातव्यम् ।
 पश्य—

वालोऽपि प्रयत्ना निनाय विलथ य त्रीडया ताडका,
 चक्रे दूरमुदस्तमन्तकृतया राहु सुत्राहु च य ।
 य शौट्टण्डमम्बण्टयन्मसरिपोत्र तू निहन्तु स्थित,
 ऋतुम्भोऽस्ति स एव, सम्प्रति पुन सन्त्यन्तशस्त्रा वयम् ॥२४॥

तद् भयताऽपि उत्सामनोनिनोदाय क्रियदपि गत्वा सत्वरमिहाऽऽगन्तव्यम् ।

सीता—(पदान्तरे स्थित्वा पुनर्निवृत्त्य जनक प्रति) ताड ! न त्रिसुमरणीय इह ।
 (चि त्वाप्य विस्रजति ।)

जनकः—(सगद्गद सीतायाश्चिबुम्मुल्लस्य) अयि उत्से ! किमिदं प्रार्थितप्रती
 भवती ? । यत —

अत्रिभाजिनो जनन्या म्नेहो मग्येव तान'कस्तद्वत् ।
 अन्यत्र कृतविरक्तैर्मना'पि त्वानुपाश्रित म्नेह ॥ २५ ॥

अपर च पतिव्रताना रहस्यमिदमुपदिश्यते—

सपत्नी वा त्रिपत्ता वा वने वा भवनेऽपि वा ।
 भर्तारमनुवर्त्तते निर्भिरूपा दुःस्त्रिय ॥ २६ ॥
 (सीता जनक प्रणम्य हसिका-रुञ्चुकिभ्या सह निष्क्रान्ता ।)

जनकः—(शतानन्द प्रति) आर्य ! प्रमिना जानकी । तद् वयमपि त्रिसामण्ड
 पतले समुपदिश्य हरिदत्तागमन प्रतिपालयाम । (द्रव्युत्थाय तथाकुर्वन्ति ।)

जनकः—(समन्ताडनलोभ्य सौ-कण्डम्) भगवन् ! मातभ्यतनय !

१ तात ! न त्रिसुमरणीयाऽस्ति ।

१ 'कस्त वद् ६० । २ 'मारि व म' अमुच्छ्रवाजवम् भा० । ३ 'न नौतव्य भा० ।
 शौतव्यमनव शानान'द ।

सौधं तदेव, नगरं च तदेव, वस्तु-

जातं तदेव च, तदेव दिनस्वरूपम् ।

सीताप्रयासपरिसीकृतचिचवृत्ते

रन्यादृशं तदखिलं प्रतिभाति मेऽद्य ॥ २७ ॥

शतानन्दः—अस्माकमपि । (पुनरात्मगतम्) वैदेहीप्रवासघैमनम्येन सुतरां परिक्लिश्यते मिथिलेश्वर, तदिदानीं वार्त्तान्तरत्रिनोदेन प्रमोदयामि । (इति तावन्मण्डप मवलोक्य प्रकाशं जनकं प्रति) हे सूर्यशिष्यान्तेवासिन् ! म्मरसि तदानीं जानकीप्रियाह-विहितशोभाविभूतेरस्य मण्डपस्य ? । तथाहि—

लब्धं तैर्नयनोत्पलद्वयफल यैरेप दृष्टस्तदा,

मार्त्तण्डान्वयसम्भ्रमक्षितिधनश्रीमण्डितो मण्डप ।

'सूर्यान्' यत्र पपाठ सम्मदमिलत्कण्ठो वशिष्ठो मुनि

गेयान्युद्ग्रहनोचितानि च जगौ हर्षोद्धताऽरुन्धती ॥ २८ ॥

जनकः—आर्य ! तत्र किं परिहीयते ? यत्र भगवान् विश्वामित्र स्वयं कार्यकर्त्ता भवति । यं किल—

'यद् वन्द्य जगतीभुजा, भगवत प्रद्योतनस्यापि 'यद्

दुप्रापं, निजतेजसा न हृपिन क्षात्रेण तेनापि य ।

ब्राह्मणाय स्पृहयाच्चकार महसे, तच्चापि जन्मन्यगा-

'दम्भिन्नेन, मुनीश्वराय 'कुशिकापत्याय तस्मै नम ॥ २९ ॥

शतानन्दः—विदेहाधिपते ! महर्षिणोऽप्यस्य गुरुषु गुरुरनं दक्षिण्यम् । यत -

राजाऽसि, प्रथमा तवैव गणना धर्मव्यवस्थाविदाम्,

आससारमिहापरो न सृजते कर्त्ता विरिञ्चि विना ।

तत् कर्त्तुं समयत्र्यतिक्रममिम नेत्रार्हसीत्यादराद ,

देवेन्द्रेण निवारितो निवृत्ते य सर्गमर्गान्नवात् ॥ ३० ॥

प्रतीहारः—देव ! तदेतद्रपि महामुनेरस्य माहात्म्यमप्यर्थात्ताम् ।

१ अश्वेदसम्भ्रमो मन्त्रान् । २ मण्डपे । ३ यत् क्षात्रं तेन । ४ अरिमन्त्रेण जन्मनि प्राप्तवान् । ५ कौशिकाय विश्वामित्राय तुभ्य नमः । ६ 'पते महर्षे' मह' भा० ।

नरदेवोऽपि भूदेवो भवन्नुच्चैस्तपोमिता ।

स्वदेहस्य सुवर्णस्य 'वर्णोत्कर्षं चकार य ॥ ३१ ॥

जनकः—(स्मृत्वा शतानन्द प्रति) भगवन्नहिल्यानन्दन ! सोऽय तत्रभवान्
मैत्रायणो दशरथपार्थिवाद्रप्यधिकतरमेव म्निग्धबुद्धिरस्मासु । तथाहि—

जयेन राजन्यजनेन सार्द्धंमरुधतीजानिरुपागतोऽपि ।

भूयाऽस्मदीय प्रमदात् तदानीं, सन्धन्धन प्रत्युत सच्चर ॥ ३२ ॥

शतानन्दः—मिथिलाधिपते ! भवता दशरथामिधानमभिदधानेन स्मारितोऽस्मि
तन्महिमानमसमानम् । पश्य—

सङ्ग्रामाद्गणनिर्चितक्षितिपतिश्रीसविभागोऽथिता,

चक्रे येन न केवल बलवता सर्वोऽपि साधारण ।

देवस्यापि सुरारिशोणितसुरा'पाणप्रवीणासिना,

दोस्तम्भप्रभवस्वशक्तिविभुनाभोगोपयोगो हरे ॥ ३३ ॥

अपर च—

क्रोपोत्कटम्य शकटेन 'सदृक्षमृक्ष,

मङ्क्षु प्रचाक्षयकृते प्रविविक्तस्तत ।

सौरेर्महम्य रिपुनिग्रहचण्डचाप,

येन व्यघायि निजद्रोर्यु'गमर्गलाऽप्रे ॥ ३४ ॥

जनकः—भगवन् ! अपरमपि वितर्कयामि—

अजात्मचेन यद् राज्ञा भग्नारम्भ कृत'स्तम ।

ग्रहेषु सहते सैष पङ्कुरङ्गुलिदर्शनम् ॥ ३५ ॥

(पुन मृत्वा सोळासम्) तेन पुनर्नूतनसम्बन्धिना वसुन्धराधीधरेण निचतुलसदृशी
बहुमतिरस्मान्मापिष्टृता । तथाहि—

अप्यल्प बहु मानसेन मुदितेनास्मत्कृतं मानयन्,

जामातुर्जेतकौऽपि भक्तिनिरतेऽग्निमासु सप्रश्रय ।

१ वर्णोऽ'वर्षं प्ररुप भा० । २ पाणप्रवी' द० । ३ सद'ग' भा० । ४ 'ग' रं
भा । ५ 'क्षत' दे० ।

निर्लेख्योपयम पुरीं विगमिषु सो कण्ठमावृच्छद्य न,

स्वस्याविस्मरणाय सैप त्रिदशे पृथ्वीपति प्रार्थनाम् ॥ ३६ ॥

(पुनर्निर्गम्य) तथा पुन कोशलेश्वरदुहित्रा सीताविषये स्नेहाविष्करणेन वयमपि पश्चाद्वृता । पश्य—

कोशल्यथा नमधू समधूर्माला,

तारकालिङ्गप्रमदवाप्यन्तरग्निनाशया ।

अङ्गे निवेश्य तनया मम नैऋतार

मालिङ्गिता तदनु मूर्द्धनि जुम्बिता च ॥ ३७ ॥

किं गहना ? सेय सत्राऽपि भवत बुलगुरो शुभध्यानसमृद्धि । तथाहि—

स श्वगुर सा श्वथू स वर स गुरु स पशश्च ।

सर्प सुप्रिहितमेतन्मम दुहितुस्त्वत्प्रसादेन ॥ ३८ ॥

प्रतीकारः—(क्षणमित्र म्थित्वा) कथमद्यापि चिरयति हरिदत्त ? ।

(तत्र प्रविशति वञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—(साश्चर्यम्)

तत् पौरुष निश्चिन यद् विचिन्त्य, चमत्करोति त्रिदिवेश्वरोऽपि ।

रामस्य तत् क्रिद्धिदनुद्धतत्व, पात्र न मेत्राऽरुणोऽपि यस्य ॥ ३९ ॥

(अत्रतो विलोम्य) कथमय महाराजसीरुपजो मदागमनमित एव प्रनीयते ? । तदेनमुपसपामि । (इति तथावृत्त्वा “तपौरुष” इत्यादि पठति ।)

जनकः—(श्रुत्वा) हरिदत्त ? किं तनैव दशरथापत्यरामस्य शङ्करशरासन भङ्गवृत्तान्तेन त्वमेव मुग्धरीकृतोऽसि ? ।

कञ्चुकी नहि नहि ।

जनकः—(समम्भमम्) किं ताह ? ।

कञ्चुकी—एव श्रुयनाम्—नेदहीविनाहमहो सजानन्तरम्—

सम्पन्न नरधरो, म-गुरया गाचा तदन्त पुर,

प या दाशरगधधन परिचनो भवत्या वशिष्ठस्तया ।

सानन्दं च सविम्मथं च सचमत्कारं च विभ्रन्मत,
स्थानं स्वं मिथिलापुरीपरिसराद् गन्तुं प्रतस्थे ततः ॥ ४० ॥

जनकः—ततस्ततः ? ।

कञ्चुकी—ततश्च देव ! मदामोदमनोरमैः स्तम्बैरमैः अनुपमवेगविराजिभिर्वाजिभिः,
लीलालङ्कितविपमपथैर्महारथैः, प्रकाशितशौर्यसम्पत्तिभिः पत्तिभिः परिश्रुतो महाराज-
श्रीदशरथ पथि प्रतिष्ठमान प्रतिकृत्यानि शकुनान्यालोक्रयामास ।

(सर्वे श्रुत्वा शङ्का नाटयन्ति ।)

जनकः—कानि पुनस्तानि ? ।

कञ्चुकी—अत्रार्थताम्—

अप्रदक्षिणचरान् कुरङ्गकान्, वीक्ष्य तानथ पथि प्रदक्षिणान् ।

शङ्कितो दशरथः पुरोहितं, पृच्छति स्म वदति स्म सोऽप्यदः ॥ ४१ ॥

शातानन्दः—(जनकं प्रति) महाराज ! 'कृतमाशङ्कया' १ । स खलु यत्र
शक्तिजर्कः 'सप्तमर्षिगोप्ता भवति तत्र विफल्यान्यत्र दुर्निमित्तानि । तथाहि—

यत्र क्षमा 'दधति हन्त ! हिमाद्रितुल्ये,

वैरुल्यमाप कुशफाल्गजक्रोपवहि ।

दृष्टोऽप्यनिष्टशमनं न करोति केपा-

मन्तुर्मुत्सीकृतमनाः स मुनिर्देशिष्ठः २ ॥ ४२ ॥

जनकः—क सन्देहः १ ।

हरिदत्तः—ततः किमिहितं तेन मिहिरान्ययपुरोहितेन ? ।

कञ्चुकी—मामिन् ! इदमुदीरितम्—

मा भैर्षीर्भुजन्तर्मपितारिचीर !

द्रुमस्तत् तत्र नृपते ! यदत्र भावि ।

भौमात्रं निमपि 'पुरा प्रदर्श्य पश्चात्,

रुन्याणं कथयति ते निमित्तमेतन् ॥ ४३ ॥

जनकः—ततस्ततः ? ।

१ किमा' ३० । २ तम[म]र्षिगोपा भवति वनिष्टो रक्षकः तत्र देवः । ३ ददति दन्ति हि'
देवः । ४ पुरः भा० ।

कञ्चुकी—देव ! तत्रैव शिविरविरचनाया विधीयमानाया, समुच्छ्रीयमाणेषु पटा-
वासपटलेषु, कटकनिरासिमिलैरेहमहमिन्ध्या निरञ्जमानेषु छायापादपेषु, यत्रसेन्धनोदकार्थं
प्रतिचलितेषु कर्मकरप्रकरेषु, प्राम्थानिन्ध्यादवतरति च महाराजदशरथे तावत् कुतोऽपि—

उन्मूलितद्रुमवना घनपाशुपूर

व्यापिद्धसूरकिरणम्फुरणा समन्तात् ।

तस्यावनीविजयिन शिविरप्रदेश,

वातावली सरुत्माकुल्याच्चकार ॥ ४४ ॥

जनकः—ततस्तत ? ।

कञ्चुकी—

मध्ये तस्या कोऽप्यनिर्द्धार्यरूपस्तेजोराशि प्रादुरासीत् पुरस्तात् ।

मर्त्याकार सोऽथ सलक्ष्यते स्म, ज्ञात पश्चान्निश्चित जामदग्न्य ॥ ४५ ॥

सर्वे—(सप्तभ्रमम्) कथं जामदग्न्यं सम्प्राप्त ? ।

शतानन्दः—(विचिन्त्य सरोमञ्चम्) मिथिलाधिनाथ ! न वचनगोचरस्तस्य
तेजमपोतशो पौरुषप्रकर्ष । तथाहि—

कुर्वन् करैः क्षितिगतोऽपि सहस्रसस्ये,

सापल्यक दिनकृत 'कृतनीर्यसूनु ।

य पश्चिमाचलमिमातुलशुद्धमेत्य,

प्रातस्तथाऽस्तमुदियाय यथा न भूय ॥ ४६ ॥

जनकः—तद्यमेवेतत् ।

हरिदत्तः—ततस्तत ? ।

कञ्चुकी—अथागतपरशुरामो रामपिता नरपति सरभसमासनादुत्थाय सार्धपात्र
पाणि प्रणामपूर्वमेव भृगुपुङ्गवमित्यभिदधे—

जय कदर्थितपार्थिवसन्तते ! जय समग्रमहीबल्यप्रद ! ।

जय निरस्तविशासमुन्मथते ! जय कुठार'हुतार्जुनशोर्वेन ॥ ४७ ॥

अपि च—

देवोऽयं दिवि तेजसामधिपतिघचेऽद्य तेजोऽधिक,

पुप्यत्यद्य मनुर्मनुप्यपतिषु श्रेय कला पुष्कलाम् ।

ज्ञानम्याऽऽयतन म्वनिश्च तपसामुग्रौजमामप्रणी

र्यद्विशप्रभवस्य मे यदभ'व साक्षात् त्वमक्ष्णो पुर ॥ ४८ ॥

जनकः—ततस्तत ' ।

कञ्चुकी—तदनन्तर] रक्षितरलाटभकुटि क्रोधवशादनाकर्णिततद्वचन स रेणुका
तनय स्वामान प्रति प्रणे(' प्रतिशेः)मित्याचचक्षे—

गौरीपुत्रपराजय वृत्तवतम्वरुयाऽपि दाभ्यायणी

दाक्षिण्य गुरुमम्मदेन तव य पृष्ठे पर दत्तवान् ।

भग्नो तस्य वरासने भगवत म्बन्धोऽसि तन् सर्वथा,

धिग् धिग् ! भार्गव ! पाप ! चापविषये कोऽद्यापि विद्यामद ' ॥४९॥

जनकः—(सप्तमभम्) प्रयान्तचित्तोऽपि सोऽय म्वधित्पच ध्वजवातेरातद्वहारी,
कि पुन कुपित ' , तत्रापि रामभद्र प्रति, पयावुन्तोऽस्मि । ततस्तत ' । ५३

कञ्चुकी—ततश्च—

तस्मिन्नग्रे भृगुपतिरय रात्रि कुर्वतवचां,

सिद्धं मूसीरुणपरधिरैर्धोतधारं कुट्टाम् ।

भङ्गा भूताधिपतिरनुप स ह स षेति भूय ,

वोरादोपप्ररुट्गहुटीर्मीपणो भावते स्म ॥ ५० ॥

जनक —(साशङ्कम्) भगवति रघुहुत्ते' 'सतिधम्व भार्गवेगामियुज्यमाने
रामन्दे । (पुन वतानन्त प्रति) भगवन् ! 'सनाधेहि नानमं रामभद्राम्युत्पाय ।

ज्ञानानन्दः—(विश्म्य) महाराज ! किमेवमाहुलोऽसि ' । नन्वनपेशितपर
साहायचिन्विनी रघुराजमन्त्रि ।

जनकः—ततस्तत ' ।

कञ्चुकी—ततश्च देव ! तेनाधो'ध्यागिताधेन मन्त्रामोतना निवर्त्तयित्वापि
विपतरं रामभद्र प्रति शेरद्वयादिवान्त कम्प म'रंणुकेय महादोषमद्विमियम्यथापठे—

मन् पूर्वैर्ज्ञाननिर्माणं पृथिवीप्रमि,

मेरुप्रतिर्गिग्विन्ध मया यदेव ।

१ 'भरु' २० । २ 'द्वि' २० । ३ 'द्वि' २० । ४ 'द्वि' २० । ५ 'द्वि' २० ।

'तन्मानयन् ब्रह्म ब्रह्म क्षमतामुपेत्य,

भूयः प्रयच्छ तनयं भगवन् ! नगम्ते ॥ ५१ ॥

(इति राम दर्शितवान् ।)

- जनकः—ततस्तत १ ।

कञ्चुकी—(ततश्च पादपतितं दशरथमुत्थाप्य) म प्रमथाधिनाथगिप्य
पुनरेवमवादीन्—राजैवन्दुमतेय !

मह्य द्रुह्यन्तु न द्वेषपात्रमेव भवेन्मम ।

नाहं महे महेमानचापव्यापादनं पुन ॥ ५२ ॥

जनकः—कथं मगणितदशरथप्रणिवातेन इति श्रुत्वा च्यवनादिप्रचननिर्मुक्तक्षत्रपथा
वन्द्येन च सरवधमेवं भगवता भार्गवेण १ । तथामति किमप्यसितं तेन इति दशरथिना २ ।

कञ्चुकी—देव ! विजप्यते—सामभद्रोऽप्युन्निद्रसरोजमरेण सुरेण पुन प्रवद्धाञ्जलि
रित्यभिहितवान्—भगवन् ! 'ऋचीकान्वयचूडामणे !

ब्रह्मचारिप्रियार्जिनकीर्त्तै ! दुस्तरव्रतविधाननिधान ! ।

एष दाशरथिषु प्रथमस्त्वा, मौलिना प्रणमति प्रणतेन ॥ ५३ ॥

जनकः—ततस्तत १ ।

कञ्चुकी—ततश्च क्षत्रियान्तकारिणा परशुधारिणा 'साक्षेपमित्यभिहितो रामभद्र—
आ क्षत्रियपटो ! मिथ्याविनीत ! किमह ब्रह्मचारिण कुमारस्यैव विजयादुपलब्धप्रसिद्धिः १
न पुनरुन्मदमेदिनीपालरुजुलीच्छेदात् २ । निञ्च व्रतानामेव निधानमहम् ३ न पुन-
स्तेजसाम् ४ । मौलिनैव प्रणतोऽसि ५ न 'च चेतसा ६ । तदबलोक्यतामिदानीम्—

रे रे क्षत्रियडिम्भ ! किं भयधनुर्भङ्गाभिमानी भवान्,

जानीते जगता त्रयीमपि गताहङ्कारवोरामिव १ ।

ग्रन्ताशेषनृपान्वयोऽप्यमुहित सोऽद्यापि धात्रीमिम,

पात्री पश्यति तत् पुलारुक्वलोः कण्ठी कुठारो मम ॥ ५४ ॥

इत्यभिदधानस्य तस्य सस्मितमुष्वाभिरामेण रामेण दत्तमिदमुत्तरम्—

१ त मानं भा० । २ 'नवगं' भा० । ३ दृश्यता एव १९ टिप्पणी २ । ४ ऋचीका
५ । ५ सामेवमभिहितो रामभद्र —भी क्षत्रियं भा० । ६ च तजसा भा० ।

व्याहारैर्वा घटय कटुमिर्निष्ठुरैर्वा प्रहारैः-

स्वस्याऽऽवेगप्रशमनमसावन्ति रामः 'पुरस्ते ।

इत्थ्याकृणां यदपरिचित^१ क्षारणाकारणानां,

विश्वस्मिन्नप्यहतगतयः सायका विप्रवर्जम् ॥ ५५ ॥

जनकः—ततस्ततः ! !

कञ्चुकी—तेनाथ मथि^२ तातिवलयार्थिवौजसा साक्षेपमिदमुदीरयाश्चक्रे—

पुंसः पुराणस्य धनुः पुराणं, ममं त्वयाऽपि त्रेणितं पुणैस्तत् ।

यद्यस्ति शक्तिस्तव तन्मुदरेरेषिज्यमिध्यासमिदे कुरुष्व ॥ ५६ ॥

इत्यभिधाय धनुरर्पणम् ।

जनकः—(सोद्वेगम्) 'विपमा खलु रामभद्रपौरुषपरीक्षा ।

ज्ञातानन्दः—अमर्पणश्च परीक्षकः ।

जनकः—भवतु ।

हरिदत्तः—ततस्ततः ! ।

कञ्चुकी—ततश्च—

निरार्थमाणोऽपि न साध्वसेन, पित्रा 'सनाम्पेक्षणयां च मात्रा ।

आदाय रामः महमैव नीचैश्चकार चापं च मूढं च तस्य ॥ ५७ ॥

सर्वे—(सहर्षमुच्चैःस्वरम्) साधु रामभद्र !, साधु दिलीपकुलप्रदीप !, साधु

दुरवगाहसाहसनिधे !, साधु जनक ! ।

हरिदत्तः—चकपाणिचापममारोवणादनन्तरं किमप्यवसितं रामभद्रेण ? ।

कञ्चुकी—यत् तस्य धीरोदात्ततायाः संस्रवति । तथापि व्यक्तं विज्ञाप्यते—

कुत्रापिऽपि विवक्षणां नृपपुत्रोर्द्वैकदंशं मुना-

बुद्धनाद्भुतश्रैतुकेषु जगतीनालेषु पश्यन्म्वपि ।

सीतायां समयस्थितारपि पुगे रामेत्र^३ पृत्वा धनु-

नै क्रुद्धं न च गर्विनं न लज्जितं किन्तु श्रियं पूर्वेत ॥ ५८ ॥

१ इतिहारे दे० । २ शरण्य वस्तुतमः भागेने वा । ३ इतिहासेऽपि वृत्तेन साक्षेण भा० । ४ इतिहासे भा० । ५ मन्वन्तरेऽपि भा० । ६ 'वा समुचितम् । तदपि भा० । ७ 'न पत्न्या धनु' दे० । ८ ।

शतानन्दः—किमेकमुपश्लोक्यते रामभद्रचरितेषु ? ।

जनकः—किमारब्ध संरब्धवता तेन स्वधितिध्वनेन ? ।

कञ्जुकी—तदनन्तर रामविमुक्तमार्गणेन विगुणीकृतपरलोकगति स भगवान्

स्तुवन् विलक्षेण मुखेन राम, नम्रेण तेनाप्यनुनीयमान ।

जगाम गेह जमदग्निसूनु, शान्तोभ्रतेज इव जातवेदा ॥ ५९ ॥

जनकः—(शतानन्द प्रति सहर्षम्) भगवन् ! श्रुत श्रोतव्यम् । तदेतया
जामातुरभ्युदयार्त्तया सान्त पुर-पौरमात्मपुर प्रमोदयाम ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

निद्वत्तामुचिनत्रतामुपशम मूर्त्तिप्रसक्तिं यश

सम्पत्तिं परमोपकारपरतामौदार्यमौजस्विताम् ।

नाह वचुमल तदेतदखिल श्रीरम्बुपालम्य तद्,

देव स्तौमि तमेव येन ससृजे सोऽय गुणिप्रामणी ॥ ६० ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति राजपुरुषः ।)

[राजपुरुषः]—(समन्तादवलोक्य) अये ! 'कथं प्रभातप्रारम्भः ? । तथाहि—

महोत्सवः पङ्कजिनीदनानां, रथाङ्गनाम्नां सुकृतावतारः ।

बोधोपलब्धिस्तमसि स्थितानां, विभासते सैष विभातकालः ॥ १ ॥

सम्प्रति हि—

प्राग्द्वितो द्रुतमपाकुर्वते जयाभा,

प्राभाकरी किरणधोरणिरन्वकारम् ।

राजीवराजिरपि राजति मुक्तबन्धा,

स्वं धाम मन्दयति चन्दनगौरमिन्दुः ॥ २ ॥

(पुरो विलोक्य) तदहमहस्करं भगवन्तमुपतिष्ठे । (सविनयमङ्गलिं बद्ध्वा)

सृष्टिसूत्रमिदं सन्दुर्विस्पष्टं विवृणोति यः ।

तं मार्गमपवर्गस्य पूषणं प्रणिदध्महे ॥ ३ ॥

अपि च—

सुधाकरसुधारसं प्रसभपानपीनात्मना,

चक्रोरकुलयोपितां प्रसभपीतशीतज्वराः ।

कृतत्रिभुवनङ्गित्यवतमसावसानाः प्रगे,

जयन्ति जगदीक्षणक्षणकराः स्वराशोः कराः ॥ ४ ॥

(इति परिक्रामन् स्मृतिमभिनीय सशिरःप्रकम्पम्) अहो ! महती तत्रभगवतो
मैत्रावरुणस्य तपोवननिवासिनां प्रालूपसमये निजनिजकार्यसम्पादनतत्परता । तथाहि—

स्नात्वा तीर्थजलेन केऽपि बटवः कुर्वन्ति सन्ध्याविधिं,

मन्त्रान् केचिदधीयते, विदधते दोहं गवा केचन ।

सम्पार्जन्ति च होमहर्म्यमपरे, त्रेतानलानुद्धता-

नम्ये प्रज्वल्यन्ति पङ्कवयति प्रातर्गुहं पाशुपौ ॥ ५ ॥

तदिदानीं राजकुलमेव गच्छामि । (इति परिक्रम्याऽऽलोक्य च) कथं प्रत्यासन्नमेव राजकुलम् ? । (निर्वर्ण्य)

प्रासादेऽत्र वसुन्धराधरपते प्रातः प्रबुद्धद्विप-
क्षिसोच्छृङ्खलपादशृङ्खलवैरोजस्वितूर्येस्वने ।

तद्रक्ताम्बुजमीक्षितु क्षितिभुजोमागच्छता संहत-
च्छन्नच्छन्नमिलातले न लभते सम्पर्कमर्कत्विषाम् ॥ ६ ॥

(पुनर्निपुण निरूप्य) कथमयं कुमारारामभद्रस्य प्रसादनित्तको नन्दिभद्रनामा राज-
कुलादित एवामिदं वृत्ते ? । ~~॥~~ 'तदेनमाहूय महाराजदशरथकुमारारामभद्र लक्ष्मणयो
प्रवृत्तिमवगच्छामि । (इति नन्दिभद्रमाह्वयति ।) ~~॥~~

(ततः प्रविशति नन्दिभद्र ।)

नन्दिभद्रः—(श्रुत्वा पुरो विलोक्य) अये ! स एव महाराजदशरथस्य यथार्थ-
वर्णो विनयन्धरो मामित समाकारयति । (इत्युपसृत्य परस्पर हस्तमेलनं कुरुत ।)

नन्दिभद्रः—सखे ! कं सम्प्रति पर्युत्सुक एव (२ इव) प्रचलितोऽसि ? ।

विनयन्धरः—समर्थित पार्थिवादेशद्वयमावेदयितुं राजकुले ।

नन्दिभद्रः—किं तदादेशद्वयम् ? ।

विनयन्धरः—प्रथमस्तावदयं पुरवासिना प्रति—

मद्वक्त्वा भर्गशरासन जनरुभूयैनोपयेमे, स च

भ्रूभङ्गो भृगुपुङ्गवस्य नमित सम्पीड्य चापं हरे ।

रामस्याऽऽगमनोद्यतस्य निनदत्तूर्ध्वं पठन्मागध,

सानन्दप्रजमुच्छ्रितधरजपट कर्त्तव्यमेतत् पुरम् ॥ ७ ॥

अपरश्च भगवतो वशिष्ठस्याऽऽकारणाय तदाश्रमगमनम् ।

नन्दिभद्रः—ततप्तेन भगवता समाहृतेन किमभिहितम् ? ।

विनयन्धरः—यदिदानीं कुमारारामभद्रस्य देवप्रतिक्रमता काऽपि वृत्ते तद् वयमिहैव
तत्प्रतिविधानसावधानां स्वशिष्य जानुषर्ष्यमेव तत्र प्रेषयिष्याम । त्वं तु वेदानीं
प्रस्थितोऽसि ? ।

नन्दिभद्रः—अद्यतनरजनीसमये सानन्दपीरजनप्रवर्त्त्यमूर्त्तस्वण्डपरशुक्रोदण्डखण्डन-
परशुरामपराजयप्रभृतिनिजपौरुषवर्णनाकर्णनलज्जमानमानसः कुमाररामभद्रो महाराजदशरथमेवं
विज्ञपयितुं मामिह प्राहिणोत्—

भग्नं जीर्णं त्रिनयनधनुर्यन्मया दैवयोगाद्,

'यः संसोदः शिशुरिति रणे रैणुकेयेन चाहम् ।

लोकः प्रीत्या तदपि किल मे पौरुषं भापमाणो,

वार्यः कार्या न खलु महतां गर्हणा निर्निमित्तम् ॥ ८ ॥

विनयन्धरः—नन्दिभद्र ! बालभावादपि जानामि जानकीजाने. प्रकृतिमिमास्—

लोकप्र्रीणानपि निजगुणान् धर्ममार्गाध्वनीनः,

काकुत्स्थोऽयं न खलु दचसाऽभ्यर्चयत्यर्चनीयान् ।

अन्येषां तु प्रकटपुलक स्तौति मन्दानर्पीमान्,

केयं हन्त ! स्फुरति महतां वामवृत्तिः प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

तदिदानीं किं कुरुते कुमाररामभद्रः ? ।

नन्दिभद्रः—अद्य 'कुमारभरते शत्रुघ्नसहिते मातामहमन्दिरमुपेयुषि तत्प्रवासवै-
मनस्येन दुर्मनायमाना देवी केकयराजदुहितरमात्मदर्शनेन प्रमोदयितुं महत्येव प्रभाते
कुमाररामभद्रस्तत्र गतवान् । तदनन्तरं निजमनोविनोदनाय लीलोद्याने जिगमिपुससीत् ।
(पुनर्विमृश्य) विनयन्धर ! ज्ञायते किमप्यनतिचिरप्रोषितस्य चशिष्टमुनेराकारणकारणम् ? ।

विनयन्धरः—किमवबुध्यते ! दुर्बोधाः खलु राजकार्यगतयः ।

नन्दिभद्रः—ननु भवाननवरतमासन्नवर्ती तस्य रघुचक्रार्त्तनः, निपुणमाकारेक्षित-
जश्व, तत् कथं परिज्ञातमपि कार्यमस्माकमपलपसि ? ।

विनयन्धरः—न सम्यगवगच्छामि । परमेवं वितर्क्यते—सम्प्रति हि महाराज-
दशरथः—

शरीरे वैराग्यं श्रयति शिथिलश्रोतसि यथा,

यथाऽयं वेदान्तश्रुतिषु नृपति पुप्यति रतिम् ।

१ सद्यः सोडः दे० । २ 'साऽभ्यर्चय' भा० । ३ कुमाररामभरते भा० । ४ 'नोदय' भा० ।

५ 'शिल. श्रो' भा० ।

'यथा चित्ते किञ्चिद् विमृशति च रामं स्पृशति च,
ध्रुवं तन्न्यस्तश्रीर्विनगमनमाकाङ्क्षति तथा ॥ १० ॥

नन्दिभद्रः—(सचमत्कारं नखच्छोटिकां दत्त्वा) विनयन्धर! नूनमेतदेव चिकीर्षति महाराजदशरथः । यदिदं महर्षीणामाकारणं पौर-जानपदप्रधानपुरुषाणां च समवाय-करणं सुमन्त्र-वामदेवप्रभृतिभिरमात्यैः सह सुचिरं पर्यालोचनं चेति । समुचितं चैत-दिदानीं महाराजस्य ।

जासोऽपि जरा यत्र सम्राट् सज्जोऽस्तु मुक्तये ।
रामस्तु भुक्तये यस्मिन् यौवनस्यापि यौवनम् ॥ ११ ॥

परमपरं पर्यनुयोज्यमस्ति—यदसौ कुमाररामभद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सव, सर्वजन-सम्मतं, न चात्र कोऽपि प्रत्यहृकर्त्ता वितर्क्यते, 'तत् कथमप्रकाशितप्रयोजनं प्रधानपुरुषा-णामाकारणम् ? व्यपदेशान्तरेण च पुरशोभाप्रवर्तनम् ? । ननु व्यक्तमेव किमिति नोद्घु-ष्यते ?—प्रभाते रामभद्रस्य राज्याभिषेको भविष्यतीति ।

विनयन्धरः—(विहस्य) नन्दिभद्र ! सरलाशयो भवान् । न वेदिता नीति-मार्गस्य । कल्याणकार्याणि हि प्रत्यहृबहुलानि भवन्ति । तदेतानि निष्पादितान्येव प्रकाश्यन्ते ।

नन्दिभद्रः—तथ्यमेवैतत् । तदिदानीमहमपि कुमाररामभद्रसमीपमुपसर्गामि । भवान् पुनर्महाराजसमीपम् । (इति निष्कान्तौ)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति रामभद्रः प्रतीहारी लालोद्यानपालश्च ।)

रामः—(सोत्कण्ठमुद्यानपालं प्रति) मालाधर ! तदिदानीमपि न विस्मरत्यस्मदीय-हृदयम्, यत् किल प्रमासावसरे चाप्यकुण्ठीकृतकण्ठेन विनयसम्पुटीकृतपाणिना चाभिहितं वत्समरतेन ।

मालाधरः—देव ! तदादिदृश्यताम् ।

रामः—तातपादप्रणामादन्तरं मामुपसृत्य वत्समरतः सप्रश्रयमेवमुक्तवान्—

१ यथा किञ्चित् किं दे० । २ 'तदिदं महा' दे० । ३ तत् किमप्र' दे० । ४ 'नीप-मयुह' दे० ।

तातस्तातः सा सवित्री सवित्री, रामेणैव स्वं तु मन्ये सनाथम् ।

तन्निर्वास्यो देव ! नाहं स्वचिन्तादभ्यर्थ्यैवं मां प्रणम्य प्रतस्ये ॥ १२ ॥

मालाधरः—देव ! सूर्यवंशीत्पत्तेश्वरमिचरिणी वशिष्ठोपदिष्टविद्यासङ्क्रमस्य
सदृशी स्वाभाविकविवेक-स्नेहसौरभेण सुरमीकृता परस्परं स्नेहवृत्तिर्दशरथनन्दना-
नाम् । सम्प्रति पुनरपरत्र—

अप्येकपितृजातानामप्येकस्तन्यपायिनाम् ।

दृश्यते विरलां कापि भ्रातृणामेकचित्ता ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—देव ! विससदो राम-लक्ष्मणाणं सत्तुग्ध-भरदाणं अन्नुणं सिणेह-
पत्तौ दीसदि ।

रामः—(परिक्रम्य) मालाधर ! कथय किंयति दूरे लीलोद्यानम् ? ।

मालाधरः—प्राप्ता एव तद्द्वारम् । तदवधारयतु देवः—

उपनयति कुसुमगन्धं गन्धवहः सह मरन्दविन्दुलवैः ।

श्रूयन्ते च स्पष्टाः पर्यटदुरधट्टस्तादकाराः ॥ १४ ॥

(इति सर्वे लीलोद्यानप्रवेशानं नाटयन्ति ।)

रामः—(समन्तादवलोक्य सहर्षम्)

लीलोद्यानमिदं मुदे मम फलश्रेणीनमत्पादपं,

कृजत्कोकिलमस्त्वलन्मधुकरं माघन्मयूरं पुरः ।

यन्मध्ये प्रियवान्धवेन मधुना सार्द्धं विधत्ते शिवा-

कद्वैकाद्वैशरीरशङ्करतपश्चर्योपहासं स्मरः ॥ १५ ॥

मालाधरः—देव ! प्रत्यूपकालविशेषिता लीलोद्यानशोभा विमान्यताम्—

द्विगुणमरुणिमानं पल्लवाः पादपाना,

दधति सति विभाते मास्कराभीशुमिलाः ।

उपहितमिहिकाम्भ-सीकरालीकराला,

सकुसुमकलिकेव आजते पत्रपङ्क्तिः ॥ १६ ॥

१ देव ! विशेषतः राम-लक्ष्मणयोः शत्रुघ्न-भरतयोः अन्योन्यं स्नेहप्रवृत्तिः दृश्यते ।

१ मसरुशी स्वभाविकसौरभेण भा० । २ परती दे० । ३ किमिदं भा० । ४ समर
भा० । ५ पट्टाङ्क भा० । ६ यन्मध्यधिरवा भा० ।

रामः—मालाधर ! दर्शय द्राक्षामण्डपस्य पन्थातम्, यथा तत्रोपविश्य देव्याः समागमनं प्रतिपालयामः ।

मालाधरः—इत इतो देवः । (इति परिक्रम्य द्राक्षामण्डपतले यथोचितमुपविशन्ति ।)

रामः—(पवनस्पर्शमभिनीय सानन्दम्)

चूतैः कन्दर्पदूतैः, सरसकिशल्याह्लादिलोकैरशोकैः,

शालैः प्राप्तप्रवालैर्विहितमधुकरश्रेणिसङ्गैर्लवङ्गैः ।

— गानैश्च श्लाघ्यमानैः परमृतवयसामत्र कान्ते वनान्ते,

वायुस्तापार्तिजायु शिशिरयति हृतम्बेदनीरं शरीरम् ॥ १७ ॥

(पुनः स्मृतिमभिनीय प्रतीहारो प्रति) प्रभावति ! चिरकालादपि भावलोभ्यते प्रियवयस्यो माण्डव्यः ।

प्रतिहारी—(विहस्य) देव ! यदा भिउडिचंधभीतणायारो गिहीदकोअंडचंडहत्थी कोवारुणलोअणजुअलो आगच्छंदो फरसुरामो दिट्टो तक्कालपहुदि तहंसणपणट्ठो अज्जमंडव्वो दाणिं पि ण दिट्ठिगोयरो भोदि ।

रामः—(सुदूरमलोक्य) मालाधर ! कोऽयं सहकारकान्नात् त्वामनुसरन् वानर इव विलोक्यते ! य एष पश्य—

निष्कारणमधिरोहणमवरोहणमंहिपेषु युवार्णः ।

निजचिन्तादपि चपलः प्लवङ्गमोऽयं समभ्येति ॥ १८ ॥

मालाधरः—देव ! चिरकालपरिचयविश्रम्भादनभिशाङ्कमानो वानरः सोत्त्रणनामा मम समीपमागच्छति ।

रामः—अहो ! महदाश्चर्यं यत्नर-वानरयोः परम्परं विश्रम्भः ।

मालाधरः—देव ! वैरुद्वेषुतम् । निरन्तरवनवासाम्ब्यासात्नर-वानरयोरपि मैत्री सम्भवति ।

१ देव । यदा शुकुटिवन्धभीतणायारो गृहीतकोदण्डचण्डहस्तः कोवारुणलोचनयुगलः आगच्छन् पशुरामो दृष्ट्वा तःकालप्रभृति तद्दर्शनप्रनष्टः आर्षमाण्डव्यः इदानीमपि न दृष्टिगोचरो भवति ।

(प्रविश्य वानरो मालाधरसमीपमुपसर्पति ।)

(नेपथ्ये)

सैहि हंसिये ! दंसेहि लीलुज्जाणम्स पंथाणं ।

रामः—(श्रुत्वा) मालाधर ! नियतमियं देवी जनकमुता समागच्छति । तदितो गत्वा लीलोधानस्य मार्गमदृष्टपूर्वं दर्शय प्रियतमायाः ।

मालाधरः—यदादिशति देवः । (इति वानरेणानुगम्यमानः परिक्रामति ।)

रामः—(सानुरागमात्मगतम्) अहो ! रमणीयतमा काचिदवस्था सम्प्रति प्रियतमायाः । यतः—

मुक्ता कृत्रिमपत्रकेलिरेलकन्यासे प्रयत्नः परः,

प्रौढिं च क्रमणे क्रमेण लभते लीलामतिर्नेत्रयोः ।

वक्षस्तः सिचयाञ्चलं विचलितं वेगान्निघत्ते च य-

न्मध्येऽसौ तनुमध्यमा विहरते तन्मौग्यचैदाध्ययोः ॥ १९ ॥

अपरं च—

शय्याया स्वयमेत्य नोऽविशति प्रोक्ताऽपि भूथो मया,

ब्रूते नामिमुखी, रुगद्धि च बलात्नामिस्पृशं मे करम् ।

वैदेही रहसि स्थिता न सृते दीपप्रभावैर्भवं,

तद् बाल्ये विरमत्यपि प्रियतमा नापत्रपां मुञ्चति ॥ २० ॥

(ततः प्रविशति सीता स्फुन्धावलम्बितताम्बूलभाण्डा हंसिका च ।)

सीता—(मार्गद्वयमवरोक्ष्य) सैहि हंसिए ! इमिणा मन्नेण गंतव्वं ? अदिणा वा ? ।

हंसिका—^३प्रियसहि सीदे ! अहं पि फुडं न याणामि ।

मालाधरः—(उपसृत्य प्रणम्य च) देवि ! इत् इत् आगम्यताम् ।

(सीता वानरं दृष्ट्वा भयं नाटयति ।)

१ सखि हंसिके ! दर्शय लीलोधानस्य पन्थानम् ।

२ सखि हंसिके ! अनेन मार्गेण गन्तव्यम् ? एनेन वा ? ।

३ प्रियसखि सीते ! अहमपि स्फुटं न जानामि ।

१ हंसिए ! भा० । २ नियतं देवी भा० । ३ "लिमल" भा० । ४ चक्रिमणि क्रमेण भा० ।

हंसिका—(सत्रासम्) हीर्माण्हे ! वाणरो वाणरो ! (इति व्याड्रन्ती पलायते ।)

मालाधरः—(विहस्य सीता प्रति) देवि ! न भेतव्यम् न भेतव्यम् । खेलनम् सावस्माक वानर , तदिद कौतुकमवधार्यताम् । (वानरं प्रति) अरे सोलरण ! सहकारपाद-पादित फलमादाय समर्पय देव्ये ।

(वानरन्तूर्णमुत्प्लुत्य तथाऋति ।)

(सीता वानरमायान्तमवलोक्य सभय पश्चादपसर्पति ।)

मालाधरः—देवि ! निशङ्कमादीयतामिद फलम् ।

(सीता भयेन वेपमाना फलमादत्ते ।)

मालाधरः—(दूरमवलोक्य) हंसिके ! नि शङ्कमागम्यताम्, यथा तत्रापि कपि रेप फल प्रयच्छति ।

हंसिका—(सभयम्) मैला'हर ! पिपसहीए सीदाए ज्येए एस वाणरो फलप्रदो भोदु । अहं पुण जाव एसो ताव णाऽऽगमिस्स ।

सीता—मैलाहर ! अण्णदो पेसीयदु एस वाणरो ।

मालाधरः—आदेश प्रमाणम् । (इत्यभिधाय वानरमन्यत प्रेषयति ।)

(वानरोऽपि द्रुतमुत्प्लुत्य निष्कान्त ।)

मालाधरः—देवि ! इत इत । कुमाररामभद्रो द्राक्षामण्डपे भवद्रागमन प्रतीक्ष माणो वर्त्तते, तदागम्यतामिति ।

(सर्वे द्राक्षामण्डपा^१भिमुख्य परिव्रामन्ति ।)

रामः—(सीतामवलोक्य सानुरागमात्मगतम्)

किं कुर्म ? सकलं विलोकितमिद, पृष्टाश्च शिष्टा , किम-
प्यस्या ष्वापि पुन समोत्तमगुण नादर्शि नाश्रावि वा ।

तत् तुल्य तुहिनाशुनाऽपि वदन, नेत्रद्वय पङ्कजै-

^२रप्योष्ठ सुधयाऽपि, चम्पकरचाऽप्यङ्ग बत । ब्रूमहे ॥ २१ ॥

१ अरे ! वानर वानर ।

२ मालाधर ! प्रियसह्यै सीतायै एव एव वानर फलप्रदो भवतु । अह पुन याव देव तावद् नाममिष्यामि ।

३ मालाधर ! अयत प्रेष्यता एव वानर* ।

१ मालाधर ! भा० । २ *पनभि* ना० । ३ *रप्योष्ठस्तुधया भा० ।

किञ्चास्याः—

चक्रं विधाय विधिना त्रिषिन्मृगाक्ष्या,
प्रक्षालितं करसरोजयुगं तु येन ।

पीयूषमित्यनुषदं व्यपदिश्यमान-

मानन्दहेतुस्दकं जगतस्तदेव ॥ २२ ॥

(प्रकाशम्) देवि ! जनकराजात्मजे ! इदमासनमास्यतामिति ।

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

हंसिका—(पश्चादवलोक्य समयं सीता प्रति) संहि सीदे ! एष पुणो वि
वाणरो समागच्छति । (इति पलायितुमिच्छति ।)

सीता—(दृष्ट्वापलक्ष्य च सस्मितम्) 'हंसिए ! ण'खु एस वाणरो, अज्जउत्तस्स
पियवयस्सो अज्जमंडवो एस इत्थ समागच्छदि ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदूषकः—(पुरो विलोच्य) कैषं एस पियवयस्सो जणयरायतणयासजुत्तो
दक्खामंडपतले चिट्ठदि ? ता इत्थ गमिस्सं । (इत्युपसृत्य) 'सत्थि तुम्हाणं ।
(इत्यभिधायोपविशति ।)

रामः—वयस्य माण्डव्य ! चिरादवलोकितोऽसि ।

विदूषकः—वयस ! ज चिरादो नि दिट्ठु ण्हि तं परमं मंगलं ।

रामः—कुतः कारणात् ? ।

विदूषकः—'तुंज्ज' पाणिगाहणमहूससे मिहिलाणयरं गदो । 'जामाटुयस्म पिय-

१ सखि सीते ! एष पुनरपि वानरः समागच्छति ।

२ हंसिके ! न खलु एष वानरः, आर्यपुत्रस्य प्रियवयस्यः आर्यमाण्डव्य एषोऽत्र
समागच्छति ।

३ वयं एष प्रियवयस्य जनरराजतनयासंयुक्तः द्वाक्षमाण्डपतले तिष्ठति ? । तदत्र
गमिष्यामि । स्वरित युष्मभ्यम् ।

४ वयस्य ! यत् चिरादपि दृष्टोऽस्मि तत् परमं मङ्गलम् ।

५ तत्र पाणिग्रहणमहोत्सवे मिहिलानगरं गतः । 'जामाटुयस्य प्रियमित्रम्' इति
वृत्त्वा जनकारिजनविनीर्णजह्मोदरुमक्षणेन तथा कथमपि मन्दाग्निह सज्जातः, यथा
निजमाह्वयदा. पुणैः जाविनोऽस्मि ।

मित्तु' ति कडुय जणयपरि'यणविद्वन्नहुत्तमोदगभवखणेण तहा 'कहं पि मंदग्गी अह सं'जादो जहा णियंभणीए पुण्णेहिं जीविदु म्हि ।

रामः—वयस्य ! तर्हि बडगग्नेरपि कदाचिदुदरान्निमान्यं सम्भाव्यते ।

मालाधरः—(विदूषकं प्रति साहङ्कारम्) मयि विद्यमाने न भेत्तव्यं रोगेभ्यो भवता ।

विदूषकः—मालाहर ! किं विज्ञो भवं ? ।

मालाधरः—

वैद्यराजोऽस्मि विद्याया कुर्वे गर्वं तु नान्यवत् ।

रोग वा रोगिण वाऽऽशु नाशयामि न संशय ॥ २३ ॥

(सर्वे श्रुत्वा हसन्ति ।)

विदूषकः—(सरोपमिन) आ बंभन्टय ! तहि गच्छ अत्तणो विज्जाए सहिदो तुम, जदो न पुणो वि समागच्छसि ।

सीता—अज्ज मडव्व ! जदि तादजणयपरियणेण 'पभूदमोदयभोजणमुपणीदं, ता कथ 'पभूदभक्षणादो तुम ण उरदो सि ? ।

विदूषकः—(साहङ्कारम्) भौदि जणयनदणि ! जदि एम पियवयस्सो रामभदो 'पभूदवीरसमरादो उरमदि ता अह पि 'पभूदमोदयभक्षणादो उरमामि ।

रामः—(स्मित्वा) अहो ! महती प्रतिजा प्रियमित्रस्य । ततस्तत ? ।

विदूषकः—तैदो महदि ज्येन पभादे सत्तट्टमोदयभक्षणाणतर मज्झणसझाविधिं

१ मालाधर ! किं वैद्यो भवान् ? ।

२ आ ब्रह्मण्टक ! तत्र गच्छ आत्मनो विद्यया सहित त्वम्, यत न पुनरपि समागच्छसि ।

३ आर्य माण्डव्य ! यदि तातजनकपरिजनेन प्रभूतमोदयभोजनमुपनीतम्, तत् कथं प्रभूतभक्षणात् त्वं न उपरतोऽसि ? ।

४ भवति जनरन्दिनि ! यदि एष प्रियत्रयस्य रामभद्र प्रभूतवीरसमराद् उपरमति तद् अहमपि प्रभूतमोदयभक्षणाद् उपरमामि ।

५ तत महति एव प्रभाते सप्ताष्टमोदयभक्षणानन्तर मध्याह्नसन्ध्याविधिं कृत्वा अत्राऽऽगतोऽस्मि ।

कडुय इत्यभागदो हि ।

रामः—वयस्य ! कथं मोद्रकमञ्जुणानन्तर मध्याह्नसन्ध्याविधि ? ।

विदूषकः—णं खु ओसहभनखणे मज्झणसञ्जाविहाणम^१तरीभोदि ।

रामः— [तत्] कस्य ज्याधेरौषधम् ? ।

विदूषकः—^२ण कधिद ज्येय मदग्गी सबुत्तो हि ।

रामः—(स्मित्वा सोत्प्रासम्) वयस्य ! जठरात्रिकुण्ठत्वे मोद्रकमक्षणं परमौषधम् ।

सीता—^३हसिए ! उवणेहि तवोल अज्जमडव्वस्स ।

(हसिका ताम्बूलभाण्डमपश्यन्ती वैलक्ष्य नाटयति ।)

सीता—^४ण पाडिद कहि पि ? ।

मालाधरः—देवि ! वानरभयात् पलायमानया हसिकया ताम्बूलभाण्डमित पातितम् । (इत्यङ्गुल्या दर्शयति ।)

सीता—^५हसिए ! तुम सय ज्येय गहिच्चमागच्छ ।

हसिका—^६वीहेमि वाणरादो । ण गमिस्स ।

मालाधरः—देवि ! तिष्ठतु हसिका । अहमेव समानीय समर्पयिष्यामि । (इति तथाकरोति ।)

विदूषकः—(साहङ्कारमालान् दर्शयन्) ^७हसिए ! एदस्सि वीरपुरिसे ^८सण्णि हट्ठिदे बुदो तुज्ज भयावयासो ? ।

प्रतीहारी—(विहस्य) ^९अज्ज मडव्व ! परसुरामदसणकखणे परिक्खि^{१०}दपोरिसो भन ।

१ न खलु औषधमक्षणे मध्याह्नसन्ध्याविधानमन्तरीभवति ।

२ ननु कथितमत्र मन्दाग्निं सवृत्तोऽस्मि ।

३ हसिने ! उपतय ताम्बूल आर्यभाण्डंयाय ।

४ ननु पातितं कुत्रापि ? ।

५ हसिके ! त्वं स्वयं एव गृहीत्वाऽऽगच्छ ।

६ विभमि वानरात् । न गमिष्यामि ।

७ हसिने ! एतस्मिन् वारपुरूपे सन्निवेशितं कुतस्तत्र भयानराश ? ।

८ आर्यभाण्डंय ! पशुरामदर्शनक्षणे परीक्षितपौरुषो भवान् ।

१ त्वं आगं भा० । २ तारावीभोदि भा० । ३ इत्यङ्गुल्यात्तर्वा पाठ दे० नास्ति ।

४ गहिमां भा० । ५ सचेदिद्विदे भा० । ६ दपोरसो दे० ।

विदूषकः—(सक्रोधम्) आ दासीपुत्रे । न याणासि तुम, मह महावभणस
सावोदगेण परसुरामकोमनी उपसम गदो ।

रामः—मालाधर ! दर्शय सकलमप्येतदुद्यानमिति ।

(सर्वे लीलोद्यानम(१ ना)वलोकनार्थमुत्थाय परिक्रामन्ति ।)

मालाधरः—देव^१ ! मिलोक्यता तावदित —

अशोक^२श्रेणीय नरकिशन्म्योल्लासरचिरा,

विराजत्युन्निद्र बकुलमुकुलाना मुखमिदम् ।

पराग पुतागद्रुमसुमनसामेप च पुरो,

मरुद्धिर्वल्लीनामपि भवति हल्लीसकमित ॥ २४ ॥

रामः—(समन्तादवलोक्य) अथे ! वसन्तावतार इव । तथाहि—

मारुन्देषु फलोदयादिह भवन्त्यु^३न प्रसूनागम,

भीता पञ्चमगीतिगर्भितमित कृञ्जन्ति पुष्पेकिला ।

शोभा विभ्रति किंशुका शुरुमुखच्छायासखे कोरकै,

उन्निद्र कुरुने स्मर च मधुर पुष्पन्धयानां धनि ॥ २५ ॥

मालाधरः—देव ! मनोरमत^४गमेतदनुधार्थताम्—

निर्विच्छेदच्छदसमुदयाच्चम्पनाना व^५नान्ध-

नेतनेत सरसिजसख नेत्रमन्दत्र नेयम् ।

मध्ये यस्य द्युतिपतिकरागोचरत्वादशान्त-

ध्वान्ते दीना इव विरचिता कोकालिच्छलेन ॥ २६ ॥

रामः—मालाधर ! यथाऽय पाटलापटलपरिमलन्तथा^६मन्ये निद्राघसमयेनापि
यातम् । पश्य—

दिष्ट्या दृष्ट स प्रविष्ट पृथिव्या,

कुर्वन् कृणोच्च उभूपा शिरीषे ।

१ आ दास्या पुत्रि । न जानासि त्वम्, मम महाप्रसन्न
योग्याग्नि उपशम गतः ।

१ देशः । भा० । २ 'करय श्रेणी नर' द० । ३
द० । ४ 'तरमे' भ० । ५ वना-तावते' भा० । ६ मः

तापात्तानां यत्र यच्छत्यनूनां

यूनां प्रीतिं शीतमग्निः करम्भः ॥ २७ ॥

सीता—(रामं प्रति) अज्जउत्त ! इत्थं वाढं संतावो वट्ठदि, ता अण्णादो गच्छमह ।
(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

मालाधरः—स्वामिन् ! अपरेऽपि नूनमृतवो देवसेवायै निजनिजरूपमुल्लासयन्तः
समायाता एव । इतस्तावत् तापात्ययस्वरूपमवधार्यताम्—

जयति जगति प्रौढामोदं कदम्बकदम्बकं,

स्फुटति कुटजश्रेणी, वेणीभवन्ति दिशां घनाः ।

'हरिहयहरिजाते वाते प्रसर्पति सर्पभुक्-

कुलमुलभया रत्या केषां न नृत्यति मानसम् ? ॥ २८ ॥

विदूषकः—(विलोक्य सहर्षम्) 'ही ही ! एष सयल'मच्चलोप्रजीविदकारणं
वरिसारत्तो सं'पत्तो, ता गायिस्सं णच्चिस्सं (इति रे'ल्लणुकान् ददानो नृत्यति ।)

(सर्वेऽप्यवलोक्य हसन्ति ।)

मालाधरः—देव ! स एष प्रकटीकृतखज्जरीटपेटको हंसावतंसितकमलाकरः शरस्त-
मयः । तथाहि—

मयूरीणां रीणा श्रुतिविषयमायाति न रुतिः,

गणोऽयं भृङ्गीणां रणति कृतसप्तच्छदपदः ।

प्रसर्ति पाथोऽपि 'प्रययति यया सम्प्रति तथा,

शरत्कालः केलीरुचिरिह वनान्ते विचरति ॥ २९ ॥

(अन्यतो विलोक्य च) कुमार रामभद्र ! सुकुमारलवलीलतावितानफलोत्तालः
स एष हेमन्तकालः । यः किल—

तोये शीते स्फीतबिम्बद्युतीन्दी,

मन्दीकुर्वन्नादरं चन्दनेऽपि ।

१ आर्यपुत्र ! अत्र वाढं सन्तापो वर्तते, तदन्यतः गच्छामः ।

२ आश्चर्यम् आश्चर्यम्, एष सकलमर्त्यलोकाधीतकारणं वर्षारित्रः सम्प्राप्तः तद्
गास्यामि नात्तिथ्यामि ।

१ हरहरिहर' दे० । २ 'मत्तलो' गा० । ३ संतुपो मा० । ४ रे'ल्लुकान् मा० ।

५ प्रययति दे० ।

एणाक्षीणामेप पुप्यत्यनेहा ,

स्नेहाधिभ्यं पावकिन्या हसन्त्याम् ॥ ३० ॥

रामः—मालाधर ! अपरमप्यत्र विमृश्यताम्—

शीतल यदनिलं जनस्त्यजन् , प्रञ्जलन्तमनल निपेयते ।

तद् भुव समय एव गौरवे, कारण न गुणसम्पद पुन ॥ ३१ ॥

(पुनरन्यतो विलोक्य सीता प्रति) प्रिये ! पश्य शिशिरापगम-व्रसन्तागमरमणीयतमा समयलक्ष्मी । इह हि—

लभन्ते सौभाग्य किमपि हरिणाङ्कस्य किरणा ,

पिका शब्दायन्ते स्मगतममृतस्यन्दिबचस । ^६

चलन्त्यद्य श्वो घोषवन्पवनाश्चन्दनगिरे

राम कामस्य स्फुरति च शुभाशसि नयनम् ॥ ३२ ॥

अपर च—

श्रीखण्डशैलपवमानविपद्गमान

मानग्रहो मनसिजस्त्रिजगज्जयाय ।

कुन्दानि मन्दमकरन्दमदानि मुक्ता,

चापे च पेशलसं बकुल पिधुत्ते ॥ ३३ ॥

सीता—(अमरबाधा नाटयन्ती राम प्रति) अञ्जउत्त ! एस कुमुमिदलदाओ परिहरिय मह वयणाहिमुहो शिलीमुहो परिबभमदि । (इति राममुत्सर्पति ।)

रामः—देवि !

मल्लीपु नोलसति, नाटति पाटलासु,

नीषान्यपास्यति, त्रिमुञ्चति चम्पनानि ।

नाम्भोरुहे भ्रमति, केन क्रमेणि नाय,

भृङ्ग वृक्षाङ्गि ! भयदाननगन्धलुब्ध ॥ ३४ ॥

सीता—(सम्भ्रमङ्गम्) कैथमितो वि एस महुरो मामणुमरदि ? (इति करसरोल-
हेण निवारयति ।)

रामः—(दृष्ट्वा स्वगतम्)

१ आर्यपुत्र ! एव कुमुमितलता परिदृश्य मम वदनाभिमुच शिलिमुच परिभ्रमति ।

२ कथमितोऽपि एव मधुरा मामनुसरति ? ।

मुग्धाया अपि कान्ताया व्युत्पत्तिं गमिता परम् ।
भ्रूलीला मधुमत्तेन स्मरेण अमरेण च ॥ ३५ ॥

(पुनर्भ्रमर प्रति)

आतश्चक्रे अमर ! भवता किं तपः ? क्व प्रदेशे ?
के वा देवा श्रुतिसुखकृता रञ्जिता गुञ्जितेन ? ।
यत् कान्ताया प्रसभमभयस्ताड्यमानोऽपि लीला
पद्मैर्नैव स्पृशसि वदनामोदलोल कपोलम् ॥ ३६ ॥

(प्रकाश पुनर्मालाधर प्रति) मालाधर ! मध्याह्नकालकठोरीकृतकिरणजालो भगवान्
गभस्तिमाली । सम्प्रति हि—

धमाम्भ सम्भया श्रीर्विलसति दयिताभालमालम्ब्य किञ्चित्,
सच्छाया श्रान्तकाय श्रयति च निचय पक्षिणा वृक्षशाखा ।
पादं पूष्ण कदुष्ण शिशिस्यति सरस्तीरनीर समीर,
क्षीरक्षोणीरुहाथ स्थितिमिह दधते गोकुलान्याकुलानि ॥ ३७ ॥

तद् दर्शय क्रीडतडागिराजपदवीम्, यथा तत्रोपविश्य मध्यन्दिनमतिवाहयाम ।

विदूषकः—भो वयस्स ! उपस्थिता भोजनवेला, ता गमिस्स । (पुनः प्रतीहारी
प्रति) भोदीए पभावदि ! देहि मे हस्तावलम्बण । ण खु बुमुस्साए चलित्तु सक्कुणोमि ।
प्रतीहारी—(विहम्य) अज्ज मडच्च ! इत्थं धूलोदरदा अमरं ज्जति, न उणो
बुमुस्सा ।

रामः—प्रभावति ! यथा गेचते प्रिययम्याय तथा विधीयताम् । (इति
प्रभावत्या दत्तहस्तावलम्बो विदूषको निष्क्रान्तः ।)

मालाधरः—स्वामिन् ! इतः समागम्यतामिति ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

मालाधरः—देव ! विलोक्यताम्—

१ भो वयस्य ! उपस्थिता भोजनवेला, तद् गमिष्यामि । भवति प्रभावति ! देहि
मे हस्तावलम्बनम् । न खलु बुमुक्षया चलितुं शक्नुमि ।

२ आपे माण्डव्यं ! अत्र स्थूलोदरता अपराप्सति, न पुनः बुमुक्षा ।

१ उपस्थिता भोजनवेला, ताऽऽगं भा० । २ 'अदि, ण उण भा० ।

इय सा हंसालीकलितकमला केलिसरसी,

रसद्भि सानन्द जलनिहगवृन्दे कृतपदा ।

गर्भरि यत्रीरे हिमसमयमन्त स्थितमित ,

समुद्रं च शक्तो न हि तुहिनमुक्तोऽपि सविता ॥ ३८ ॥

तदस्यास्तीरतरुच्छायायामुपविश्यताम् । (इति तथाकुर्वन्ति ।)

रामः—(सीता प्रति) प्रिये वैदेहि ! दृश्यतामिय क्रीडातडागिका—

दुग्धस्निग्धजला तरङ्गतरला ससक्तरक्तोत्पला,

तीरोत्तुन्नगा विहङ्गसुभगा प्राप्तप्रमोदाध्वगा ।

उद्भ्रान्तभ्रमरा विराजिशफरा नश्यन्निदाघज्वरा,

सेय तुल्यरसीकरोति सरसी किं नाऽऽवयोश्चेतसी ? ॥ ३९ ॥

सीता—(सस्पृहमवलोक्य) अज्जउत्त ! पिकख पिकख खेलतरायहसमिहुणेहिं
विंसट्टकदुट्टवणेहिं मणोहारिणी एसा कासारिया ।

रामः—(अपचार्य) प्रिये ! भद्रालोकनकृतार्थोक्तलोचनस्य मम किमेतया
पुनरुक्तनस्तुशोभा विभूषितया निभालितया ? । यत् —

त्वदधरमधुर पयस्त्वदक्षिद्वयदसितानि ^१पुर सरोरहाणि ।

तव गतिविजिताश्च राजहसास्तव अकुटीकुटिला तरङ्गमङ्गि ॥ ४० ॥

(पुन सोपरोधम्)

बाले ! विलोक्य दिगन्तरमन्तरायो,

माऽस्तु त्वदीयवदनेन्दुभयादकाले ।

सयोगसम्पदकथासु रथाङ्गनाम्ना

मम्भोरुहा च हसता सह राजहसै ॥ ४१ ॥

हंसिका—(दूरमवलोक्य राम प्रति) कुमार रामभद्र ! एत को वि पुरिसो
समागच्छदि ।

१ आर्यपुत्र ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व—खेन्द्राजहसमिथुने विनसितनीलमलने
मनाहारिणी एसा कासारिका ।

२ कुमार रामभद्र ! एत कोऽपि पुरुष समागच्छति ।

१ 'मत्र रिष' दे० । २ मिति क्रीडा दे० । ३ विसत्तदुदुअषणेहि मणाहारिणी एसा सरिया
(विपशक्ताचने मनोहारिणी एसा सरिय) दे० । ४ 'शोभाभिभूतया ? । यत् दे० । ५ पुरा दे० ।

रामः—('दृष्ट्वोपलक्ष्य च) कथमयं विनयन्धरं सम्प्राप्तः ? ।

(प्रविश्य)

विनयन्धरः—(प्रणम्य) कुमार ! महाराजदशरथस्त्वामाह्वयति ।

रामः—(विस्मृत्य ससम्भ्रमम्) विनयन्धर ! कथं तातपादा समाकारयन्ति ? ।
(सीता प्रति) प्रिये ! त्वमपि मातुः कौशल्यायाः समीपमुपसर्प । तातादेशश्रवणानन्तरं
वयमपि तत्राऽऽगमिष्याम ।

(सीता हसिक्रिया सह निष्क्रान्ता ।)

रामः—मालाधर ! त्वमप्युद्यानपालनव्यापारतत्परो भव ।

मालाधरः—यदादिशति देव । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—(समुत्थाय परिक्रामन्) विनयन्धर ! किं कुर्वन्ति तातपादाः ? ।

विनयन्धरः—कुमार ! निजाश्रमाद्गमत् लिखितपत्रहस्तं देवराताभिधानं महा-
मुनेर्विधामित्रस्य शिष्यसत्कारपूर्वं विस्मृज्य तत्रभवतो वशिष्ठस्य प्रियशिष्येण जानूकुर्येन
समं सत्पन्तं सन्ति ।

रामः—अपि ज्ञायते कोऽपि लिखितार्थः ? ।

विनयन्धरः—तदेतल्लिखितमवधारयतु देव । (इत्यर्पयति ।)

रामः—(गृहीत्वा वाचयति ।)

म्वन्ति, स्वाश्रमतं पतिं शमवता श्रीगाधिपुत्रं पुरे,

साकेते सुदृष्टैः सक्तमनसं श्रीरामतातं नृपम् ।

आशीर्षादमुदीर्य जल्पति यथा^१ कार्यं च यत् किञ्चन,

प्रारब्धं भवताऽस्ति मन्दगतिना माञ्च्यं न तस्मिन्निति ॥ ४२ ॥

(पुनर्विस्मृत्य) किं नु नाम तत् कार्यम् ? यदर्थं भगवान् विधामित्रस्तातपादानेन
त्वरावत् करोति ।

विनयन्धरः—(विहस्य) तत्रावधारितं भादं कुमार स्वयमेव तत् कार्यं पठ-
न गमिष्यति ।

रामः—विनयन्धर ! जानामि भगवन्तं जानूकुर्यम्, कं पुनरयं देवरातो नाम ? ।

विनयन्धरः—अवधारयतु कुमार—

शुन शोफो नाम्ना मुनिरयमजीगर्चतनयः,
 कतौ हारिश्चन्द्रे नृपसुतपशौ यं किल पिता ।
 ददौ तद्रक्षार्थं तदनु 'नुतितुष्टेन हरिणा,
 हविष्यान्मुक्तोऽसौ 'कुशकसुतसूनु म्वयमभूत् ॥ ४३ ॥

तदनन्तरं च—

विश्वामित्रः पुत्रमादाय दोभ्यां,
 कृत्वोत्सङ्गे हर्षवाप्प्याम्बुवर्षा ।
 पश्चादेनं देवरातामिधानं,
 मध्ये तेपामृत्विजा व्याजहार ॥ ४४ ॥

रामः—(स्मृत्या सचमत्कारम्) यः किल मन्त्रस्तुतिपरितोषितप्रजापतिप्रभृतिदेवता-
 प्रसादाद्द्रुपास्तयूपबन्धनं पशुबन्धवर्जितमाञ्जसवं नाम यज्ञ ददर्शेति श्रूयते ।

विनयन्धरः—अथ किम् ? । (पुनरप्रतो विलोचय) कुमार ! स एष महागज
 दशरथः पुरतो जानूकृर्ण्यसहितो वर्त्तते ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो दशरथो जानूकृर्ण्यश्च ।)

दशरथः—भगवन् जानूकृर्ण्य !

किमाख्यामस्तेषामविषयमनोभि स भगवान्,
 स्वजन्मा यैर्जन्मावधि विधिनदेकः प्रणिहितः ।
 नमन्य सोऽपि स्यान्नवसति जराजर्जरवया,
 प्रयागप्रत्यन्तप्रसृतसलिलाया सरिति य ॥ ४५ ॥

जानूकृर्ण्यः—राजन्नजराजनन्दन ! सुकृतसम्पादनीया म्वल्वियं सामग्री ।
 तथाहि—

सरस्वत्या म्नानं, शिरसि हरिशोषाः सुमनस,
 प्रसन्ना हृद्बुद्धि, शतपथकथावर्णनरस ।
 मुनीनामाराध्या परिपदरिषड्वर्गजयिनी,
 विना पुष्यैरेषा न भवति मनीषा तनुभृताम् ॥ ४६ ॥

रामः—(उपसृत्य) तात ! त्वदपत्यं रामभद्रं प्रणमति । (इति दशरथं प्रणम्य)
 भगवन् ! नमस्तुभ्यम् । (इति जानूकृर्ण्यं प्रणमति ।)

जानूकपर्ण्यः—स्वस्ति भवते ।

राजा—(सहर्षम्) वत्स रामभद्र ! इहोपविश्यताम् । (इ^१त्यात्मसमीपमुपवेशयति ।)

जानूकपर्ण्यः—(उभावपि निर्णयं स्वगतम्)

राजा राजत्यनेनाय सुतेनान्तिकवर्तिना ।

प्ररोहेणाऽऽत्मतुल्येन वटवृक्ष इवोन्नत ॥ ४७ ॥

राजा—भगवन् मैत्रावरुणशिष्य ।

उत्पत्ति शिशिरेतरद्युतिकुले, विद्यागुणस्त्वद्गुरो,

(पुन सरलम्)

जित्वाऽपि स्वयमाहवे दितिसुतान् विष्णुर्ददौ मे यशः ।

(राम दर्शयन्)

सोऽय शक्तियुत सुतश्च, यद्विह प्राप्य तदाप्त मया,

तन्नित्य प्रणवामिधेयमधुना लब्धु समीहे मह ॥ ४८ ॥

जानूकपर्ण्यः—महाराज ! न हि प्रश्रयःशशदनुचितमभिधातुमर्हसि । तथाहि—

स्वर्गोक्तसामधिपतिर्धृतचण्डचाप

मारोप्य वीरसमरावसरे पुनस्त्वाम् ।

सज्जीकरोति न गज कुलिश न धत्ते,

किन्तु द्विपा स लभते विभव भुवं च ॥ ४९ ॥

तदिदानीमात्मचिक्रीर्षितसम्पादनाय समायात समयो महाराजस्य । पश्य—

आद्ये विद्या बुल्लगुरुमुन्वात् सङ्गृहीता समन्ता,

त्राता धात्री भुवनविजयथीर्द्वितीयेऽद्वितीये ।

तार्त्तीयोके वयसि तु सितच्छत्रमारोप्य पुत्रे,

पुष्यारप्यप्रणयनिपुणैर्मूष^१ भाव्य भवद्भि ॥ ५० ॥

राजा—(राम शिरस्याग्राय) वत्स ! सज्जय निःशङ्कधन्यमधुना वसुन्धरा-
भारोद्दहनाय । यत —

पतै प्रवीरचरितं प्रचुरानुरागात्,

त्वामात्मनाऽप्यनुत्तिसीर्षति^२ रानलक्ष्मी ।

सा प्राप्य सम्प्रति ममानुमतिं कृतार्थी

भूयान्मया च जरता रमता तप श्री ॥ ५१ ॥

(राम तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

राजा—(रामस्य चिबुकमुन्नमय्य) वत्स ! किमुदासीनंतामम्मदीये वचसि समालम्बसे ? ।

रामः—(सविनयम्) तात !

समीहिता कस्य न राज्यलक्ष्मीन्तत्रापि चित्राशुकुलोद्भवाऽसौ ।

मनम्तु तस्यामपि मुक्तभाव, त्वत्पादसेवास्वनुरज्यते मे ॥ ५२ ॥

राजा—(विहस्य) वत्स ! न जानासि निजपूर्वजाना त्रिभुवनरिख्यातमिदं कुलप्रतम् । तथाहि—

यायन्मूर्द्धनि मूर्द्धजा पिकरुचिं गृह्णन्ति तावद् गृहे

म्यातु, पातुमिला, विलासमनया कर्तुं यतन्ते थिया ।

शुभ्रत्व तु गतेषु तेषु तदनु स्थित्वा वने पावने,

शिष्टोद्दिष्टममी शमेन गमयन्त्युष्णाशुवशोद्भवा ॥ ५३ ॥

जानूकर्ण्यः—कुमार रामभद्र ! सर्वथा नदेतदनुद्घनीय गुरुवच ।

(नेपथ्य)

वैतालिकः—देव ! सुखाय भवते भवतु सायन्तन सन्ध्यासमय । सम्प्रति हि—

अर्थाग्भोमिर्वरुणनगरीवासिना वासरेन्द्रे,

पादोष्माण शमयति वियद्वर्त्मसेदोपनीतम् ।

देशे देशे दिशि दिशि तम कोल-काकोलशाय-

च्छायाचौर विहरति मुहुर्वन्धुरं बन्धुकीनाम् ॥ ५४ ॥

अपि च—

अनीदशीमा मदशा त्रिमृदय, सैष प्रनापी सविनाऽपि सम्यक् ।

तेजो निज राजि नवे निवेदय, थियासतीवाऽन्तगिरेर्वनान्तम् ॥ ५५ ॥

१ "ताडस्मरीये वचसि समालम्बयत ? भा० । २ "प्रापि [नि]मगां" भा० । ३ "दरु" भा० । ४ तेजो नवे राजि दे० ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—देव । विज्ञापयति केरुराजसुता यदत्र पादोऽवधार्यतामिति ।

राजा—शिखाबल । किमिदानीमध्यवस्यति देवी ? ।

कञ्चुकी—देव । कुमाररामभद्रराज्याभिषेकाम्बुदयवार्त्ताप्रमुदितैः पुरनिवासिनि प्रवर्त्त्यमाना नगरशोभा विभावयितुं चन्द्रशालाधिरूढा बहिः प्रदेजादागतया मन्थरया सह किमपि पर्यालोच्य मामिह प्रहितवती ।

राजा—वत्स । गच्छामो वयं देव्या भरतमातुः समीपम् । त्वमपि बध्वा सीतया सहितो राज्याभिषेकव्रतग्रहणाय प्रगुणीभव ।

रामः—यदादिशति देव । (इति उत्थाय सर्वे निष्क्रान्ताः)

॥ द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

सत्कविकान्यशरीरे दुप्यदगददोपमोपगैकमिपम् ।

श्रीवस्तुपालसचिव सहृदयचूडामणिर्जयतु ॥ ५६ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति उत्तरीयाञ्चलाच्छादितश्लकलयुगला पत्रहस्ता मन्थरा ।)

मन्थरा—अञ्ज मह चिरकालसंबद्धिदो फलिदो मणोरहपायवो । (इति हर्ष-
नाटितकेन परिक्रम्य) पेसिद्र हि देवीए केगईए अञ्जसुगंतसमीरं । जहा—कुमाररामभद्रो
रहमारोविय तुवरिदमित्थ समानीयदुत्ति । ता संपादिदमेदं मण । (पुरो विलोस्य)
एसा सुबुद्धिया दुदियं विय मह हिययं इदो ज्येव आगच्छति, ता पडिनालयिम्सं ।

(ततः प्रविशति सुबुद्धिका ।)

सुबुद्धिका—(सानन्दम्) सुप्पभादा भयवदी रयणी अउज्जाए, अहवा
सयलाए जेण पुहईए, जं अञ्ज कुमाररामभद्रस्स रज्जाहिसेयमहससो हविम्सदित्ति ।
सपयं खु पउर-जणवदलोएहिं लद्धनिहाणेहिं विय पमोदपूरिदेहिं पूरिदाओ नयररत्थाओ ।
ता गडुय नयरसोहं पिविसम्सं । (पुरो विलोक्य) अये ! कथं एसा अञ्जा मन्थरा ?
(इत्युपमृत्य) अजे ! कहि पत्थिदाऽसि ? ।

मन्थरा—^३देवीए केगईए समीवं ।

सुबुद्धिका—अजे ! संपदि विसेसदो हरिसिय ज्व लक्खीयसि ? । अहवा
अस्सि रामभद्रस्स रज्जाहिसेयमहससे किं अवरं पि हरिसकारणं पुच्छीयदि ? ।

१ अद्य मम चिरकालसंबद्धित फलित मनोरथपादप । प्रेषिता अस्मि देव्या कैकेय्या
आर्यसुमन्त्रसमीपम् । यथा—कुमाररामभद्रः रथमारोप्य त्वरितमत्र समानीयतामिति । तत्
सम्पादितमेतद् मया । एषा सुबुद्धिका द्वितीय इव मम हृदयम् इत एव आगच्छति, तत्
प्रतिपालयिष्यामि ।

२ सुप्रभाता भगवती रजनी अयोध्यायाम्, अपवा सकलाया एव पृथिव्याम्, यद् अद्य
कुमाररामभद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवो भविष्यतीति । साम्प्रत खलु पौर-जनपदलोकैः
लब्धनिधानै इव प्रमोदपूरितैः पूरिता नगररथ्या । तद् गत्वा नगरशोभा प्रेक्षिष्ये । अये ! कथं
एषा आर्या मन्थरा ? । आर्ये ! कुत्र प्रस्थिताऽसि ? ।

३ देव्याः कैकेय्याः समीपम् ।

४ आर्ये ! सम्प्रति विशेषतः हृष्टा इव लक्ष्यसे ? । अपवा अस्मिन् रामभद्रस्य राज्या-
भिवेकमहोत्सवे किं अपर अपि हर्षकारणं पृच्छयते ? ।

मन्थरा—सुबुद्धि^१ ! अरु पि चिद्वदि ।

सुबुद्धिका—^२ किं णु त ? ।

(मन्थरा कर्णे कथयति ।)

सुबुद्धिका—(क्षण विचिन्त्य) कैध देवीए केगईए गिहिदो एस दे मतो ? ।

मन्थरा—अणिच्छती ति बलादो गाहिदा ।

सुबुद्धिका—^३ किं वर ? ।

मन्थरा—^४ प्रथम तेहि तेहिं वयणोरण्णासेहि पडिबोहिदा^१ वि जदा न पडिबुज्झदि, तदो मए बालत्तणम्मि सिद्धजोइ^२णीसयासादो लद्धमोहणमत्ताहिमतिद कडुअ तवूल दिण्ण । तस्स चव्यणाणतर मोहितहिययाए तीए मह वयणं पडिण्ण ।

सुबुद्धिका—कैध एस मतो महाराए वि संचरिदो ? न वेति ? ।

मन्थरा—संचरिदो ज्येव ।

सुबुद्धिका—कैह चिय ? ।

मन्थरा—^५ पुंल्ल किंल महाराएण देवीए दुवे वरा सय पडिवण्णा, ता तं^६ ज्येव वरजुअल देवीए महारायसयासादो जायिद ।

१ सुबुद्धिके । अपर अपि तिष्ठति ।

२ किं नु तत् ? ।

३ कथं देव्या कैकेय्या गृहीत एव ते मन्त्र ? ।

४ अनिच्छत्यपि बलाद् प्राहिता ।

५ किं वरम् ? ।

६ प्रथमं तैस्ते वचनोपन्यासे प्रतिबोधिताऽपि यदा न प्रतिबुध्यते तत मया बालः ये सिद्धयोगिनोऽक्राशाद् लब्धमोहनम त्राभिमान्त्रितं ब्रूयाताम्बूल दत्तम् । तस्य चर्वणानन्तरं मोहितहृदयया तथा मम वचनं प्रतिपन्नम् ।

७ कथं एव मन्त्रं महाराजेऽपि सञ्चरितं ? न वा ? इति ।

८ सञ्चरित एव ।

९ कथमिव ? ।

१० पूर्वं त्रिल महाराजेन देव्यै द्वौ वरौ स्वयं प्रतिपन्नौ, तत् तदेव वरयुगलं देव्या महा राजसकाशाद् याचितम् ।

सुबुद्धिका—^१अज्जे ! जदि न कुप्पसि ता भणामि कि पि ।

मन्धरा—^२भण, मा^३ सरु ।

सुबुद्धिका—^४भग्दीए अत्तणो^५ सरिस मतिद । न रघुरायकुलमरिस्स केगय^६राय कुलसरिच्छ वा ।

मन्धरा—सुबुद्धिए ! दाणिं तुम पडिबोहयतीए मह कालक्खेवो होदि चि ता गमिस्स । (इति द्रुतर निष्क्रान्ता ।)

सुबुद्धिका—(सोद्वेगम्) हां महाराय ! ^१रघुरायकुलमन्धरायहस । नियत्रयण पासे निरडिदी सि । हा देवि कोसले ! ^२मल्लिङ्गद्वियया कया सि दुष्टदासीए । हा रामभद्र ! निम्बित्तो सि दुत्तरे वसणसायरे । हा जणयरायनदणि ! कह हविस्ससि ? हा भयव दिणणाह ! कथ तुज्झ वि वसो दुर्विधिघुणघुणित्तो सज्जादो ? । (इति रोदिति । पुनर्वि मृश्य) ता कि दाणिं णयरसोहावलेयणेण ? (इति व्यावृत्य निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रवेशकः)

(तत प्रविशति कौशल्या रामभद्र सुमत्रश्च ।)

सुमन्त्रः—(सौत्सुक्यम्) कुमार रामभद्र ! द्रुतरमुत्सह्यता राजकुलगमनाय । समारूढतामय काञ्चनस्थन्दन ।

कौशल्या—(राम शिरस्याघ्राय) अज्ज सुमत ! रामभद्रपितुणो महारायस्स

१ आर्ये ! यदि न कुप्पसि तद् भणामि किमपि ।

२ भण मा शङ्कस्व ।

३ भव या आ मन सदृश मंत्रितम् । न रघुराजकुलसदृश केरुयराजकुलसदृश वा ।

४ सुबुद्धिके ! इदानीं त्वा प्रतिबोधय स्वा मम कालक्षेपो भवताति तावद् गमिष्यामि ।

५ हा महाराज रघुराजकुलमन्धरायहस ! निजवचनपाश निपतितोऽसि । हा देवि कौशल्य ! शल्पितद्वया कृताऽसि दुष्टदास्या । हा रामभद्र ! निक्षितोऽसि दुस्तरे व्यसन सागर । हा जनकराजनदिनि । कथ भविष्यसि ? हा भगवन् दिननाथ ! कथ त्वापि वश दुर्विधिघुणघुणित सज्जात ? । तत् किमिदानीं नगरशोभाप्रलोकनन ? ।

६ आर्य सुमत्र ! रामभद्रपितु महाराजस्य समादश इष त्वा त्वरयति ? कुत्पुरुषता सम्पादित स्नेहो वा ? ।

१ अज्जा । भा० । २ नीसका भा० । ३ सरिस्स भा० । ४ केगइरायसरिस्स वा भा० ।

५ रहुडुलं भा० । ६ समल्लिं भा० ।

समादेसो 'इत्थं तुमं तुवरावेदि ? कुलपुरिसदासपादिदो सिणेहो वा ?

सुमन्त्रः—देवि ! यावदहं कृतप्राभातिक्रियो राजकुलं प्रति प्रस्थितं तावत्परितरमागत्य मन्थरयेति कथितम्—यन्महाराजसमीपस्थिता देवी केकयराजालम्बा समादिशति—समानीयता रामभद्रं । तदहमिहागतोऽस्मि ।

कौशल्या—(राम शिरस्याऽऽधाय सहर्षम्) जानामि, पुत्रवत्सला महं प्रियसखी ।

रामः—(निश्चस्य) आर्यं सुमन्त्र !

तस्थे सुम्भमेव मया धात्रीं विभ्रत्सु तातपादेषु ।

सम्प्रति तु राज्यचिन्तागहनगतेनैव भवितव्यम् ॥ १ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! निरन्तरं गुवादेशवशवदाना भवादृशाना हृदयवृत्तिर्न कदाचिदपि स्नातन्व्यमनुसरति ।

कौशल्या—(राम प्रति) जाद ! गुरुयणयणसंपादणे गिहीदब्धु ज्येष्ठ भव, तो किमेव विभरसीयदि ? ।

सुमन्त्रः—कुमार रामभद्र !

सपित्री तव सावित्री साक्षाद् घाता च ते पिता ।

तत् कम्मा^१देतयौराजा बिलम्बेन विहग्यते ? ॥ २ ॥

तदुत्थीयतामिति ।

(सर्वे तथाकुर्वन्ति ।)

सुमन्त्रः—(कौशल्या प्रति) देवि दशरथदयिते ! भवत्याऽप्युपात्तमङ्गलसम्भारया तत्र सुमित्रा-वेदेहीभ्या सह समागन्तुमुचितम् ।

कौशल्या—अञ्ज सुमत ! भयवदीण कुलदेवदानं सपरिय निवृत्तिय समागमिम्सं । (इति निष्क्रान्ता)

सुमन्त्रः—कुमार कुशलमेते ! स एष महाराजदशरथरथ, समारख्यताम् ।

१ जानामि, पुत्रवत्सला मम प्रियसखी ।

२ जात ! गुरुजनरचनसम्पादने गृहीतव्रत एव भवान्, तत् किमथ विमृश्यते ? ।

३ आर्यं सुमन्त्र ! भगवतीनां कुलदेवतानां सपर्या निर्वर्ष्यं समागमिष्यामि ।

(इत्युभौ तपाकृत्वा परिज्ञातम् ।)

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! पश्य पश्य भवद्दीयाभ्युदयप्रमोदनिवर्तितकर्त्तव्यान्तरैर्नगर-
निवासिभिरुद्भासितामेता नगरशोभाम् । तथाहि—

सौधान्युद्धृततोरणानि, तरुणीरर्गश्च भर्गप्रिया

तुल्यश्री प्रतिमन्दिर प्रमुदित सम्भूय गायत्ययम् ।

मध्येव पृथुलाऽप्यजायत तथा पुम्फोटिमि सङ्कटा,

नास्या नाथ ! यथा तिलोऽपि गलित प्राप्नोति पृथ्वीतलम् ॥३॥

(तथाकुर्वन्नुल्ल्या निर्दिश्य) आयुष्मन् ! पश्य पश्य प्रचुरप्रमोदानुरागहृतहृदयाना
नगरनिवासिनीनामिदमध्यवसितम् ---

समुद्धर वसुन्धरा चिरमिति प्रयुक्ताशिय ,

किरन्ति कुसुमानि ते शिरसि साधु वृद्धा स्त्रिय ।

इमाश्च हृदयङ्गमा पुरपुर-ध्रयस्त्वन्मुखे,

जितस्मरशिलीमुग्धा प्रतिदिश दिशन्ते दृश ॥ ४ ॥

(इति परिक्रम्य पुरो विलोक्यन्) स एष महाराजदशस्थप्रासाद प्रगुणितप्रभृता
भिषेकसम्भारो भरद्वाजप्रमुम्बमहासुनिमहनीय परिभाव्यतामायुष्मता ।

सौधेऽत्र नेत्रकमलै ककुभावतसा

नुल्लामयन्ति नृपतिप्रमदा प्रमोदात् ।

आन्दोलनाच्च मरुता ध्रजवैन्यन्स्यो,

नृत्यन्ति मङ्गलमृदङ्गरवेरिवैता ॥ ५ ॥

तदवतीर्यतामित ।

(रामो रथादउतरण नाटयति ।)

सुमन्त्रः—कस्कोऽत्र भो ! ? ।

(प्रविश्य)

पुरुषः—आर्य ! समादिश्यताम् ।

सुमन्त्रः—भद्र ! गृहाण स्यन्दनमेनम्, अध्वाश्च विरमय । (इति रथमर्पयति ।)

(पुरुषो रथ गृहीत्वा निष्क्रान्त ।)

सुमन्त्रः—कुमार राममद्र ! तदेतदग्रे देव्या भरतमातुश्चतु शाल्च, यत्रासौ रघु-
चक्रवर्ती वर्तते । तदिदं प्रविशाव इति ।

(उभौ तथा कुरुत ।)

रामः—(पुरोऽपलोम्य ससम्भ्रमम्) आर्य 'सुमन्त्र ! किमपि मन्त्रयमाणाविव्र
पुरत पितरौ लक्ष्येते । तदसाम्प्रतमानयोर्यन्तुम् ।

सुमन्त्रः—(निपुण निरूप्य) कुमार ! सम्प्रति प्रकरोपमती देवी विभाव्यते ।
तथाहि—

मल्लिनवसना निस्ताम्बूला निराभरणप्रभा,

शिरसि दधती वेणीभूत शिरोरुहसञ्चयम् ।

चरणपतितेऽप्यम्बिन् नाथे मुखं च पराद्मुखं,

विरचयति यद् देवी दूराद्भूत् तदगर्पभू ॥ ६ ॥

तद्विद्य यावन्महाराजस्य प्रणयवचनामृतेन प्रशान्तकोपानला^१ भवति तावदिहैवा
वस्थीयताम् । यत —

एषा विशेषदयिता कृतविप्रियाय,

प्राय प्रियाय न चिराय करोति रोपम् ।

नीत्वाऽपि रात्रिमपरत्र दिनाधिनाथे,

प्राप्ते कियत् कमलिनी त्रिनिमीलिताऽऽम्ते^२ ॥ ७ ॥

(इत्युभो स्तम्भान्तरितौ तिष्ठत ।)

(तत प्रविशति यथानिर्दिष्टा कैत्रेयी, ता च प्रसादयन् राजा मधरा च ।)

राजा—(सोपरोधम्)

देश कृशाक्षि ! हरिणाक्षि ! हिरप्यराक्षि,

मत्तेभगामिति ! महेमघटा च 'मत्ताम् ।

स्वैर गृह्णाण गृहिणित्वमिदं नु देवि !,

मां मास्म कारय न शर्म न येन धर्म ॥ ८ ॥

१ सुमन्त । भा० । २ 'त्य न भ' मा० । ३ विहिताप्रियाय दे० पाठान्तरम् ।
द्वनमन्यवेऽपि भा० । ४ मत्त दे० ।

^१अपर च -

पाणिग्रहात् प्रभृति मोल्लिपृत्त्वदात्रे,
दीनानने च रचिताञ्जलि याचमाने ।
कृत्वा कृपा 'मयि विजीर्यति देवि ! कार्या
दस्मान्निर्चय मन प्रणतोऽस्मि पादो ॥ ९ ॥

(इति ^१पादयोर्निपतति ।)

सुमन्त्रः—कथमतित्रान्तमर्षादो यादोनिधिरिव^१ देव्या प्रणयकोप ? यदिय कृत
प्रणाममपि प्राणेश्वर नानुरुच्यते । (पुनर्दृष्ट्वा विस्मय च) कुमार रामभद्र ! विप्रकृष्ट-
प्रदेशतया न स्फुटा वचनोपलब्धि, परमिञ्जितैरपि वितर्क्यते— यत् किमप्यमीष्टमर्थं याचते
देवी, तदप्रियत्वान्मृतपतिरदातु रामो मुहुर्मुहुरेव देवीं प्रसादयति ।

रामः—आर्य सुमन्त्र ! नियतमिय मध्यमाम्बा वनगमनाभिलाषिणस्तातपादाननुगन्तु
मना 'आगृहीतपती सुतविन्यस्तपत्नीक वनप्रस्थानपक्षमाक्षिपन्ती तानपादेर्मुहुर्मुहुरेवमनुनीयते ।

सुमन्त्रः—कुमार ! सर्वोऽपि स्वहृदयानुसारेण षरहृदयमपि वितर्क्यति, पर
नैतदह मन्वे । न ह्येतावत्प्रयत्नसम्पादनीयोऽयमर्थः । तथाहि—

पृत्वा मूर्धनि यत् पदद्वयमय देवीं मुहुर्याचते,
यच्चैपाऽपि पतिव्रता वितनुते पत्युर्वृथा प्रार्थनाम् ।
भूपृष्ठे लुठति प्रियागणितो यद् भूपति साऽप्यमु,
तादृक्ष यदुपेक्षते तदपर किञ्चिद् निषित्सुर्विधि ॥ १० ॥

राजा—(देवीं प्रति अञ्जलिं बद्ध्वा)

वपुर्विद्धि कुल कलङ्कवि^१कल, नम्र पुर पश्य मा,
कौशल्याप्रणय प्रमाणय, परा रामस्य भक्ति स्मर ।
धिम् ! दासीवचसा विमुक्त महतामस्तुत्यमेतन्निज,
शील शैलसुतानुसारिचरिते ! किं निर्मिमीषे मृषा ? ॥ ११ ॥

कैकेयी—(मन्थरां प्रति) मन्थरे ! पुणो पुणो वि एवमत्ताणय क्लिप्तयतो

१ मन्थरे ! पुन पुन अपि एवमात्मानं क्लेशयन् प्रतिबोध्यतां आर्यपुन ।

१ अपि च भा० । २ मयकि जीर्यति भा० । ३ पादयो प^१ भा० । ४ रिव प्रकोप भा० ।
५ अप्रह्वता भा० । ६ विमर्ल, नम्र पुन पश्य दे० ।

पडियोहीमदु अज्जउत्तो ।

मन्थरा—(राजान प्रति) देव ! ज ज्येव तुम्हेहिं पसण्णेहिं वरदुवय पडियन्तं ते ज्येव देवी इत्थ पत्थेदि ।

राजा—ननु प्राणानसौ प्रार्थयति इति किं न ब्रवीषि ? । (पुनर्देवी प्रति सकरणम्) देवि ! 'प्रमाणीकुरु मे प्रार्थनाम् । सञ्चिन्तय स्वाभाविकमात्मसञ्चरितम् । ननु प्रकृति क्रोमलानि कुलनालिकाना हृदयानि, तत् किमिदानीं मदीयदुर्देववशान्निरनुक्रोशतामेवमाश्रिताऽसि ? । (इति पुन 'पादयोर्निपतति ।)

कैकेयी—(अपचार्य मन्थरा प्रति) सैमओ दारिणि रामभद्रसमागमणस्स, ता गमिस्स ।

मन्थरा—एव भोदु । अह ज्येव कज्जसेस समत्थिय समागमिस्स ।
(कैकेयी निष्क्रान्ता ।)

राजा—(उत्थायाऽवलोक्य च सवैलक्ष्य विपादम्) कथ निर्दाक्षिण्यहृदया मा निराशीङ्गत्य प्रचलितैव चण्डी ? । (पुन सनिर्वेदमात्मान प्रति) हा दशरथ ! हतक !

किं गर्भ एव विलय न गतोऽसि पाप ! ?,
व्यापन्नवानसि न किं ननु बाल एव ? ।
रग्ना करेऽत्र किमिय भुज्जीव भार्यो ?,
दत्तं वरद्वयमिद भवता किमस्यै ? ॥ १२ ॥
(इति दीर्घ नि श्वसन्नघोमुखस्तिष्ठति ।)

सुमन्त्रः—(मिलोन्वय) कुमार ! प्रस्थिता देवी, तदवसर साम्प्रत महाराज-समीपोपसर्पणाय । (इत्युभौ परिक्रामत ।)

मन्थरा—(दृष्ट्वा राजान प्रति) 'देव ! समागच्छदि कुमाररामभद्रो ।

राजा—(श्रुत्वा व्याकुलता नाटयलाकाशे कैकेयीमुद्दिश्य)

१ देव ! यदेव युष्माभि प्रसन्नै वरद्वय प्रतिपन्न तद् एव दत्री इत्थ प्रार्थयति ।

२ समय इदानीं रामभद्रसमागमनस्य, तद् गमिष्यामि ।

३ एव भवतु । अह एव दार्यशेष समर्थ्य समागमिष्यामि ।

४ देव ! समागच्छति कुमाररामभद्र ।

'शतकोटिघटितहृदये ! हतोऽहमधुना त्वया तथा न यथा ।
शक्नोमि सुतम्य मुखं द्रष्टुं स्वं च प्रदर्शयितुम् ॥ १३ ॥

(इति मूर्च्छितः पतति ।)

रामः—(सहसोपसृत्य राजानमाधासथन् मन्थरा प्रति) आर्ये मन्थरे ! विमिदम् !

मन्थरा—कुमार रामभद्र ! देवीविष्णुत्सेण महारायेण एद तुम्हाणं समप्पाविदं ।

(इति पत्रकं बलकलयुगलं च समर्पयति ।)

रामः—(गृहीन्वा पत्रकमात्मगतं वाचयति ।)

वरौ पुरा केकयराजपुत्र्या, प्रेतौ मया प्रार्थयतेऽधुनाऽसौ ।

साम्राज्यमेकेन तयो स्वसूतोरन्येन रामस्य

(इति वाचयित्वा) कथमर्द्धलिखितमेव मुक्तम् ! । (पुनर्विमृश्य प्रकाशम्) हु !
परिजातो वाक्यदोष ।

सुमन्त्रः—(ससम्भ्रमम्) कुमार ! कीदृशो वाक्यदोष ! ।

रामः—('प्रकाशम्) पुन किम् ?—

वरौ पुरा केकयराजपुत्र्या, प्रेतौ मया प्रार्थयतेऽधुनाऽसौ ।

साम्राज्यमेकेन तयो स्वसूतोरन्येन रामस्य वनप्रवासम् ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—(सविपादम्) हा ! किमेतदापत्तिम् ? ।

रामः—(सहर्षं 'पत्रकं शिरसि कृत्वा मन्थरां प्रति) आर्ये !

किं याचने तातमुखेन माता, स्वमर्धमाज्ञाकृति तत्सुतेऽस्मिन् ? ।

मृजां मयाऽभ्यापचनं गृहीतं, सा मे गुरुभ्योऽपि गरीयसी यत् ॥ १५ ॥

मन्थरा—(सहर्षमात्मगतम्) कैयं कायञ्चं, जदो रामभद्रमणितं कया वि नऽष्णहा
भोदि । ता गमिस्सामि । (इति गन्तुमिच्छति ।)

सुमन्त्रः—(मन्थरां प्रति सरोपम्) अयि कयुस्सजुत्कृत्ये ! कियन्ति वपाणि
रामभद्रेण वनमनुभवनीयम् ? ।

१ कुमार रामभद्र । देवीविष्णुत्सेण महाराजेन एतद् सुधम्य समर्पितम् ।

२ कृतं वर्त्तव्यम्, यत रामभद्रमणित कदाऽपि नान्यथा भवति । तद् गमिष्यामि ।

१ सनकोटि षडम् । २ 'तस्मिद् सुषम् भा० । ३ (प्रकाशं पुन. वाचयति) वरौ भा० ।

४ प्रतिक भा० ।

मन्थरा—चँउद्दह ! (इत्यभिधाय निष्क्रान्ता ।)

सुमन्त्रः—(राजान प्रति) देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य रामोत्सङ्गे बल्कलानि निलोक्य सविपादम् ।) कथमुपव्रान्तैर
दुष्टदासिक्रया मम प्राणापहरणप्रकरणप्रस्तावन ? । हा उत्स रामभद्र ! कथं भविष्यामि ? ।
(इति पुनर्मूर्च्छित पतति ।)

रामः—देव ! समाश्वस्यता समाश्वस्यताम् । किमस्थाने शोकहुताशनाय स्वात्मान-
माहुतीकरोति महाराज ? ।

सुमन्त्रः—(राजानमपलोक्य साक्षम्) अहो ! दुर्घटेऽपि वस्तुनि घटना
पश्यं दुष्टदैवस्य । तथाहि—

एकच्छत्रामवति जगती यश्चतु सिन्धुसीमा-

मध्यास्ते च त्रिदिवपतिनाऽप्ये रुमेगाऽऽमन य ।

हा ! धिक् फष्ट सुचरितरतिर्निर्मिमीतेऽत्र सोऽय,

तोये तुच्छे तिमिरिव मुहुर्वर्चनोद्वर्चनानि ॥ १६ ॥

देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य सविपादमञ्जलिं बद्ध्वा आकाशे)

मात क्षिते ! तपन तात ! त्रिभो नमस्वन् !

सर्वं हि वित्थ तदिदं वदत प्रसह्य ।

का दुर्दशेयमधुना मम वर्त्तते ? य

न्मूर्च्छाऽऽशु गच्छति न गच्छति जीवितव्यम् ? ॥ १७ ॥

(पुन स्मृत्वा) हा प्रिये रामभद्रजननि ! स्वयमुत्पादितव्यापादितमनोरथा विहिता-
ऽसि दशरथहतकेन । (इति साक्षमधोमुखस्तिष्ठति ।)

(तत प्रविशति कौशल्या साक्षतपात्रा सुमित्रा सीता च ।)

कौशल्या—(सहर्षं सीतायाश्चिबुरुमुत्तमय्य) जादे ! अज्ज तुमए पट्टमहादेवीए
भोदव्व ।

१ चतुर्दश ।

२ जाते ! अद्य त्वया पट्टमहादेव्या भवितव्यम् ।

सीता—(सप्र'मोदं सलज्जम्) अज्जयाणं पसायेण ।

(नेपथ्ये क्षुत्शब्दमाकर्ण्य 'सर्वा विपादं नाटयन्ति ।)

सुमित्रा—(सोद्वेगमात्मगतम्) जेहा मंगलाससणखणे छीअसद्धो तहा तकेमि सविघ्ना त्रिय समीहिदा सिद्धी । (प्रकाशम्) सच्चं पि दुरिदमतरीयदु कुलदेवयाण-मणुमाहेण । (इति सर्वे (१ सर्वा) परिक्रामन्ति ।)

सीता—(पुरो विलोक्य सलज्ज कौशल्या प्रति) अज्जे ! इत्थ गुरुयणाणं दिट्ठि-गोयर परिहरन्ती इध ज्येव चिट्ठिस्स ।

कौशल्या—एवं 'करीयदु ।

(सीता स्तम्भान्तरिता तिष्ठति ।)

कौशल्या—(परिक्रामन्ती पुरो विलोक्य सगम्भ्रम सुमित्रा प्रति) सैहि सुमित्रे ! अण्णरससण्णिविट्ठ वर इत्थ अज्जउत्तो लक्खीयदि ता किं ण्णिद १ ।

सुमित्रा—'देवि ! अज्जसुमंतो वि अग्हे पिक्खिय विसण्णवयणो धरणितल पिक्खिदुं पइट्ठो । एस ज्येव गडुय पुच्छीयदु ।

(इत्युभे पर्याकुले परिक्रामत)

सुमन्त्रः—(दृष्ट्वा सखेदं राजान प्रति) देव्याविमे समागच्छत ।

राजा—(विलोक्य शोकव्याकुलता नाटयन्) सुमन्त्र ! किमिदानीमपरेण २ दर्शय दशरथहृतकम्य प्राणपरित्यागमार्गम् ।

१ आर्याणा प्रसादेन ।

२ यथा मङ्गलाशसनक्षणे क्षुत्शब्द तथा तर्कयामि—सविघ्ना इव समीहिता सिद्धिः । सर्वमपि दुरितमन्तरीयता कुलदेवतानामनुग्रहेण ।

३ आर्ये ! अत्र गुरुजनाना दृष्टिगोचर परिहरन्ती इह एव स्थास्यामि ।

४ एव क्रियताम् ।

५ साखि सुमित्रे ! अन्यरससन्निविष्ट इव अत्र आर्यपुत्र लक्ष्यते तत् त्रि न्विदम् १ ।

६ देवि ! आर्यसुमन्त्र अपि अस्मान् प्रेक्ष्य विपण्णवदन धरणितल प्रेक्षितु प्रवृत्त ।

एष एव गत्वा पृच्छयताम् ।

सुमन्त्रः—(सखेदम्) देव ! को नाम सम्प्रति प्राणपरित्यागमार्गमार्गणाय प्रगुणो न भवति ? परं सर्वथा शरीरवद्धि. सोढव्यैव दृढप्रहारता कृतान्तहतकस्य । येना-
धुना—

पिता गन्ताऽरण्ये, नृपतिरिह रामोऽथ भविता,

प्रवर्त्यैवं वार्त्तामथ विदधता तामपरथा ।

सुधासिन्धोर्मध्ये भुवनमिदमाषाय विधिना,

ततस्तप्ते तैले कल्पितखलशिलेन निहितम् ॥ १८ ॥

(इत्युभावधोमुखौ तिष्ठत ।)

कौशल्या—(सुमन्त्रमुपसृत्य) अज्ज सुमन्त ! किं दाणिं प्रमोदावसरे दुक्खा-
क्थेयमणुहवीयदि ? ।

सुमन्त्रः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) देवि ! यद् दैवोऽनुभावयति तदेवानुभूयते ।

कौशल्या—(साशङ्कम्) अवि कुशलं वत्सभरदत्स सत्तुग्घसहितम्स ? ।

सुमन्त्रः—देवि ! सर्वस्यापि कुशलम्, न पुनर्दशरथमनोरथस्य ।

राजा—प्रिये ! न केवलं दशरथमनोरथस्य, दशरथस्यापि ।

सुमित्रा—(मयेन वेपमाना) अज्ज सुमन्त ! किं पि फुडमजंपतो अण्हे बहुयुरं
पज्जाउलीरुरेसि ? ।

सुमन्त्रः—(सखेदमात्मगतम्) का गतिरिदानीम् ? । (इति विस्मृत्य) भवतु,
किमन्यत् करोमि ? । (प्रकाशमाकाशे)

वाणि ! वक्त्रमिदमाशु सुध मे,

(कौशल्यां प्रति)

त्वं च देवि ! हृदयं दृढं कुरु ।

(एतदेव सुमित्रा प्रति)

सोऽयमप्रतिविधानदुर्घरस्त्वां यदेति वचनाशनिर्मम ॥ १९ ॥

१ आर्य सुमन्त्र ! किमिदानीं प्रमोदावसरे दुःखानस्थेयमनुभूयते ? ।

२ अपि कुशल वत्सभरतस्य शत्रुघ्नसहितस्य ? ।

३ आर्य सुमन्त ! किमपि स्फुटमजल्पन् अस्मान् बहुतर पर्याकुलीरुरेसि ।

१ केवल मनोरथानाम्, दशरथस्यापि भा० । २ दृढीकृत भा० ।

(उभे सम्भ्रान्तचित्ते तिष्ठत ।)

सुमन्त्रः—देवि ! पूर्वप्रतिपन्नो वरौ महाराजसकाशाद् देवी कैकेयी याचते ।

उभे—'के'णाम ते ? ।

सुमन्त्रः—एको भरतस्य राज्याभिषेक, द्वितीयो रामस्य वनवास । (इति रोदिति ।)

उभे—ह्यै दिव्य ! किमिदं सजाद ? । (इति मूर्च्छत ।)

सुमन्त्रः—देव्यौ ! समाश्वसित समाश्वसितम् । (इत्युभे समाश्वसितम् ।)

सुमित्रा—(सवाप्पमाकाशे) केगइ ! केगइ ! काम भोदु जादभरदो राया । किं पुण रामभद्रेणावरद्ध ? जेण एसो वणनासदुक्खमणुहावीयदि ।

कौशल्या—सँहि सुमित्रे ! ण किं पि रामभद्रेणावरद्ध, मए ज्येवावरद्ध, जीए रामभदो जणिदु (ति रोदिति ।)

सीता—(श्रुत्वा सविपादम्) ह्यै दिव्य ! पट्टमहाएवित्तण दसिय वणवासित्तण मह मदभाइणीए समप्येसि । भोदु, दुल्लघणीया भयवदी भविदव्वदि ति ।

रामः—(सहर्षं अञ्जलिं बद्ध्वा राजान प्रति) तात ! नात परं मम समुचित मिहावस्थातुम् । तदनुजानन्तु मां वनगमनाय तातपादा ।

(सर्वे श्रुत्वा मुक्तकण्ठं स्वन्ति ।)

रामः—(सर्वान् समाश्वसयन्) व एष भवतामकारणे करणारसाम्भोधिमध्ये झम्पापात ? । ननु समुचिनमेव विरचितमिदं भगवत्या नियत्या । तथाहि—

१ कौ नाम तौ ? ।

२ हा दैव ! किमिदं सजातम् ?

३ कैकेयि ! कैकेयि ! काम भवतु जातभरतो राजा । किं पुना रामभद्रेणापराद्धम् ? येन एष वनवासदुःखमनुभाव्यते ।

४ सखि सुमित्रे ! न किमपि रामभद्रेणापराद्धम्, मया एवापराद्धम्, यया रामभद्रं जनितम् ।

५ हा दैव ! पट्टमहादेविव दशयिथा वनवासित्त्र मह्य मदभागिन्यै समर्पयसि । भवतु, दुर्लङ्घनीया भगवती भवितव्यतेति ।

वपु सत्य भवतु वचन, प्रीतिमाप्नोतु माता,
भ्राताऽसौ मे 'भजतु भरतो भारमुर्वीतरस्य ।

राम काम नवनवमहातीर्थसेवासुपुण्य,
स्थित्वाऽरण्ये मुनिभिरनघे सङ्गमङ्गीकरोतु ॥ २० ॥

राजा—(राम करे गृहीत्वा सोपरोधम्) उत्स ! वस्तुकामोऽस्मि^१ किमपि ? ।

कौशल्या—(सेष्यम्) जौणित् मए ज अज्जउत्तो वत्तुक्कामो ।

राजा—प्रिये ! किं तत् ? ।

कौशल्या—तुंवरिद ज्येव मह णयर परिहरीयट्टु त्ति ।

राजा—(सखेद वैरक्ष्यम्) देवि ! सत्यम्, कृतोऽस्मि दुर्दैवहतकेन साम्प्रत
मेवविधाना वचसामहमाश्रय ।

रामः—(कौशल्या प्रति) अम्ब ! किमिदमसाम्प्रत सम्प्रति मद्वात्सल्यादमिधीयते ? ।
(पुनरपि राजान प्रति) देव ! समादिश्यता विवक्षितम् ।

राजा—वत्स ! मया तावद् भवते स्वराज्य मनसा पूर्वमेव प्रदत्तम् । तदनु च
तया दुष्टदासीमन्त्र^२ परतन्त्रितया कैकेय्या वरद्वय याचितम् । तदहमेव वन गमिष्यामि ।
भवान् पुन (इत्यर्द्धोक्ते सुमन्त्रमुत्तमवलोकयति ।)

सुमन्त्रः—(अमिप्रायमुत्तरीय) कुमार ! भवान् पुन पितृदत्तमात्मराज्य बलादपि
गृह्णन् नापराध्यति ।

सुमित्रा—जौद ! तोहण मतेदि अज्जसुमतो ।

रामः—(विहस्य) आर्य 'सुमन्त्र ! किमिदमुदीर्यते ? । यत् -
उत्पद्य वशे तुहिनेतराशोरधीत्य विद्याश्च गुरोर्निशिषात् ।

किं तत् करिष्ये भविताऽद्य येन, पि^३ताऽन्तसत्योऽन्तमनोरथाऽन्धा^४ ? ॥ २१ ॥

कौशल्या—(सक्वणमञ्जलिं वद्ध्वा राजानं प्रति) जँदि अज्जउत्तो समादि-

१ ज्ञात मया यद् आर्यपुत्र वक्तुञ्जाम । २ त्वरित एव मम नगर परिह्रियतामिति ।

३ जात ! शोभन मन्त्रयति आर्यसुमन्त्र । ४ यदि आर्यपुत्र समादिशति तदहमपि
रामभद्रण सम वनगमन करोमि । न खलु शक्नोमि पुत्ररुमेनाकिन वने परिहृन् प्रेक्षितुम् ।

१ वदतु भा० । २ 'स्मि सभ्यक् किं भा० । ३ वन्त रामचन्द्र ! मया दे० । ४ पर-
तद्रथा भा० । ५ 'सुखमाली भा० । ६ सुमन्त्र भा० । ७ 'ताऽप्यसं' भा० ।

सदि ता अह पि रामभदेण समं वणगमण करोमि । ण खु सकुणोमि पुत्तयमे'गायिण वणे परिहिद पेक्खिदु ।

सुमित्रा—'देवि ! कथ जादरामभदो एगाई ? जस्स लक्खणसरिसो सहयरो भोदि ? ।

रामः—(कौशल्या प्रति) अम्ब ! किमनात्मसदृशमिदमुदीर्यते ? । यत -

जनकेन जनन्या वा सूनुना बन्धुनाऽपि किम् ? ।

भर्तेन दैवत स्त्रीणा स्मृत हि स्मृतिकर्तृभि ॥ २२ ॥

राजा—(सनाप्पमाकाशे) हतकैकेयि ! सुमित्रावचनमेवविधमाकर्ण्य किं न लज्जया विदीर्णहृदया भविष्यति भवती ? ।

सुमन्त्रः—न तावदय पितृभ्यामप्रहितो वनगमनाध्यवसायाद् विरमति । तदस्य प्रतिरोधाय कुमारलक्ष्मणमनवगमितमन्थरावृत्तान्तमिहाऽऽकारयामि । स ह्यस्य प्रियतरो भ्राता सचिनश्च । (प्रनाशम्) कम्कोऽत्र भो ! ? ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—एपोऽस्मि ।

सुमन्त्रः—शिखानल ! इतस्तावत् । (कर्णे एवमेव ।)

(कञ्चुकी निष्क्रान्त)

कौशल्या—(सासु सुमित्रा प्रति) पियैसहि सुमित्ते । एको दाव मह पुत्तो रामभदो दिब्बेण णिव्वासिदो । अवरं पुण मह पुत्तय लक्खण तुम णिव्वासिदु पयट्टा सि ।

(तत प्रविशति गृहीतघन्वा सम्भ्रान्तो लक्ष्मण कञ्चुकी च ।)

लक्ष्मणः—(सावेशम्)

का माता ? श्रवसोर्वचासि कुरुते दासीजनोक्तानि या,

कस्तात ? प्रमदाप्रतारितमतिर्जानाति कृत्य न य ।

१ दनि ! कथ जातरामभद्र एकात्री ? यस्य लक्ष्मणमदश सहचरो भवति ।

२ प्रियसखि सुमित्रे ! एक तावद् मम पुत्र रामभद्र देवेन निर्वासित । अवर पुन मम पुत्रक लक्ष्मण एव निर्वासयितु प्रवृत्ताऽसि ।

कश्चाय भरत ! श्रिया ह्यत्रिधिना यो रज्यते, दुर्णय-

व्यापेघार्थमधिज्यघन्विनि मयि श्रीराममृत्ये स्थिते ॥ २३ ॥

रामः—(दृष्ट्वा) वत्स लक्ष्मण ! स्वभावगर्भारो भवान्, तत् किमर्थमन्थाने सम्भ्रायसि ? । ननु साधु त्रिहितमिदं त्रिधिना—“ वप्तु सत्यं भवतु वचनम् ” [श्लो० २०] (इत्यादि पठित्वा) तद्विदानीमिहावस्थितेन भगवता—

मातृणा तातपादानां कार्यां दुःखप्रतिक्रिया ।

भूये च भरते मक्तिर्विधेया विधिवत् त्वया ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः—आर्ये ! न सम्यगभिहितम् । यत—

विना दिनाधिनाथेन दृश्यते यदि वासर ।

रहितो रामभद्रेण वीक्ष्यता लक्ष्मणोऽपि तत् ॥ २५ ॥

सुमित्रा—(सहर्षम्) साहु सुअ लक्ष्मण ! साहु ! तए जेट्टभाउयाणुगामिणा तणयरयणेण विहसिया सपदि सुमित्रा ।

सुमन्त्रः—न केवलं सुमित्रा, भूतपात्री च ।

रामः—वत्स लक्ष्मण ! तदुत्सङ्घता प्रस्तुतसंविधानाय । (इत्युत्थाय वल्कले परिदधाति ।)

(सर्वे दृष्ट्वा मुक्तफण्ड रुदन्ति ।)

राजा—(सखेदमात्मानं प्रति)

हृदय ! हृदय ! दीने मय्यनुकुश्य सन्तु

व्यसनघननिपातैश्चूर्णनामेहि तूर्णम् ।

(विलोम्य) कथं वज्रपटितमिवेदमथापि न विदीर्यते ? । (पुनराकाशे बद्धाङ्गलि)

भवतु यम ! नमस्या तुभ्यमभ्यर्थये त्वा,

अपहर हतकं मे जीवितं जीवितेश्च ! ॥ २६ ॥

(इति मूर्च्छां नाटयति ।)

१ साधु मुन लक्ष्मण ! साधु ! त्वया ज्येष्ठभात्रनुगामिना त्वनपरनेन विभूयिता सम्प्रति सुमित्रा ।

१ धिदानत्रिधिना ताजनेन दो रज्यते, व्यापेघार्थमधिज्यघर्षा वदि ६० । २ साधु संवेदितमिदं त्रिधिना वेत्तु—“ वप्तुः सा० । ३ “वक्तिर्वे” सा० ।

सुमन्त्रः—देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य) 'सुमन्त्र ! निमाश्वसयसि ' । मया हि पार्ष्णीयसा समाश्वस्य साम्प्रतमेतदेव निधातव्यम् । तथाहि—

द्रष्टव्यं मुखमेतयोर्दयितयो शोकाश्रुमिश्रेक्षण,

श्रोतव्या पुरवासिनामसुम्बिना धिक्कारगर्भा गिर ।

दुर्दासी च दुरङ्गना च वचसा वाच्या कदाचिन्मया,

तन्मे सम्प्रति जीरितेन किमहो !^१ मृत्युर्महीयान् मम ॥ २७ ॥

रामः—(शिरस्यज्जलिं वद्ध्वा सत्रिनयम्) तात ! एष गच्छामि (इति पदान्तरे स्थित्वा पुनर्विनित्युच्य च राजान प्रति सोपरोधम्)

याचे निञ्चित् तात !,

(पुन कौशल्या प्रति)

मातस्तथा त्वा, स्मार स्मार मत्प्रसासं युगभ्याम् ।

नैगाम्नाया सर्वथा मध्यमाया, तत्पुत्रे वा वैमनस्य विधेयम् ॥ २८ ॥

(इति पादयोर्निपतति ।)

राजा—(सत्राप्यगद्गदम्) वत्स विनयैकनिकेतन ! सर्वं करिष्ये यदि जीविष्यामि ।

सीता—(दृष्ट्वा) कथं पत्नियो जनेव अज्जउत्तो^२ । अहं पि एदिणा सम ज्येय गमिस्स । (इति हस्तसज्जया कञ्चुक्निमाकारयति ।)

कञ्चुकी—(गत्वा सीतारचनमादाय राज्ञे निवेदयति) देव ! सेय वधूर्जेनकरानात्मजा पत्या सह वनगमनोद्यता देवपादान् प्रणमति । (इत्यङ्गुल्या दर्शयति ।)

(सीता 'दूरम्भिता सर्वान् प्रणमति ।)

राजा—(विलोक्य) हा 'दुर्बिधे ! नाथापि दशरथकर्द्धनामौतुकेषु वृत्तार्थता भरत । हा स्तुपे ! हा सीरुभजनन्दिनि ! स्त्रीत्वेऽपि पतिपराधीना वर भरती, न पुन पुरुषत्वेऽपि 'पत्नीपराधीनोऽहम् । (पुन मुमित्रा प्रति) प्रिये ! निगार्यतामिय वधूरनर्थ बहुलस्य वनगमनस्याध्यवसायात् ।

१ कथं प्रस्थित एव आर्यपुत्र^३ । अहमपि एतन् सम एव गमिष्यामि ।

१ सुमन्त्र ! किं मां समाश्वस्य भा० । २ दूरस्था तं भा० । ३ दुर्बिधे किमपि न ददां भा० । ४ विधापरां भा० ।

सुमित्रा—^१जं आणवेदि अज्जउत्तो (त्ति सीतासमीपं गत्वा पुनरागत्य च)
अज्जउत्त ! बहुयरं पडिवोहिदा वि सुण्हा ण विरमेदि वणगमणादो । एवं च विण्णवेदि-

तं मह घरं पि रण्णं तणयरयो ण जत्थ समुस्स ।

रण्णं पि घरसरिच्छं गच्छंतीए समं पइणा ॥ २९ ॥

(राम. सर्वान् प्रणम्य सीता-लक्ष्मणाभ्या सह प्रस्थितः ।)

देव्या—(विलोम्य बलाद् बाष्पं निगृह्णन्त्यौ तान् प्रति) रैकवतु तुष्टे वणदेवताओ ।
जिक्किधं च तुम्हाणं वणगमणं भोटु ।

सुमन्त्रः—(देव्यौ निर्वर्ण्य सकरुणातिरेकम्) अहह !—

वनाय पुत्रद्वितयेऽपि गच्छत्यमङ्गलत्वाद् विनिवारितोऽपि ।

तदम्बयोस्त्वक्वारिपूर, श्रमत्ययं प्रथयन्कैतवेन ॥ ३० ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण !

तदेतद् द्रुत्वमेकं मे यदद्य भरतो मया ।

नाऽऽश्लिष्टो नानुशिष्टश्च प्रजापालनकर्मणि ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! मन्थरैवानुशासिष्यति ।

रामः—ननु क्रिमेरमसूयागर्भमभिघत्से ? । तथाहि—

वत्सम्य वेत्सि भरतस्य शुभं स्वभावं,

दोषं सृषा तदिह किं मनुषे मनीषिन् ? ।

कल्पान्तरेऽपि हि न लक्ष्मण ! लक्ष्मण-

पिण्डेन चण्डरुचिमण्डलमाविलं म्यात् ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणः—(सवितक्रेमात्मगतम्)

कुर्यादिदं न भरतोऽपि जनन्यसौ वा,

नैतद् विशुद्धिमति सम्भ्रमति द्वयेऽम्निन् ।

तत् केन नाम कृतमीदृशमाः ! क्रिमन्धै-

र्षतैव निश्चिनमच्चिन्त्यगतिश्चकार ॥ ३३ ॥

१ यद् आज्ञापयति आर्यपुत्रः । आर्यपुत्र ! बहुतर प्रतिबोधिताऽपि स्तुषा न विगमति वनगमनात् । एव च निशपयति—

तद् मम गृहमपि अप्य तनयत्नं न यत्र शशुरस्य ।

अप्यमपि गृहसदृश गच्छत्याः सम पत्या ॥

२ रक्षन्तु युष्मान् वनदेवताः । निर्विघ्नं च युष्माकं वनगमनं भवतु ।

रामः—(नेपथ्याद्धे स्थित्वा रचिताञ्जलिः)

भाम्बद्वोत्रचरित्रचिररुचिर प्रासाद ! तुभ्यं नम-

स्त्वा वन्दे सुकृतानुरक्तजनतामेध्यामयोध्यापुरि ! ।

आपृच्छे पुरासिन ! सविनय युष्मानिहाऽऽयुष्मति,

क्षमामरं भरते समुद्धरति 'वः स्वस्त्यस्तु, गच्छाम्यहम् ॥ ३४ ॥

(इति सर्गानापृच्छ्य सीताञ्जमणाभ्या सह निष्क्रान्त ।)

कञ्चुकी—(सनिर्देदम्) किं नाम 'चिर जीवित्वा मया मन्दभाग्येन साधितम् ? ।

यदिमामश्रुतपूर्वां कतुम्बधकुलस्य दुरन्धामरलोक्त्यामि । भवतु । रामभद्रमनुजस्य ममामिष्यामि । (इति निष्क्रान्त ।)

देव्या—हा वत्स रामभद्र ! हा वत्स लक्ष्मण ! हा महासयि सीदे ! तुम्हेहि

'परिचक्षणमहाणमधयारीभूदो 'मच्छलोओ (ति मुष्य पिधाय रजित ।)

राजा—(सनिर्देदमात्मान दर्शयन्) सुमन्त्र ! पश्य दृश्यापिषयमम्य पापीयमो

जनस्य—

या दधे हृदि बलभेत्यजनि सा भल्ली, सुतश्चन्द्रन-

स्यन्दोऽभूमम य म एव दहति म्वान्तं वनान्तं प्रजन् ।

मृत्युर्य स्वयमेति सोऽय भजने नाऽऽमन्व्यमाणोऽपि मां,

तनात्रैमि कुर्मण परिणनं क्म्येदमीदृक् पलम् ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये महानाक्रन्द ।)

सुमन्त्रः—(श्रुत्वा सय्येदनामगतम्) हा ' धिरु, युमाग्गामभद्रप्रसादाव-

लौपनदु म्विनाना पीरगोकाना मनीयान्य 'परिदेपिन'रनि । महाराजशोभुताशनस्य पूणाहुतिभेवति ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—(राजान प्रति नगिरप्रस्थय) देव ' श्रुत्वा द्वितीयस्य निजननृतस्य

माहात्म्यातिशय ।

१ हा वत्स रामभद्र ! हा वत्स लक्ष्मण ! हा महामनि सीत ! युष्माभि परि यत्नानाम
क्षमामन्धराभिभूतो मर्यादेव ।

१ व भा० । २ चिरजीवित्य म्मया दे० । ३ परिवर्णा' भा० । ४ वत्स' भा० ।

५ 'परिदेवना' भा० ।

(राजा तूर्णान्धित एव कञ्चुकिनो मुखमपलोभयति ।)

सुमन्त्रः—शिव्याल ' विजिप्यताम् ।

कञ्चुकी—इत मथानात् ' प्रव्रजत कुमारसामभद्रम्यानुवर्तिनीं निदेहचक्रवर्तिं
दुहितरमपलोभय त्वरिततरमूर्मिलाऽपि कुमारलक्ष्मणमनुगन्तु प्रवृत्ता ।

राजा—(श्रुत्वा) हा सम्बन्धिन् सीगध्वज ! त्वमपि मदीयदुःखोत्सरे निमग्निनोऽसि
विधात्रा । ततस्तत ' ।

कञ्चुकी—(गिरम्यज्जलिं वदधा) देव !

श्रीरामभद्रादपि साक्षिराय, नम सुमित्रास्तनयाय तम्मं ।

अनुव्रजन्ती दक्षिणाऽपि येन, गृमज्जधैमाऽऽमनधर्निपिद्धा ॥ ३६ ॥

कौशल्या—(निश्चिन्दिवाऽऽधम्य) केद पि सोऽण जं वामलक्ष्मणेणं अत्तणो न्ह
वणमणुमग्ती णिवास्ति ।

राजा—(सप्रेतेनेकण्टं कौशल्या प्रति) देवि ! तमेरमुच्चम्वर वातायनमभिरय्य
प्रपमतोर्व मयोरवनेरनेन क्षणभेत्मात्मानमुज्जीरयामि इति ।

(सर्वे तथातुर्वन्ति ।)

कञ्चुकी—(अङ्गुल्या निर्दिशन्) परिगात्र्यतामिन सीतालक्ष्मणानुगते नगरा
त्रिनामति रामभद्रे—

हामारगर्भेयदना सद्वनान्यपाम्य,

पौराक्षना कनकपुण्ड्रदन्त्यकर्णा ।

रामस्य माधुरगणाधरणी प्रणम्य,

सीनाप्रसामभिरिति मुहुर्भयन्ते ॥ ३७ ॥

(पुरास्यतो दर्शयन्) इदमप्यवधारयाम्—

आधाय मन्धरान्ने सुव चमम-जुहर्गुण्णोराक्षसान

प्राग्भारं मूरिभागेद्वृत्तिमृदुरोसार्धैरारभात्वा ।

प्रयश्चित्तमिषाद्वाप्राग्भनियमितश्रो-उल्हाध्वधाम,

कान्तागव्य वचनं तत्र तनुवदिनोऽनुवन्ति द्विरेत्रा ॥ ३८ ॥

१ एतदपि संभवेन यद् व मन्धरान्नेन आमनां कश्च वनदनुसर तत्र निधारिता ।

राजा—(सनिर्वेदम्) शिखावल ! 'निर्वर्णय त्वमेताननुनजत पुरजनानम्मत्प्राणेभ्यो
वेऽद्यापि 'पुरोऽस्मिन्नग्रम्यातु समीहन्ते । (इति मोहमुपगत ।)

देव्यौ—(दृष्ट्वा) हा हृद म्ह । (इति राजान पतन्तमवष्टम्भयत ।)

सुमन्त्रः—(कौशल्या प्रति) देवि ! वादमम्वम्यशरीरो राजा । तदित
म्यमावास नीन्वा शयनीये समारोप्यताम् । (पुन पार्थिव प्रति) देव ! केय विक्लवता ? ।
ननु धुर्योऽसि धैर्यताम् ।

राजा—(निश्चिदिनाऽऽधम्य) हा ! राम ! राम ! ('इति विलपन् देवीभ्याम-
वष्टम्भमानो निष्क्रान्त ।)

सुमन्त्रः—(समन्तादप्ययोव्या निध्याय तां प्रणि) *

मातर्मन्ये नगरि ! गरिमा रामभद्रेण सार्द्धं,

यातन्तेऽपि त्वयि यदधुना चीतगीतोत्सवायाम् ।

आकर्ष्यन्ते कनुभि कनुभि त्रन्दितान्यङ्गनाना,

आलोक्यन्ते पथि पथि तथा लोक्रजोरुश्रुपङ्का ॥ ३९ ॥

(पुन कञ्चुकिन प्रति) शिखावल ! तदिदानीं भवताऽपि गत्वाऽभिधीयतामार्य
वामदेरो यथा कुमारभरतममाशरणाय दूत प्रेषयति ।

(प्रासादमालोक्य च सकरुणम्) शिखावल ! सम्प्रति श्लोक्याकुलेऽत्र राजकुले—

कीराद्ये पञ्जरक्षिप्ते किमेभि केलिपक्षिभि ? ।

तस्मादमी विमुच्यन्तां सम्बध्यन्ता च बन्धुभि ॥ ४० ॥

अहमपि कुमाररामभद्रनाष्टुच समागच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

॥ तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

मन्त्रदानाद्याने द्वेषमयति जाने श्रमणयो

निर्वर्ण कर्णोऽभूदननि गलितश्रीर्विरिपि ।

अनल्पव्युत्पत्तेस्तव सचिवकल्पद्रुम ! पुरो,

विषत्ते वैदग्धी न च सुरगुर्नाऽसुरगुर ॥ १ ॥

१ हा ! हते स्व ।

I निर्वेदेय भा० । 2 पुरोऽस्मिन्नग्रम्यातुमा० भा० । 3 इत जल्पन् इ दे० । 4 'अत्र समाप्त' दे० ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विमानस्थितो गन्धर्वाजः ।)

गन्धर्वराजः—(सौत्सुम्यम्) अद्य मया कनकचूडाभिधानो निजनन्दनधिरकाल-
द्वलोरुनीयः । स हि पूर्वं सङ्गीतकारसरविच्युतो भगवत्स्त्रिविष्टपाधीधरस्य शापेन महाराज-
दशरथावसथे क्रीडाशुक्रनामनुभवत्वासीत् । स च शापो रामभद्रस्य वनप्रवासदिवसावधि
मदुपरोधाद् देवेन मुधाशनाधिपतिनाऽप्यनुमेने । तन् 'कथमिदानीमपक्रान्तेऽपि तस्य
प्रवासवासरे निजात्मजं न पश्यामि ! । (इति परिक्रामितकेन त्रिशोऽवलोरुयन्) अथे !
सेयमयोभ्या नाम नगरी मह्यधामन्तानमानवेधराणाम् । (समन्तान्निर्घेयं तां प्रति
संगेष्टम्)

सौन्दर्यं परमं, समृद्धिरधिका. मौराज्यसम्पादितः

पौराणां प्रमदः स कश्चिदमरस्थानेऽपि जाने न यः ।

एवं राघवराजधानि ! शतधा यस्या त्वयि प्रेक्षितं,

दीनान् सम्प्रति सैव देवि ! भवती दीना दशमाश्रिता ॥ १ ॥

तदिहारलीक्यामि । (इति तथाङ्गेनि ।)

(ततः प्रविशति कनकचूडः ।)

कनकचूडः—अहो ! सुदुष्कृता सद्गतिः सत्सुग्राणाम् । तथाहि—

यद्यप्यद्य व्युत्पन्नमहाशापशापस्रथापि,

म्हारं म्हारं दशम्यहृत्नं लीक्या लालनं तन् ।

मोन्कृष्टोऽपि श्वयुगलये स्नेहपाशेन बद्ध,

सौभं भैतन्नुत्तिनग्येस्तस्य 'शक्नोमि मौकृम् ॥ २ ॥

(इति मन्दं मन्दं परिक्रामन्नमनो विगोचय) अथे ! कथमेते तान्तुमुदाहरणपाशः
प्रतिदिशं 'मम विगोहनगोत्रुपाशेन दृशं दिशन्तः पुन एव वसन्ते ' । तदुत्सङ्ग्य प्रवतामि ।
(इति तथाष्ट्वा चान्नं मुषति ।)

कुमुदाहृतः—(एहस मग्धमं पुत्रनाञ्जिह्व बाज्यमुन्नाज्जा मगतम्) नियतमौ

१ एहसर्षदः, २ मग्धमं, ३ पुत्रनाञ्जिह्व, ४ बाज्यमुन्नाज्जा, ५ मगतम् । १ शक्नोमि (२) म० । ३ शक्नोमि
मो म० । ४ मग्धमं म० ।

चिरकालादनुभूतं शापदुःखमश्रुपातेन प्रकाशयति । अथवा युक्तमिदम् । यत —

प्रकटयति हृदयं दाह पुरुष प्रायेण सज्जने मिलिते ।

प्राया दग्ध सलिले पतिते पुनरुद्धमत्यग्निम् ॥ ३ ॥

(प्रकाशम्) अयि वत्स कनकचूड ! विरतशापोपताप सम्प्रति कुशली भवान् ? ।

कनकचूडः—(सोद्वेगम्) तात ! किमेकाकिनो मे कुशलेन ? मेदिन्याम-
कुशलिन्याम् ।

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! सयमेवैतत् । रामभद्रे व्यसनार्णवनिमग्ने कुत कुशल
प्रजानाम् ? ।

कनकचूडः—तात ! सम्प्रति पुनर्विशेषतो रामपितरि पार्थिवप्रद्योतने लोकांतर
गुपगते ।

कुमुदाङ्गदः—कथं प्रस्थित एव त्रिदिवपथे स पृथिवीपुरन्दर ? ।

कनकचूडः—अथ किम् ? ।

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा 'महाभाग दशरथ ! त्वया विना विनाथा खल्विय
वसुमती' निराधारश्च धर्मन्यवहार, विगतसाहायक सम्प्रति सुरनायकश्च । (इति शोचति ।)

कनकचूडः—तात !

तानेव स्तुमहे महेशमहिता प्राग्नेय याता पुरी,

यम्मादन्तमिते महात्मनि हहा ! तस्मिन्नन्याऽऽस्तने ।

मनात्वा 'दुस्तरशोऽलो'न्नयनग्रष्टर्षलेर्विगती,

शुभ्र कीर्त्तिपट प्रियेण रहिता भूर्य दृष्ट्य न वै ॥ ४ ॥

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! कथमिदं दिवस्पतिपत्तनप्रणथी स पार्थिवेन्द्र सृष्ट ? ।

कनकचूडः—तात ! अद्यैव राघवमनुजस्य समायाते तत्र महामन्त्रिणि 'सुमन्ने
तद्वचनाकर्णनोद्गीर्णशोऽशुधारे शुद्धान्तपरिवारे प्रसर्त्तमाने च निशीधसमये—

श्रुत्वा 'सुमन्त्रवचनेन मुनप्रणाम,

शापस्य तस्य च विचिन्त्य विषास्तेलाम् ।

१ 'दाह' शब्द पुरपादपि सज्जने भा० । २ महाराज दश० भा० । ३ 'दुस्तरजो' भा० ।
४ सुमन्त भा० । ५ सुमन्त्रवचन भा० ।

हा राघवेति सकृदुच्चरित नृपेण,

निश्चम्य दीर्घतरमुच्चुसितं न भूय ॥ ५ ॥

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! युक्तमिदम्—यदेते विशुद्धबुद्धय कर्माणि निर्मूलयितुमुप-
क्रमन्ते, यत्सम्बन्धादेवत्रिधानामपि पुत्रविशेषाणां मीदृशमसमञ्जसमारिर्भवतीति । तदनन्तरं
च किमभूत् ? ।

कनकचूडः—ततश्च देवी कौशल्या पत्यपत्यवियोगहृद्दोगाजीवितमृन्मृज तीमवगम्य
भगवता मेत्रापत्नेन निजकलत्रभरन्धती मूर्त्या वर्त्तमाना तप सिद्धिरिव तत्प्रतिरोधनाय
प्रेषिता । तथा च सा महाराजमहिषी बाष्पापनोदपूर्वमेतं वभाषे—अथि वत्से ' केशवाश-
प्रसविनि ' पतिप्रतापताके । दृढ शोकावेगेन । यत —

त्रिधिरयमत्रिधेयस्तत् त्वया सेयमम्य,

प्रदतिरिह विषया कानिचिद् वासराणि ।

तदनु तनुजपञ्चालोक्ति शोरचित्ता,

पुनरनुभवितामि त्व म्नुषामक्तिर्षम् ॥ ६ ॥

(इत्यभिधाय गुरुरन्यामुपमान्तायामाशातन्तुखिलमहृदया कोशलेश्वरदुहिता
जीमन्मृतप्राया काल्यापना कुराणा वर्त्तते ।)

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! कृन्मृच्छ्रेषु प्रश्रयता मर्त्यहृदयानामाशाभिधानमम्येयं
प्रधानमवलम्बनम् । ततस्तत ? ।

कनकचूडः—अथ नशरथविपत्तिदु ग्वितं परिजन पञ्जराद विमुक्तेन मयाऽपि
शापमपादित तन् कीरशरीरं सरयुमलिले समुत्तम्य प्राप्तम्वनीयरापुया निवनिगसगंमनो-
त्सुक्तेन श्रीरूपधारिण्यौ देवराज-धर्मराजनगरयोभ्यामभ्यदने निष्कामन्यौ खिलोऽस्ति ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत ? ।

कनकचूडः—वात ! यावद्द तथे परम्पर विश्रम्भभाषितानि शुश्रुषुणु-
मरन्मि तावद्मगवत्या परेतग रावगानी इत्यभिदधे—सपि मयमिनि ' मप्रति मया
पत्रियोगविधुगनयोसा प्रतिरोधयितु सया अपि देव-नग्देवनगर्य मभूय ममायाता
दहमिरे । परमत्र नाख्लोकिना लद्धा । तन माऽपि तथा इति प्रयूते—देवि ' मया
ममागच्छन्त्या ममाकारिता माऽपि नक्तघरेश्वरगरी । पर माप्रनमर्मा त्रिभुवनत्रिशासिणो

कनकचूडः—तयोरथ देवनगर्योर्निजनिजायास प्रति प्रस्थितयोरहमयोऽयासविधे शत्रुनसहितमविदिनवृत्तान्त कुमारभरतमागच्छन्तमालोन्तितान् ।

कुमुदाङ्गदः—(ससम्भ्रमम्) रथमविदितवृत्तान्तो भरत समागतः । (पुन मन्त्रणम्) हा महासत्तु भरत ! तिमिहागत श्रोष्यसि वक्ष्यसि वा ? । ततस्ततः ।

कनकचूडः—तत कुमारभरतेन चिन्ताचान्तचेतसा शत्रुव्रस्तदेतदभिदधे—
वत्स शत्रुघ्न ! साम्प्रतमह दुस्वप्नदर्शनाद् आर्यमरण रामराज्याभिषेकश्रवणाच्च त्रिष पीयूष
योरास्त्रादनमेकफलमनुभवन्नस्मि । तथाहि—

तापयत्यसुखवह्निना मुहु, गर्भरारिणि मुहुश्च मुञ्चति ।

अद्भुतार्थघटनापट्टु स्फुट, लोहटङ्कमित्र मानय विधि ॥ १२ ॥

ततश्च 'कीदृशो दुस्वप्नः' इति सम्भ्रमयति शत्रुघ्ने पर्यनुयुक्तो भरत पुनरेवमभ्य
धत्त-वत्स ! यद्यपि दुस्वप्नोऽयमनास्त्वेष तथापि तत्प्रतीकारजिजासया कथयामि । अद्य
विल स्वप्ने—

पिता दृष्ट श्लिष्ट पिकनिऋजान्त्या वनितया,

मुख मातुर्मप्या कलुषरुचि केनापि च दृत्तम् ।

नदे मनीन्मनो रघुपतिरभूद् गोमयमये,

तनुस्तेलेनाक्ता जनकतनुबायाश्च, तिमिदम् ॥ १३ ॥

कुमुदाङ्गदः—ततस्ततः ।

कनकचूडः—तात ! तद्वचनमाकर्ण्य शत्रुघ्नोऽपि साशङ्क 'सर्ववृत्तानिष्ट
सूचनोऽय दुस्वप्न इति स्वगत विचिन्त्य च प्रकाश पुनस्वाच-आर्य ! श्रीऋषवेऽमुष्ण-
प्रभृतिदेवताभिधानसङ्कीर्तनेन पत्रितेतिहासश्रवणेन च दुस्वप्नोऽय शुभोदकं सम्पद्यताम् ।
तदनन्तर च तातुभाषपि निजदर्शनपराद्भुस्वप्न'शुभुच्च च पुरीपतिस्मरलोऽमत्रलोम्य विशेष
दृष्टिन्मानमानभूताम् ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्ततः ।

कनकचूडः—'अथैतयो कुलकुशलप्रश्नप्रतिप्रचने वृत्तमौनमपि जनमादरेण
पर्यनुयुज्जानयोरेकैक केनापि स निखिलोऽपि राजवृत्तान्त समावेदित ।

१ 'जनिवास भा० । २ 'रत समाग' भा० । ३ 'मधोमुख भा० । ४ 'लाकनिलो' भा० ।
५ तदतयो वरल भा० ।

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा ! कथमेतयोरपि हृदये समारोपितेयमङ्गारशकटी ।
ततः किमध्यसितं भारतेन ? ।

कनकचूडः—ततः —

मातुश्च मन्थरायाश्च पितुश्चाऽऽकर्ण्य तत् तथा ।

त्रया प्रसोप शोकानां भाजनं भरतोऽभवत् ॥ १४ ॥

अपस्मपि हृदयोद्वेगं रुमिदमावेद्यते—

दूरात्त्रिरस्य भारतेन तदाऽऽमर्षेयं

मन्तोः शोकात्कलेन तथा व्यस्यति ।

गम्भीरगङ्गासुप्रतिशब्दम्भा

दाभिर्यथा प्ररुद्रितं हरिदङ्गनामि ॥ १५ ॥

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा सरलस्वभावं भरत ! निरपराधो निगृह्यसे वृत्तान्तं
हतवेन ।

कनकचूडः—ततः क खलु^१ तस्य त्रिपेरमिप्रायपरिजानप्राज्ञो भवितुमर्हति^२ ।
यः किल—

अपदतामपि दुर्भचनं क्वचिन्निदधतामपि साधुपथे पदम् ।

जनयति व्यसनं तदसौ विधिर्भयति यन्महतामपि दुस्तरं ॥ १६ ॥

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! किमेवसति विहितं शत्रुघ्नेन^३ ।

कनकचूडः—तात ! यत् किल लक्ष्मणानुनेन विधीयते । तथापि व्यक्तं
निज्ञापयामि—

रामं प्रप्रतिनं वने, पितृघ्ने यात च तात नृप,

शुभ्रा शोभसमाकुलेन मनसा दूरादयोध्यां त्यजन् ।

पाणेश्रम्य कृपाणिना गन्तलात् पाशं पलातिन्नता,

शत्रुघ्नेन निरासितं कथमपि भ्राता म्वधातामहात् ॥ १७ ॥

कुमुदाङ्गदः—साधु सौमित्रे ! साधु विहितं भरता, यद्यपि शोभावेदोऽनं म्वधातं
पातकमाचरन् निनाम्रजमा निरासितं । ततस्तत्नं^४ ।

कनकचूडः—ततस्तावयोध्यायामप्रविश्यैव रामानुगमनार्थं प्रस्थितौ । तदनु च तातपादानहमवलोकितवानस्मि ।

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! तदिदानीं पवित्रतीर्थावलोकनेन स्वात्मानं कृतार्थयन्तस्त्वद्दर्शनोत्कण्ठितकुटुम्बजनं निजनगरमेव गच्छाम इति ।

(उभावाकाशे विमानेन परिक्रामत ।)

कनकचूडः—तात ! प्रणम्यतामियं भगवती साकेतसौमन्तिनीकेलिदीर्घिका सरित् ।

कुमुदाङ्गदः—(तथाकृत्वा पुन सविनयम्)

नदी मुदे स्तात् सरयूरियं मे, 'महीभुजा भानुकुलोद्भवानाम् ।

श्रेय श्रिये यज्जलविप्रुपश्च, भरन्ति भैत्रावरुणाशिपश्च ॥ १८ ॥

कनकचूडः—(पुनरन्यतो विलोम्य) तात ! सेयं महास्रन्ती तमसा नाम, तदभिवन्धताम् ।

कुमुदाङ्गदः—(ता प्रति सप्रश्रयम्)

वन्दे तर प्रवाहं तमसे ! तमसेऽवनीयमशुभवताम् ।

यस्मिन् निमज्ज्य न पुनर्भवप्रवाहे पुमान् पतति ॥ १९ ॥

(पुनरग्रतो गच्छन्नप्रलोक्य सहर्षम्) वत्स ! सफलीक्रियतामियमात्मनो नयनद्वर्ष्या भगवत्या भागीरथ्या प्रवाहावलोकनेन । (शिरस्यर्जलि बद्ध्वा ता प्रति)

मातर्महापातरूपातदक्षे !, दक्षात्मजावल्लभवेजयन्ति ! ।

अनेकजन्मोपचितैस्तपोभिर्मयाऽद्य मन्द्राकिनि ! वन्दिताऽसि ॥ २० ॥

कनकचूडः—(कृताञ्जलिम्ता प्रणम्य सप्रमोदम्)

यातैव पातरुथा नरकव्यथाना,

क्षीण क्षणोऽनगणिनाश्च कृतान्तदृता ।

विध्वस्तदुस्तरपुनर्जननप्रसङ्गे !,

गङ्गे ! गताऽसि यदि दृष्टिपथं कथञ्चित् ॥ २१ ॥

कुमुदाङ्गदः—(निपुणं निरूप्य) वत्स ! योऽयं जह्नुस्न्यामृले नेदीयानिह्नुद्रीपादप तन्मूले नियतमेकरात्रमुपितवत्. सीतालक्ष्मणसहितस्य रामभद्रस्य सद्य प्रसासचिहान्य-मिव्यज्यन्ते । तथाहि—

प्रत्यग्र वृणसन्तरत्रयमिदं, वृत्त्याऽनुवृत्तिं जने

याति यानक्रुद्धता पुनरसात्रार्द्रं नरीपोत्कर ।

शोष पोपति नाबुनाऽपि पथिकम्त्रैणाऽश्रुधाराकृत

पङ्कोऽय, विहगा मृगाश्च त इमे तूष्णीं तथैवाऽऽसते ॥ २२ ॥

(पुनरन्यतो दर्शयन्) वत्स ! तदेव निपादाधिपतेर्गुह्यं शृङ्गवेर नाम नगर नयनयो रानन्दमुत्पादयति । (पुन ससम्भ्रमम्) परमत्र क्षत्रियगणा कुतोऽपि कारणात् प्रथम समगय सरम्य पश्चादुपशान्ततदारम्भा टन विभाव्यन्ते । तथाहि—

ऋचनिचय मुञ्चन्त्येके निचाङ्गनिवेशित,

शरधिपु शरान् न्यस्यन्त्येव शरासनसहितान् ।

अयमधिपति पुर्यां शौर्यप्रियान् पृतनाजनान्,

उपरत्तणोत्साहं प्राह प्रयात गृहानिति ॥ २३ ॥

तत कथमेतद्वगमिष्याम ? ।

कनकचूडः—(दूरादवलोक्य) तात ! नगरमभ्यात् कश्चिदभिमुखं पुरं समागच्छन्ति । तदेतन्मादेव वृत्तान्तमुपलभ्यामहे । (इति विमानादत्रतीर्थं परिक्रामति ।)

(तत प्रविशति पुरं ।)

पुरुषः—(सनिर्देम) अहह ! मिथ्याभिशापहुताशनेन दम्बद्वयमानमानसस्य कुमारभरतस्य संप्रति काऽपि महती दुरवस्था वर्तते । यदसौ रामगमनमार्गपर्यनुयोगेऽपि नगरजन मौनिनमात्रल्य सनिपादमेव जगाद—

मृतेरनर्गोऽयं वृत्तोऽस्मि मात्रा, मुहुर्मुहुर्ब्याहृता जनानाम् ।

प्रिकारमात्रान्यपि निष्ठितानि, तिष्ठन्त्यमी तन्मयि नद्धमौना ॥ २४ ॥

(इति परिक्रामजगतो विलोक्य ससम्भ्रमम्) अये ! कोऽयं पुरुषविशेषो विमानाद्वतीर्थं मामभ्येति । तदेव प्रणमामि । (इति तथाऽरोति ।)

कनकचूडः—(उपनृत्य) भद्र ! कथय ! कुत कारणादयं समरसमारम्भ ? कुतश्च प्रिराम ? इति ।

पुरुषः—महाभाग ! गुह्यनामा रामभद्रस्य प्रियमित्रमत्र शृङ्गवेरनगरे नरेधर ।

I पृष्ठतः । त दे० । 2 "स्वामिनापद" २० । 3 सम्भ्रमं महती काऽपि दुःस्वप्नस्या वृत्तते । तदमी भा० । 4 "नर्गोऽस्मि वृत्तोऽयं मात्रा भा० ।

स च—

वैकेयीतनय सम पृतनया रामाय वामाशय ,

सोऽभ्येतीति मृश बभूव भरतद्रोहे गुह्य साग्रह ।

पश्चात् त च शुचि विचिन्त्य विनयान्नीच निरस्तासिना,

हन्तेनापनिनाय साद्वरमसौ श्लायन्मुखस्तन्मुखात् ॥ २५ ॥

कनकचूडः—ततस्तत् १ ।

पुरुषः—तदनन्तरमसौ कृतप्राघूर्णकादिसत्कार पुनरपि भरत प्रत्येवमुवाच—

वीर ! न्यधीयत मया हृदय विरुद्ध, शुद्धाशये यदधुना त्वयि रामभक्त्या ।

तन्मृष्यतामिति नमन्नमुनोपगूढ , सेष व्यमुञ्चत निषादपतिर्निषादम् ॥ २६ ॥

कनकचूडः—ततस्तत् १ ।

पुरुषः—ततश्च भरत प्रियमुद्दृदि गुह्ये विहितविश्वासस्तामात्मीयहृदयवेदनामुन्मुद्रयन्

वैकेयीमुद्दिद्य व्रीधवेशादिदमाचचक्षे—

न स्त्रीच मातृत्वमय म्भर्तृविनाशनिन्ना मम निघ्नतस्ताम् ।

माताऽमुना मे निहतेति जातरोषात् पुन सैष विभेमि रामात् ॥ २७ ॥

ततस्तेन निषादाधिपतिना पर्यग्रन्थापितहृदयस्तद्गुप्तीताभिन्तरीमि सुरतरद्विणीमुत्तीर्य
भरतो भरद्वाजाश्रमदर्शनपरित्रितश्चिरकूटकटे कृतशुटीरकरामपादप्रणमनार्थं प्रतस्थे ।

कनकचूडः—भद्र ! तदधुना निप्रत्य्यूह समीहितसिद्धये साधयतु भवान् ।

(पुरुष प्रणम्य निष्क्रान्त ।)

(कनकचूडोऽपि पुनर्विमानमारुह्य जनैः कायेममर्थमावेदयन् परित्रामति ।)

कुसुमाङ्गदः—(पुगे विलोम्य सानन्दम्) वत्स ! सेष कलिन्दशैलमभरा
शैवलिनी विलोक्यते, तन्नमम्यताम् । (इति तथाकुर्वन् ता प्रति)

शालिन्दि ! यस्त्रयि नभोमणिसम्भराया,

स्नान करोत्यनिमिपीभरति ध्रुव स ।

तीर्थे त्यजन् सुखमसून् जगदेकमात !,

चत्तातभिन्न . . . मिद यदेति ॥ २८ ॥

(सप्रथयमङ्गलिं न्द्रुग्ना)

केलिं कालिन्दि ! यं दृष्ट्वा प्रसाहे कुरते तत्र ।

स वेगेन हतोद्वेगं दृष्ट्वा म्यादिति नाद्रुतम् ॥ २९ ॥

कुमुदाङ्गदः—(दूरतो दर्शयन्) वस ! स एष ससारज्जरापहारी पवित्रतेकपात्र
प्रयागप्रदेश । यत्र स्थि—

गाहन्ते त्रितयमिदं महानदीनामग्नीनां त्रितयमुपासते च तेऽग्नी ।

देवानां त्रितयमृषिपित्रां यत्नन्ते, वेदानां त्रितयमधीयते च नित्यम् ॥३०॥

अपरं च भगवता भरद्वाजेन परिगृहीतम्यं भूविभागम्यं सोभाभ्यपरभागं परिभाष्यताम्—

देशोऽयं दिशति दृशोर्नमं प्रमोदं,

होमानिप्रसृमरधूमधूसरोऽपि ।

यन्मध्ये मुनिनिगृह्य प्रमाह नित्ये,

समारं विहितविरक्तयो वसन्ति ॥ ३१ ॥

कनकचूटः—(दृष्ट्वा) तात ! सत्यमाश्रमपदमेवेतत् । तथाहि—

वृक्षा पुष्पफलोद्भवला, मृगकुलान्यत्रासमत्राऽऽसते,

क्रीडन्ते व्रतुर्वर्मभिश्च शिश्यं, कीणा कुशं काश्यपा ।

यागाभ्यागतं गन्धर्विन्द्रिदं नस्तम्भश्रियं त्रिभ्रता,

यूपानां पटलेन सङ्कुलतटां सेयं श्रयन्तीं पुरं ॥ ३२ ॥

कुमुदाङ्गदः—(निपुणं निरूप्य) वस ! सोऽयमपरं इव परमेष्ठी नैष्ठिकनिवृत्तश्रेष्ठ
वृष्णानिनोपरि विरचितामनं सर्वतो धर्मेकत्रधुभिन्तपोधनैरुपास्यमानो भगवान् भरद्वाज ।
किञ्च—

निर्वलं जाह्नवीम्नानमश्चमेधं त्रिया विना ।

यस्मिन् नमस्कृतेऽपि म्या महर्षिं सप वन्द्यताम् ॥ ३३ ॥

(इति विमानस्थितानेव तथाकृत्वा परिक्रामत ।)

कुमुदाङ्गदः—(पुरो गिलोक्य सानन्त्रम्) वस ! सोऽयं समीपमत्तं चित्रकूटं
नामा शिलोचयचक्रवर्ती लोचनयोग्वलोरुनकुतूहलमुत्पादयति । तथाहि—

गानैः क्विन्नरयोपिता पलभरत्रानिष्णुभिः पादपे,

केषामेव मनासि नापहरति श्रीचित्रकूटाचलं ।

तदनन्तर यावत्सो पूज्यपुरीषै प्रयुज्यमानोऽपि लज्जया रामभद्राय निजमानन दर्शयितु
मशमनुपन्नमन परिक्रामति, तावद् भगवता भेत्रारणेन तदवस्थासूचक श्लोकद्वय समर्प्य
रामभद्रसमाकारणाय स्वशिष्य प्रेषित ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत ? ।

मुनिकुमारकः—ततश्च रामभद्रोऽपि कुरपुरोहितशिष्यसमर्पित श्लोकद्वय
समदुमानमादाय वाचितमान्—

उच्चै पश्यति चेत् तद्राऽन्वयगुरुर्देवोऽस्मि तत्रार्यमा,
नीचर्यधरलोक्ते तदगनि, सीता सवित्री पुर ।

चक्षुर्न प्रददाति दिक्षु यदिमा सत्पूरुषै पूरिता,
हीतो राम ! भवन्तमेव भरतश्चित्तस्थमन्निष्यति ॥ ३६ ॥

अपर च—

नाश्नाति किञ्चन, न केन सह ब्रवीति,
निद्राति न क्वचन, किञ्चन वीक्षते न ।

कार्यान्तराद्दुपरतो भरतो मुहुम्त्वा-
मध्येति निश्चसति मुञ्चति चाश्रुपूरम् ॥ ३७ ॥

तत् त्रया स्वयमागत्य निरपराधोऽयमगाधे दुःखमहोदधौ निमज्जन्नुद्धरणीय । इति
वाचयित्वा वशिष्ठपुत्रप्रतीते स्वकुटुम्बानलोकनोत्कण्ठी सीतासौमित्रिसखो राम स्वयमेव
तत्र जगाम ।

कनकचूटः—तदनन्तर च किमभूत् ? ।

मुनिकुमारकः—अथ गोत्रान्मथोचितमुपविष्टेषु शिष्टगणेषु—

निनेदिते पार्थिवपुत्रवान्ते, वान्ते क्षणाभ्रप्रसरैश्च कश्चित् ।

हा तात ! हा बल्लभ ! हाऽधिपेति, जाता 'क्षितश्रोत्रनिला निगापा ॥३८॥

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) अहह ! सोऽयमपरो रामभद्रस्य कृशानावि-धनप्रक्षेप ।
ततस्तत ? ।

मुनिकुमारकः—ततश्च विहितापन्नाननिगापादित्रियेषु सीतारामसौमित्रिषु ससाग
सारताप्रम^१शनै पुगणेतिहासप्रपञ्चने प्रतिबोध्यत्सु तपोधनप्रधानेषु प्रत्यासतोपविष्ट लक्ष्मण
प्रति 'भरतेन सरोदमित्यभिदधे—

१ क्षतं भा० । २ 'रामभद्रस्य कृ शशानावि-धन' भा० । ३ 'शनै' पुराणेतिहास
वचनै भा० । ४ भरत स^१ भा० ।

नेत्रे निमीलय, निमीलय^१ पापिन मा
 मालोभ्य मा त्वमपि लक्ष्मण ! पातकी भू ।
 त्वा प्रेक्ष्य साम्प्रतमह पुनरार्यपाद-
 सेनाप्रवृद्धसुकृत सुकृती भवामि ॥ ३९ ॥

ततस्तेनापि त प्रत्येवमूचे—

अनार्यमेतत् त्वधि नाऽऽय^१ कर्म, सम्भाव्यते पङ्क्तिरथप्रसूतौ ।

(पुनर्वशिष्ठ दर्शयन्)

प्रतीतिरेपेय परा महर्षिर्भवेय ते पुष्यति पक्षपातम् ॥ ४० ॥

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत^२ ।

मुनिकुमारः—तदनु च रामभद्रो भरतमालिङ्ग्य सस्नेहोपचारमिव व्याजहार—
 वत्स विशुद्धाशय^१ किमेवमधोमुखस्तिष्ठसि ? इति भरतस्य मुखमुनमितवान् । ततश्च—

उद्धूत भरतस्य बन्धुविरहाद् बाष्प, निरादीनये

दीन जल्पति चात्र तत्करणया रामस्य च प्रोद्धतम् ।

गाढोद्धारमुपाचकार सहजस्नेहोत्थि^२तान्तन्वर्थथ,

आतृद्धन्द्वदशावलोकनगलत्रेण सुमित्रामुत ॥ ४१ ॥

कुमुदाङ्गदः—सोम्य^१ सदृशमेतत् सहजसौहार्दस्य । ततस्तत^२ ।

मुनिकुमारः—ततश्च भरतरामभद्रयो परस्परमात्माभिप्रायसमर्थनसवादेन यदभूत्
 तदाकर्ष्यताम्^२—

वैनाम न प्रसुदित तदिद बिलोक्य,

वृत्त तयोर्देशरथात्मजयोस्तदानीम्^२ ।

पादौ विधृत्य च विधृत्य करौ च राज्य-

मेक समर्पयति नाऽऽत्रियते द्वितीय ॥ ४२ ॥

तदीदृशे सति तयो सन्वैकनिरतयोर्भगवता भास्करान्वयसौमन्तिकेन विधौ व्यनस्था
 कृता—रामभद्रस्य स्ववचन^१प्रतिज्ञातश्चतुर्दशवर्षावधिर्न^१वास, भरतस्य च रामचरणशुश्रूषा
 भिलाषिणो महर्षिशरभङ्गप्रेषितस्य तत्पादुकाद्विगतस्योपासनम्, शत्रुघ्नस्य साकेतपरिरक्षणमिति ।

कनकचूडः—ततस्तत^१ ।

१ 'य तात' मा मामाला' भा० । २ 'चित तद्विषयानृ' भा० । ३ 'परिज्ञा' दे० । ४ 'वैनप्रवास' दे० ।

मुनिकुमारः—तदनन्तर भरतोऽपि तत्पादुकाद्विषयमादाय तद्विद् प्रतिजातवान्, यद्-मया रामभद्रानुगामिनेयायोध्याया प्रवेष्टव्यमिति ।

कनकचूडः—ततस्तत् ? ।

मुनिकुमारः—ततस्तत्कालमेव जटानल्लक्षधारी नन्दिप्रामगमनार्थमापृच्छमानो [भरत] जानकीरमणस्य चरणौ प्रणमनशु^१प्रवाहेण प्रक्षालितवान् ।

कुमुदाङ्गदः—(सानन्दम्) तदिदं साधु वृत्तं सुहृते^२ररतेन भरतेन । यत् —

मौलौ बभार भरत त्रिल यज्जटाना,
जूट तदात्मचरिते मुकुट वसन्ध ।

राम नमन्नमुचदश्रुजन् यदासीत्,
तेनाम्य बलादपरागपरागशान्ति ॥ ४३ ॥

ततस्तत् ? ।

मुनिकुमारः— ततश्च लक्ष्मणपरिरम्भणादनन्तरं वेदेहीं प्रणमति भरते यद्भूत् तदारण्यताम् —

मूर्त्ना नद्धजटेन वरुणलभृता देहेन ^३पादानति,
कुनागे भरते तथाप्ररदित तारम्बर सीतया ।

येनोद्विग्नविहङ्गसङ्गततर्खिनं मम्मदश्वापद,
शलेन्द्रोऽपि त्रिलेप भूरिभिरभूत् ^४साधु पय प्रथवै ॥ ४४ ॥

ततश्च रामभद्रेण नन्दिप्रामगमनाय भरत, साकेनपरिरक्षणार्थं सैन्यमन्ति शत्रुज-
क्षानुमेने । तदेव शत्रुजन्मैव सैन्यसमुत्थापितो रेणु ।

(नेपथ्ये क्क्क्)

(सर्वे मसम्भ्रममारुर्णयन्ति)

कनकचूडः—

एते मधुरगम्भीगे शीट्कृन्नाभर पर ।

शूरयो ध्रुवते शब्द सोऽय सद्भ्रामनामयो ॥ ४५ ॥

मुनिकुमारः—मग्नभाग ' माग्रतमत्र मुनिजनोपद्रवाय प्रमृना नत्तयरा यञ्जरन्ति । तन् केनापि मार्द्धं रामभद्रस्य युद्ध मग्भाज्यत ।

कुमुदाङ्गदः—भनतु, निपुणमारुर्णयाम । पुनस्तत्रैव—

हृहो ! वृद्धतपोधनास्तदधुना यात म्वकानाश्रमान्,

अश्रान्त कुरुत क्रतून्, वितनुत ज्योतिश्च हृद्रोचरम् ।

यद् वैदेहनृपा मजामपहरन्नेन रामेपुणा,

रज्यादेप चिराद् विराध इति व शत्रु सपत्राहृत ॥ ४६ ॥

मुनिकुमारः—(श्रुत्वा सानन्दम्) दिष्ट्या जगदनिष्टकारी तपोधनेषु नित्य वृतापराधो विराधोऽयमधुना विनाशित एव राममद्रेण । तदिदानीं सत्वर गत्वा मुनिवृन्द मानन्दयामि । (इति उक्त्वातुमिच्छन् ता प्रति) का पुनरमाननाकारो भवन्तो ? ।

कुमुदाङ्गदः—आर्य ! कुमुदाङ्गदनामा गन्धर्वाभिपतिरहम् । सोऽय वनकचूडनामा मदीय पुत्र ।

मुनिकुमारः—तद् मयद्भयामहमपि भगवती भरद्वाजस्य प्रियजिप्य सुयजनामा न विम्बरणीय । (उत्पमिधाय निष्क्रान्त ।)

कुमुदाङ्गदः— वत्स वनकचूड ! तदिह प्रत्यासन्नस्य रामरूपधारिणो नारायणस्या बलोरुनेन लोकोत्तर सुहृत्तमर्जयाम (उत्पुत्थाय परिभ्रामत ।)

(तत प्रविशत सम्भ्रान्तचित्तौ धनु पाणी रामलक्ष्मणौ मयेन वेपमाना सीता वृत्ताञ्जलिर्दिव्यपुरपथश्च ।)

रामः—(सीतामाश्वासयन्)

प्रचन्तितचकोरनयने ! रोद्राकारात्रिशाचरादम्मात् ।

किं दिक्षु दिशसि चक्षुर्मृगीय मृगराजतम्बन्ता ? ॥ ४७ ॥

सीता—(साश्वासमात्मगतम्) एयम्प दुष्टरक्वसम्पस फरफसदृसिदमचाणय अज्जउत्तसरीरसन्नोएण पुणो वि पविचीकरिम्सामि । (त्ति रामस्य प्रत्यासन्नतरा भवति ।)

पुरुषः—(सन्निवमज्जलिं बद्ध्या राम प्रति)

जय जय नयनाभिराममूर्ते !, जय जय शौर्यरता शिरोरतम ! ।

जय जय मुग्नामिवन्धकीर्त्ते !, जय जय वासररत्नगरल ! ॥ ४८ ॥

१ एतस्य दुष्टराक्षसस्य करस्पर्शदूषितमा मान आर्यपुत्रशरीरसंयोगेन पुनरपि पवित्रो करिष्यामि ।

रामः—(सन्धानात् सायम्मुपसहृत्य पुरुष प्रति) नस्त्व भो ! ऋष्यादशरीरमुत्सृज्य दिव्यशरीरमाश्रितवानसि १ ।

पुरुषः—(सन्निवयम्) अयि नमाम्बुवाहय्याम राम ! तुम्बरनामा गन्धर्वोऽहं वेध्रणशापेन राक्षसभावमनुभवन्नधुना भवत्प्रतिग्रहानुग्रहेण पुनरप्यात्मस्वरूप प्रतिपन्न वानस्मि, तन्मर्पणीयमिदमसदीयमपराद्धम् ।

रामः—(सबहुमानम्) भद्र ! निजशापप्रशमनार्थमेव त्वमस्माकमपहृतवानसि, न पुन पापबुद्ध्या ।

तुम्बरः—(सविनयम्) अहो वीरवरेण्य !

इयतेन विद्धि शुद्ध यन्मा स्पृष्टाऽपि नादहद् देवी ।

पापिनमपापिन वा व्यनक्ति दिव्ये हि वह्निशिखा ॥ ४९ ॥

सीता—(राम प्रत्यपरार्थ) अज्जउत्त ! संवदि सोग्गदसण पि एद विक्ख्वतीए मह हियय अज्ज वि ण भीदिं परिहरदि ।

कुमुदाङ्गदः—(पुरो विलोक्य सानन्दम्) वत्स ! सोऽयमसदीयभ्राता तुम्बर श्विरकालात् काकुत्स्थानुग्रहेण निरस्तराक्षसास्य पुरतो वसन्ते, तदेनमालिङ्गामि । (इति परिक्रामति ।)

(तुम्बरोऽपि तावुपलक्ष्य सानन्दमभ्येतीति ।)

(सर्वे यथोचितमाचरन्ति ।)

लक्ष्मणः—(दृष्ट्वा तुम्बर प्रति) भद्र ! रापेतौ १ ।

तुम्बरः—अयमस्मदीयो ज्येष्ठभ्राता ।

कुमुदाङ्गदः—मत्सुनुरय च कनकचूड । तदहमिदानीं रामभद्रदर्शनमासाद्य सहस्रितकुटुम्बोऽस्मि संवृत्त ।

सीता—(सोत्कण्ठमात्मगतम्) ऐयाणं निय अग्हाण पि क्या सत्तणसंजोओ हविम्सदि १ ।

तुम्बरः—(कुमुदाङ्गद प्रति) आर्य ! स एष त्रिमुनैकव्यामभूतो रामभद्र ।

१ आर्यपुत्र ! सम्प्रति सौम्यदर्शनमभ्येन प्रेक्षमाणाया मम हृदय अघाति न भीति परिहरति ।

२ एतेषामिदं अस्मान्मापि कदा स स्वजनसयोगो भविष्यति ? ।

कुमुदाङ्गदः—(राम प्रति सविनयम्)

निघ्नसीर सुधया विलोचने, ज्योत्स्नया म्पयसीर मानसम् ।

वीक्षितो वितरसीर वाञ्छित, ससृति लघयसीर राघव । ॥ ५० ॥

तुम्बरः—देव दिवाङ्गकुलैऋतिरङ्ग ! विश्रम्भा'देतदनुयुज्यसे—वनवासत्रतफल-
शेषोऽश्रमिहैवाऽतिग्राहयितव्य । स्थानान्तरे वा ।

रामः—गन्धर्वाधिपते ! चिरकालोपभुक्त्वादित स्थानात् सम्प्रति दक्षिणा दिश प्रति
'प्रम्यातुकामा म्म ।

तुम्बरः—समुचितैव दिग्विद्य युष्मादृशामाश्रयस्तरणाय । यत —

स्या दिशा चतमृणामपि दक्षिणाऽमौ,

यस्यामनन्यसदृश द्वयमेतदस्ति ।

श्रीम्वण्डमण्डिततनुर्मलयो महाद्वि-

हन्निद्रमाक्तिरूपाऽपि च ताम्रपर्णा ॥ ५१ ॥

कुमुदाङ्गदः—(सप्रश्रयम्) देव ! स्वयमेव वृतार्थोऽवतानस्माननुजानातु भगन्
निवनगरगमनाय । प्रवृत्ता सम्प्रति सायन्तनी सन्ध्या । तथाहि—

जनयति वनराधिनेन धाम्ना, दिनगुरुरगतगिरे मुमेच्छसोभाम् ।

दिशि दिशि वनमेधमेचजानि निचयमयन्तिनमा तमीतमासि ॥ ५२ ॥

कनकचूडः—दत्तोऽपि विलोस्यताम्—

त्रयाऽसू मन्मथस्य, त्रिभुवननिनामानमीनारुष्टये

'कंस', स्वभाषा प्रियमुहृदसुतश्रोतमा शेरराज ।

पान्थम्बीगामपथ्य, रथचरणचमूचरगालस्य फाल,

दृष्टारम्भोपरार, स्मिति रतिममारौपधीनामधीय ॥ ५३ ॥

रामः— निरूपद्रगा सर्वेऽपि मग्प्रति स्वर्गलोऽनुगमनुभयन्तु भगन् । वयमपि
सन्ध्याविषये प्रथनामहे । (इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति श्रीकुमारवृत्तान्तो श्रीमौमेश्वरदेवस्य कृतानुदाहराद्यं च्छायाणाटके ॥ ५३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

वन्तुपाल । भग्नो भग्नान्नादन्तदीधिनिनिनातसिनामि ।

कीर्तिभिर्जगति काचित्किङ्कारामणीयकमनसमुदेति ॥ ५४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मारीचः ।)

मारीचः—(सप्रिमर्शम्) अहो ! तपःप्रपन्नानामपि नान्तरायाः ^१पृष्ठपरित्यजन्ति । ^२थदयस्वयमागत्य दशाननकामो रामच्छलनाय मामभ्यथितवान् । ^३कथितश्च ममाश्रमगतेन तेनैव गूढपुरुषमुखादाकर्णितो रामभद्रवृत्तान्तः—यथा चित्रकूटप्रस्थात् प्रस्थितस्य रामभद्रस्याऽग्निमहर्षिणा सत्कारकृतः, यथा च तत्पत्न्याऽनसूयया वैदेहीशाश्वताङ्गरागवस्त्रादिदानेन सम्भाविता, यथा च भगवता कुम्भसम्भवेन दिव्यायुधानि सम्पादितानि यथा च पञ्चरटीप्रविष्टेन रामभद्रेण सूर्पणखा विरुद्धमुखायवा कृता, यथा तेन जनस्थाननिवासिनो नक्तञ्चराश्च यमनगरातिथि^४तामनुभाविता इति । तदिदानीं राक्षसेन्द्राक्षिण्या दङ्गीटनतद्वचनेन मया किं कर्त्तव्यम् ? । यतः—

त्रिंशिरम्बरदूषणादयस्ते, दलित्वा केवलद्वो गस्तेन येन ।

त्रिजितेन पुराऽपि राजपुत्रश्चलनीयः स कथं मया उलीयान् ? ॥ १ ॥

(इति चिन्ता नाटयित्वा पुनः सप्रिमर्शम्) अहो ! मन्तानप्यर्थित्वाऽपरं न देन्यनिदानमस्ति । तथाहि—

तद्बाहुवीर्यमप्यर्थं निशाचरेन्द्रो,

त्रिमृत्युश्च त्रुहिणवशसमुद्रवस्वम् ।

^५गृध्नु समाऽसमना इव रामनाया,

मायाकृते चटुशतकृतवान् ममापि ॥ २ ॥

(पुरो विरोक्ष्य) कथमसौ राक्षसराजप्रणिधिर्वोरशो मम समीपमागच्छति ? ।

(ततः प्रविशति घोराक्षः ।)

घोराक्षः—(पुरो विरोक्ष्य) एसे अज्जमालीचे, ता ह ^६गच्छहि । (इति तथाकृत्वा प्रणम्य च) अज्ज ! समाप्तिमति लक्ष्मतेमले महाराए लाने, जधा-तुमए सयमगीकत-

१ एष आर्यमारीचः, तदहं गच्छामि । आर्य ! समादिशति राक्षसश्च महाराजरावण, यथा-त्वया स्वयमङ्गावृत्तमर्थं कृत्वा वय उपक्रियामह ।

१ पृष्ठं भा० । २ इत्येव तदग्रेणोऽयं पाठः भा० नास्ति । ३ 'वज्रदा' भा० । ४ 'विमाचमत्र' भा० । ५ इत्येव तदग्रेणोऽयं पाठः भा० नास्ति । ६ गच्छामि (इति तथा) भा० । ७ समादिमदि ल' दे० ।

मत्थं कलितून अम्हानमुवकीरते ।

मारीचः—(विलक्षं म्मित्वा) घोराक्ष ।

दैवाधीनो रावणम्योपकार , स्वम्यैवेद तूपरुतु यतिष्ये ।

आमाद्यन्ते ये तपोभिर्न लोका, रामान्मृत्यु प्राप्य गन्ताऽस्मि तेषु ॥ ३ ॥

घोराक्षः—अज्ज ! किं तुम्हे पि विसातसजुत्त व 'मन्तेष' ? ।

मारीचः—'वत्साऽसाध्ये कर्मणि दशकन्धरेण प्रयुक्तम्य मम कथं न विपाद' ? ।

तथाहि—

देवेन्द्राद् दशकन्धर गतयती, तस्माच्च साहिष्मती-

नाथं प्राप्तवती, ततश्च निजप्रथीराश्रिता मर्गवम् ।

निष्कम्याथ ततो गतागतपरिश्रान्तेव तन्धौ स्थिरा

काकुत्थेऽत्र, जिर्जीविपुस्तदमुना सार्द्धं विगृह्णातु क' ॥ ४ ॥

घोराक्षः—अज्ज 'यति तुम्हान पि ईतिसे सदेहे, ता कज्जसिद्धी वि 'तातिसी सभाविज्जते ।

मारीचः—देवे प्रतिवृत्ते कुत कार्यसिद्धि' ? ।

घोराक्षः—अज्ज दिव्य पतिकूल 'कथं जानिय्यते' ? ।

मारीचः—एत्स ! अनिमृश्यकारिता प्रतापखण्डनमयतेन्द्रियत्व चेति प्रतिकूलदैव-
चिह्नानि । तथाहि—

जामिं सूर्पणखा घदेष विदधे व्यग्रा रघुग्रामणी-

दृष्यद्दो परिधान् जघान समिति भ्रातृन् खरादीश्च यत् ।

तन्नेता बहति त्रपा न च रूप पञ्चेपुणा वञ्चित-

श्चित्ते किन्तु तदङ्गना'पहरण घत्तेऽधुना रावण ॥ ५ ॥

मिच्च—

मूर्त्तिर्भूमिभुव स्वभावसुभगा दत्त्वाऽङ्गराग पुन-

स्तत्र श्रीरथिका न्यधीयततरामत्रे कल्पेण यत् ।

१ आर्य ! किं यूयमपि विपादसयुक्तमिदं मन्त्रयथ ? ।

२ आर्य ! यदि युष्माकमपि ईदृशं सन्देहं, तत् कार्यसिद्धिरपि तादृशी सम्भाव्यते ।

३ आर्य ! दैव प्रतिकूलं कथं ज्ञायते ? ।

१ मन्त्रेण दे० । २ वत्स ! दुरस्तापकर्मणि भा० । ३ यदि दे० । ४ ईदृशे दे० ।

५ तादृशी सम्भाव्यदि दे० । ६ कथं जानिय्यते भा० । ७ नास्वल्पं घत्ते' भा० ।

काकुत्स्थे स्वयमुग्रधामनि मुनिर्यच्चाऽस्रविद्या ददौ,

तत् पौलम्यपुरक्षयाय नियते सोऽय त्रिलोपक्रम ॥ ६ ॥

‘एष इदानीं काप्रतिष्ठते दशरूढदेव ? ।

घोराक्षः—^१अन ! एतस्स रामनिवेगसस सप्रिहस्थिते कृततावसखवे अलम्बिते ज्येय तुम्हेहि मायापत्रेण फलिम्ममान लामलकवनापपरिसन पतिमखमाने चिद्विदि । ^२ता मये निवेतितावसले आगन्तुन ^३सीतापहलन फलिस्सदि ।

मारीचः—(सोद्वेगचिन्तम्) निरुद्धो हि विधि । न केवल विभूर्ति, बुद्धि मप्यपरुषति । तथाहि—

महाग्निहोत्री द्रुहिणस्य पौत्रो, जिपृक्षतेऽन्यम्य क्रलत्रमेप ।

‘तत्रापि वीरम्य रघूद्रहम्य, छलेन तत्रापि न विक्रमेण ॥ ७ ॥

भरतु, यद् भाव्य तदवश्यमेव भविष्यति । तदेहि प्रन्तुतकायाय प्रयतामहं ।
(इति निष्क्रान्ता ।)

॥ **विष्कम्भकः** ॥

(तत प्रविशति यथानिर्दिष्टो रावण ।)

रावणः—(सनितका^१नुरागम्) अपि नाम मन्य म्याद वैदेहीनि^२पयेऽवभापितम-यथा ।

तन्वीति चन्द्रवदनेति मृगेशणेति,

तुङ्गन्त^३नीति मधुराऽधरपल्लवेति ।

सीता ^४श्रुताऽथ कथिताऽथ यथा तथेय,

म्यान्नाम^५ तद् विधिरचिन्त्यविधानशक्ति ॥ ८ ॥

(पुन सस्पृहोलासमात्मान प्रति)

रम्भाया सुभगतमङ्गलनया द्वेषाऽप्यथ तुयती

द्वेषाऽ^६प्यठनपराजयोर्नितमुग्धीमालिङ्गितु जाग्नीम् ।

१ आर्य ! एतस्य रामनिवेगसस सप्रिहस्थिते कृततावसरूप अज्ञित एव बुष्माभि मायाप्रपञ्चेन करिष्यमाण रामरक्षमणापरुषेण प्रतीक्षमाण तिप्रति । तद् मया निवेदितावमरे आगस्य सीतापहरण करिष्यति ।

1 इ तर्हीदानीं भा० । 2 इदतां द० । 3 ततो मय द० । 4 सादापं द० । 5 ‘नपपंरो भा० । 6 तथापि भा० । 7 ‘नुरागम् द० । 8 विपयेऽवभापितम-यथा वा भा० । 9 ‘रतापि द० । 10 श्रुता च वं भ० । 11 ‘म यद् विधिराच-यति’ द० । 12 ‘प्यथपरा’ द० ।

तत्र क्षत्रप्रदौ च सङ्घटयितुं निखिशादण्डाशनिं,

सज्जा सम्प्रति बाहवो भवत हे ! लब्धक्षणो रावण ॥ ११ ॥

(इति मुहूर्त्तमिव स्थित्वा काननमबलोन्य) अये ! कथमसौ मधुमासो गम सेनासमय-
मयगम्य ॥ 'स्वचिह्नानि प्रकाशयति' । तदेतानि मदनानलोद्दीपकानि न मे सम्प्रति
सीतासक्तमानसस्य सम्मदमुत्पादयन्ति । (इति निवारयति साक्षेपम्)

निं माचार ! करोपि रे कतरव पुस्कोक्रिल ! तं मृषा ?

रुसान्मारुत ! वासि वासितत्रपुस्व मल्लिकार्चम्पकै ।

पुष्पौघ सङ्कार ! वारय नव द्रागेन, सेनाक्षणे

युष्माक भविता तदा जनकजायुक्तो यदा रावण ॥ १२ ॥

कथमद्यापि निल्भते घोराक्ष ? ।

(प्रविश्य सम्मान्त)

घोराक्षः—भैद्रा ! अवसले सपदि अज्जकज्जस्स ।

रावणः—(सहर्षम्) घोराक्ष ! इच्छिदपकृष्ट एव मारीचेन सीतासमीपत स
रामनामा तापसवदु ।

घोराक्षः—नै केवल लामे, ल्बखने पि ।

रावणः—साधु महाप्राज्ञ मारीच ! साधु । कथमतिराहितावेतौ ? ।

घोराक्षः—भैद्रा ! अज्जमालीचे कचनहल्लिनलव कल्लितून सीताए पुल्लते सचलिते ।
'ताल्लिसस्स तस्स तसनेन सजातजोदुहल्लाण सीदाए भनिते प्रतिस्सपि तस्स चिय चित्तचम्भ-
सगहनत्थ धनुस सत्तून गह्मित्तून पत्थिते लाह्वे ।

रावणः—ततस्तत ? ।

१ भर्त्त ! अत्रसर सम्प्रति आर्य्यार्य्यस्य ।

२ न केवल राम, लक्ष्मणोऽपि ।

३ भर्त्त ! आर्य्यमारीच काञ्चनहरिणरूप कृत्वा सीताया पुरत सञ्चलित । तादृशस्य
तस्य दर्शनेन सजातजुत्तुहल्लया सीतया भणित प्रदृश्य तस्यैव चित्रचर्मसङ्ग्रहणाय धनुष
सत्तूण मृद्दीव्या प्रस्थित राघव ।

१ हस्तचिह्नान्तगलोऽय पाठ दे० नास्ति । २ 'यन्ताति निवारयाम् । (साक्षेपम्) भा० ।

३ कर्त्तव्यं पुं भा० । ४ तातिसस्स भा० ।

घोराक्षः—ता दूरपथ गतस्स तस्स घातनत्थ लाहवेन सले मुक्के । ता सरप्प हारान्तल विग्गमानेन सपत्तलक्खसल्लयेन मालीचेन तारस्सल्लमेघ घोसिद—हा भातुक लक्खन ! कसट क्कमट, परिचायस्स परिचायस्स ।

रावणः—ततस्तत १ ।

घोराक्षः—त च लाहवसद् सभावयतीए जानईए साद्धसनेग्गमानहियंयाये अनिच्छते पि लक्खने तेहिं तेहिं क्कस्सग्गनेहिं दुग्गल्लित्तून लामसयास पसिदे । ता दाणिं एक्कच्चि य सा लामभारिया चिट्ठदि । अउसले महालायस्स ।

रावणः—(श्रुत्वा सशोकविम्वयर्ष्यं घोराक्ष प्रति) ऋथ व्यापादित एव तेन तापसापसदेन मारीच २ । हा मायाचतुर मारीच ! सन्तु ते स्वामिभक्ताना लोका । (इत्य मिधाय घोराक्ष प्रति) घोराक्ष ! दर्शय त्रिभुवनैकामरणभूता सीताम् ।

घोराक्षः—इतो इतो भट्टा ! इति ।

(उभो रामाश्रमाभिमुखौ परिक्रामत ।)

घोराक्षः—भट्टा ३ ! एशा जानकि (त्ति अद्गुल्या दर्शयति ।)

रावणः—(दृष्ट्वा सम्पृहम्)

सेय, नमो भगवतेऽद्भुतसृष्टिर्त्रे धात्रे,

(म्वात्मान प्रति)

स्थिरीभव मन ! पुरत प्रियास्तौ ।

(कामनाथा निरूपयन्ताकाशे)

१ तत दूरपथ गतस्य तस्य घातनार्थं राघवेण शर मुक्क । तत शरप्रहारानन्तर विपद्यमानेन सम्प्राप्ताराक्षसरूपेण मारीचेन तारस्वर एव घोषितम्—हा भातुक लक्ष्मण ! कथं कथम्, परिचायस्व परिचायस्व ।

२ त च राघवशब्दं सम्भावयत्या चानकया मात्प्रसवेयमानहृदयया अनिच्छन्नपि लक्ष्मण तस्ते कर्कशावचने जुगुप्सित्वा रामसत्राशं प्रेषित । तद् इदानीं एजात्रियेन सा राममार्या निप्रति । अउसर महाराजस्य ।

३ इत इतो भर्त ! ।

४ भर्त ! एषा जानकी ।

१ भाट भाट १० ६० । २ सविग्गमान भा० । ३ १।हययाये अनिच्छति पि लक्खनेहिं क्कस्सग्गनेहिं दुग्गल्लित्तून दे० । ४ १।लस्स भा० । ५ १।रपवसयथ) व्याप्ति १ भा० । ६ इता भाटके । (इति ६० । ७ हा । परय १० भा० । ८ १।रूपस्ये भा० ।

कदर्प ! सहर शरान् शरण भवान् मे,

(प्राप्स्युपाय चिन्तयन्)

हे भागधेय ! फलितु समयस्तवायम् ॥ १३ ॥

तद् घोराक्ष ! गच्छतु भवान् । 'वयमिह समीहित साधयाम ।

घोराक्षः—(प्रणम्यापक्रामत्वात्मगतम्) कैध एसे लवम्बसेसले सीत 'अपहलिम्सति' ?
चि चिदृदि मे कोदुहल्लता । ता अलक्खिदे ज्येव हने पिक्खिम्स । (इति वृक्षान्तरित
पश्यति ।)

(तत प्रविशति रामस्याऽऽगमनमार्गमवलोकमाना चकितान्त क्रमणा सीता ।)

सीता—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा) भैरवदीओ वणदेवदाओ ! तुम्हाण पमाएणं
लक्खणसजुत्तो कुसलेण समागच्छतु अज्जउत्तो ।

रावणः—(उपतृप्त्य) अयमहम्, भो ! विद्यतेऽत्र कश्चिदतिथिसत्काराय ? ।

सीता—(श्रुत्वाऽनलोन्य च ससम्भ्रमम्) कैध अदिधी सपत्तो ? । (इत्युपमृत्य
आसनमर्षयति ।)

रावणः—(सविम्मयानुरागमात्मगतम्)

अवुक्खुमरिलेपनाऽप्यनुकरोति ख्वम 'तनू

रनज्जनमपि प्रिय नयनयोर्द्वय पक्षमलम् ।

अयावकरसोऽप्यसारुगरोचिरेवाधरो,

धरादुहितुरङ्गान्बद्धवस्तु श्रयन्ति श्रियम् ॥ १४ ॥

सीता—(सविनयम्) भैरव ! बुद्धो आगच्छीयदि ? ।

रावणः—सुभगे ! दक्षिणापथात् ।

१ कथ एव राक्षसश्चर सीता अपहरिष्यति ? इति तिष्ठति म बुतुहल्लता । तद्
अत्यक्षित एव अह प्रेक्षिष्ये ।

२ भगवत्यो वनदेवता ! युष्माक प्रसादेन लक्ष्मणसयुक्त कुशलन समागच्छतु
आर्षपुत्र ।

३ कथ अतिथि सम्प्राप्त ? ।

४ भगवन् ! कुत आगम्यते ? ।

सीता—ता वीसमीयदु मुहुचय । (इति पद्मिनीपत्रपुटके कृत्वा पाद्यमुपनयति ।)

घोराक्षः—(सीता निर्णय्य सशिर प्रकम्पमागतं संस्कृतमाश्रित्य) अहो !
त्रिभुवननितासौन्दर्यमदापहारी विदेहदुहितुरेतस्या शरीर'सन्निवेश । तथाहि—

वचसं स्थिरता, दृशोश्चलत्वं, कुचयोरद्वयताऽमयोनेतिश्च ।

उदरस्य दरिद्रता, ममृद्धिर्जघनस्य, कचनापि नेहगमि ॥ १५ ॥

तत्रैतदसाम्प्रतम् यदसौ प्राणानपि पणीकृत्य कोणपाधिपति पतिभावमम्यामभिलषति ।

रावणः—(पत्रपुटपानीयेन पादौ प्रक्षाल्य सानुरागभात्मगतम् ।)

चन्द्रोऽद्धि, पद्मं निशि, कोकिलोक्ति

पौपादिमासेषु न राजते यत् ।

सीतातनौ तन्नियतं तर्तीय-

सौन्दर्यमद्वं निदधे विधात्रा ॥ १६ ॥

(सीताऽपि तं गतश्रम विद्विष्य फलाहरणार्थमुदजमध्ये प्रविशति ।)

रावणः—(स्वगतमाकाशे) हहो मन्मथ ! मैथिलीमुद्दिश्य प्रहरत्तपि' सम्मनस्त्व-
मस्मान् । तदुपदिशाम' किञ्चिन् -

परिहर हरिणाह यद् कृपाह्वप्रपाते-

ऽप्ययमयशसि गर्भं त्वा क्वेति स्म भुग्न ।

मदन ! वदनपद्मेनाऽऽयुधेनाऽमुनाऽपि,

त्रिभुवनपि वदयं ते भविष्यत्यरदयम् ॥ १७ ॥

सीता—(उदजनभ्याम् फलान्यादाय तापमं प्रति) भयव ! इनाहं फलाहं,
गिण्टदु भवं ।

रावणः—(सीता प्रति सानुरागम्) भद्रे' न मनु वय कृपापत्रामिलापित ।
विन्नु सत्सारफल्मादातुमिगताः स्म ।

(सीताऽप्यप्रदिशामिप्राया सतिमन्व तापममन्वोऽगन्ती निष्ठति ।)

१ तद् विश्रम्पनी सुकृतं ।

२ भगवन् ! इमानि फलानि, गृह्णन्तु मयन् ।

रावणः—(तादृशीं तामवलोकय स्वगतम्) अद्याप्यसौ मुग्धा, न विदग्धवचनाना भावार्थमवगच्छति । तदुन्मुद्रयामि किञ्चिदभिप्रायम् । समागमनसमयश्च तस्य दुरात्मनो नृपतिपोतकस्य । (प्रकाशम्) भद्रे !

देव प्रयत्नातिशयेन शङ्के, व्यधत् पङ्केरुहकेतनस्त्वाम् ।

स्थाने 'यदन्ये तु निवेशिताऽसि, तेनाऽब्रुवैनाऽप्रकरेऽब्जिनीव ॥ १८ ॥

सीता—(श्रुत्वा सविन्मयेर्व्यर्थात्मगतम्) कथं एष तवस्सिजणाणुरूपं न जपदि ? ।
(इति किञ्चित् पश्चादपक्रामति ।)

रावणः—(सानुरागम्) देवि ! दशाननोऽहं क्रन्दर्पक्रुद्धार्थितस्तव शरणमागतोऽस्मि । इदमप्यवधार्यनाम्—

अनङ्गसज्जीवनमेतद्गमालिङ्गितु नार्हति तापसस्ते ।

अहं पुनः पौनपयोधरे ! त्वत्सम्भोगभोग्योचितमूर्त्तिरस्मि ॥ १९ ॥

अपरं च—

मयि वीरवरे सति त्वमन्य, पुरुष नार्हसि 'बर्हिंकेशि ! गन्तुम् ।

त्रपुणि प्रणय करोति कान्ते ! तपनीयं न्यपनीयं सम्मणि किम् ? ॥२०॥

(इत्यात्मरूपं प्रकाशयति ।)

सीता—(इष्ट्वा सभयोद्वेगम्) हेद्धी ! को एष अयालदारुणो मह उवत्थिदो ? ।
(इति फलानि भूमौ प्रक्षिप्य भयेन वेपमाना पश्चादपक्रामन्ती दिशोऽनलोकयति ।)

रावणः—प्रिये ! त्रिमेवमाकुलीभूताऽसि ? । ननु विचारय चेतसा मम त्रैलोक्य विजयिनः प्रीतिपात्रत्वफलम् ।

मम विक्रममीतमर्तृकाणां, नरदेवोरगदेऽसुन्दरीणाम् ।

पतिजीवितभक्षमिच्छतीनां, भव भद्रे ! भजनीयपादपद्मा ॥ २१ ॥

सीता—(पराद्दुरतीभूय सभयरोपम्) 'रे निशाचराधम ! किं हालाहलं कश्चिदुक्तमोसि ? । किं वा कथतत्रयणस्पयेसमहिलमसि ? । तां गच्छ तुपरिव, जाव न लक्ष्मणभाद्रं समागच्छसि चि ।

१ कथं एष तवस्सिजनानुरूपं न जपति ? ।

२ हा भिर् !, क एष अयालदारुणं मम उपरिपत् ? ।

३ रे निशाचराधम ! किं हालाहलं कश्चिदुक्तमोसि ? किं वा कथतत्रयणस्पयेसमहिलमसि ? । तां गच्छ तुपरिव, जाव न लक्ष्मणभाद्रं समागच्छति इति ।

१ जपये मा० । २ बर्हिंकेशि मा० । ३ 'शो बिलो' मा० ।

रावणः—(सक्रीडानुरागमात्मगतम्) न तामदिय दु शिक्षिता 'प्रणयनचने
प्राद्या । तदेना वनादपि गृहामि । (इति सीता पत्न्यमानामपि गृह्णाति ।)

सीता—(सत्राम वेपमाना) हा अज्जउत्त । हा लम्पण । हा न
हा अंन कोसहे ! एमा अणाह व्य दुट्टक्वसेन हरिज्जामि (इति तारस्वर्

रावणः—(सीता बलादपहृत्य परिक्रामन् ता प्रति) अयि न
बलात् 'पाय्यते ।

सीता—हा भयवतो लोपनाल । हा भयमदीओ वणदेन
दुट्टक्वसेण हरिज्जमाण । (इति सास्रमुच्चैर्लिपति ।)

रावणः—(सीताम्पर्शनभिनीय सानुरागमात्मगतम्
प्रियतमाशरीरसम्पर्श । (पुन सत्रिनर्कम्)

कुमारमानुरङ्गे म्यात् त्रिमिय सुकुमा

अधवा प्रागपुत्री सा मार्दवम्याऽऽम्पद कुन ' ।

(इति परिक्रामनि ।)

सीता—(पुनरुच्चैस्वरम्) पैमा जणयरायधूता महारायदहरहस्स सुण्हा कोसडा
तणयम्म धम्मदारा अमरणा अ न् मदभाइणी विजुज्जामि । ता अयि को वि कर्दि पि '
तो म स्वस्वसेण हरिज्जमाण रत्तवदि । (इति रोदिति ।)

(तत्र प्रविशति षटाक्षपण सम्प्रान्तो जगसु ।)

जटायुः—(ममताद् दिशो'डालोस्यन्) भो ! क ण्य नयि गृध्रगणे स्थिते
नप्रियमश्वस्य दशरथस्य स्नुषायामप्रियमाचरति ' । (पुनरमत्र सीतापत्नीणि रावणानलोस्य
मत्तेदम्) आ ! किं पुत्रम्यापन्यसपि धमात् प्रमायति ' । तन्दिदानीमेतस्य म्प्राप
कारन्विदुरीकृतपाददृष्टे णिष्ट'पथापरिभ्रष्टस्य मन्मार्गमुपदिशति । (पुन सीतां कन्त्यन्तीनलोस्य

१ हा अ'रेपुन ' हा लम्पण ! हा त न दशरथ ! हा अम्न कोसारे ! एया अतादव
दुट्टराशसेन द्विपे ।

२ हा भगव तो लोपनाल ! हा भगव या रत्त'पना ! रगत रत्तन मा दुट्टक्वसेन
द्विपमाणाम् ।

३ एया जनपतादुदित्त ' हागजदशरथस्य स्नुषा कोस' रत्तनपस्य प'दारा अमरणा
अहे म दभा गिनी विजुज्ज । ल'गिन काडरि कुत्र रि ' या मो रत्तामन द्विपण्णो र गि ।

१ प्र'दिगावष' ३० । २ प'पठ मा० । ३ कोस'रा मा० । ४ 'ववरि' मा० ।

सकरुणम्) अहह !

अनेन नीयमानाऽसौ जानकी कूरकर्मणा ।

श्येनेन वृत्तिकेवाऽऽत्ता कुरुषु नन्दति स्वरे ॥ २३ ॥

(इति पुरोभूय रावण प्रति)

न्याचराधीश्वर ! मुञ्च सीता, यन म्वय शम्भुबुलोद्धवोऽसि ।

न मन्मथभ्येव तदेतदस्त्र लब्धावकाशस्य विधेश्च विद्धि ॥ २४ ॥

अपि च—

वीरस्त्रीशरणैर्निचप्रहरणैः सख्य रणप्राङ्गणे,

निर्निग्ये शमनोऽमनोऽपि तदसौ 'कुद्ध निधत्ते त्वयि ।

तत्तत्तन्त्र'रनायक ! स्वविभुनासन्तानधर्मच्छिदे,

दुष्कमामिधमेतदायुध'महो ! दत्ते निमस्मै भवान् २ ॥ २५ ॥

रावण*—(वीरयोपलक्ष्य च) अये ' वार्द्धकत्रिवुरो जटायुरयमेव प्रलपति ' । (त प्रति साजजम्) भो पण्डितम्मन्य जरद्गृध्र ! ममापि त्रैलोक्यविनयिनो रावणस्य पुरतो विभीषिका-
पभिमममिधसे ३ । पश्य—

पगचितपुरन्दर युधि विधूतधूमध्वज,

नि'तान्तनिट्टना'तरु शमितपाशाणिप्रभम् ।

प्रभञ्जनविभञ्जन धनपतिप्रतिष्ठाहरं,

वराह ! दशरन्धर जगति धेत्ति वीरं न क ४ ॥ २६ ॥

तत् निसेनया गतमदनो वयमस्तत्र मदीयशुभाशुभचिन्तया ५ । गच्छ निचक्राय ।

जटायुः—हो राक्षस ! त्रैलोक्याहित ! हिनवादिनमपि मामेवमाक्षिपसि ६ ।

तत्रिचक्रा'मार्धमेवमागत पशाम्मि ।

रावण*—(सावेगम्) किं ते निचक्रायम् ७ ।

जटायु*—तनु भयद्भुनपन्नगत सीतारिमोचनम् ।

सीता—(श्रुत्वा साधासमिध) 'को एम महामाजो दुवन्मदराणन्दद्व म रमण

१ क एव महाभाग दु एदवनन्दथा मा वचनपीयूषरसन सिञ्चति ८ । हा तात !
परीप्रायस्य परित वरं मा २००मुत्वात् । रावण गताऽरिण आर्यस्य ।

१ मृदं च पत भा० । २ 'गर [ह'] शरीरगतमुता' भा० । ३ महो ! पत हि'
४ । ५ 'हृत्वा' ६० । ६ 'मार्धमेव' भा० ।

पीयूषसेण सिंचति १ । (पुनर्नेत्रे उन्मील्य सफुरण जटायुष प्रति) हा ताद । परिच्छाहि परिच्छाहि म मिच्छमुहादो । सरण गद ग्दि अज्जम्म । (इति जटायुरभिमुख वाह प्रसारयति ।)

जटायुः—वत्से । समाश्रमता भव । क्रो नाम मयि दशरथमित्रे स्थिते मति तत्रापहाराय प्रभविष्णु २ ।

घोराक्षः—(जट युष दृष्ट्वा सविस्मयम्) अहो । लाहवम्स सकलभूदवगाणुलमादा, ज पत्रिखनो पि तस्स पक्वपात कुनति ।

रावणः—(सरोपाट्टहामम्) अहो । गृध्रकीटम्यागष्टम्भ, यन्मयाऽपि गृहीता सीतामसौ मोचयितुनाम । (पुनस्त प्रति) रे पङ्कसूनो पतङ्गापमद । सीतामोचन व्यपदिश्य तत्र पुनर्निचकार्यमपरमेज साम्प्रतमह मन्ये । तथाहि—

जरापराभूततनोस्तयाद्य, गन्तु न तीथान्तरमस्ति शक्ति ।

तदत्र पत्रिन् । मम खडगधारातीर्थे त्वमाकाङ्क्षसि देहमोक्षम् ॥ २७ ॥

(इति चन्द्रहासमुल्लाल्यति ।)

जटायुः—(सक्रोधम्) रे यातुधानाधम ।

धारातीर्थे मरण शरणायाता कुलाङ्गनामवत ।

श्लाघ्य ममाद्य, न पुनर्भूतस्ता मायया हस्त ॥ २८ ॥

(इत्युभौ सरम्भ नाटयत ।)

सीता—हा ताद विहङ्गपुङ्गव ! रक्ख रक्ख म रक्खसादो । (इति रुदन्ती जटायुषो मुखमत्रलोकयति ।)

जटायुः—(सीता प्रति सागष्टम्भम्)

सीते । भीने परिचितिरितश्चेतसो यातु पात,

यम्त्वा प्राप्त प्रतिभग्मिदालम्परोऽय जटायु ।

(पुन रावण प्रति साक्षेपम्)

१ अहो । रावणस्य सख्यभूतमर्गानुगमना, यत् पक्षिणाऽपि तस्य पक्षयान कुर्वति ।

२ हा-तात विहङ्गपुङ्गव । रक्ष रक्ष मा राक्षसात् ।

रे रे साध्वीं दशरथवधू सुद्ध मोहान्ध ! नो चेत्
कर्त्ता क्षोणीमरुणतनय शोणिता शोणितैस्ते ॥ २९ ॥

(रावणाभिमुखं धावति ।)

रावणः—(सक्रोध कृपाणमाकर्षन्) साधु सुभट्टम्मन्य जटायो ! साधु । तदेहि
फलहृकेलिसहा महीमवतराव । (इत्युभौ निष्कान्तौ ।)

घोराक्षः—'ता पञ्च जुञ्ज पवित्रलायस्वस्सलयाओ, ता इहद्विदे ज्जेव हगे
पिक्खिस्स । (इति तथाकरोति)

(नेपथ्ये)

पुलस्त्यकुलपासन !

निर्जितोऽसि निजैरेव खैरेभिरजितेन्द्रिय ! ।
नमैमे त्वमिदानीं तु रे जघन्य ! निहन्यसे ॥ ३० ॥

अपि च—

रे रक्ष. ! प्रतिपक्षता मयि गते गन्ताऽसि तूर्णं पुरी,
धूमोर्गारिमणस्य रावण ! तत पाणौ कृपार्णं कुरु ।
मस्तिक्यामिपगर्धिगृध्रपटलत्रोटीकरोटीषु ते,
त्राट्कारं कुरुता भवन्तु च तत्राऽसृन्पानपीना शिवा ॥ ३१ ॥

घोराक्षः—(दृष्ट्वा) कैथ गृद्धलायतिवखनखकुलिसवितालितसव्यगनीसल्ललुहि
लप्यग्राहनिवडतधातुलसपिच्छिले नीलसेले ज्जेव सजादे ल्वस्ससेसले ? । ता पुणो वि पिक्खिस्स ।

(पुनस्तत्रैव)

रावणः—रे रे सुमूर्षो खगमुखर ! अति हि प्रगल्भसे । पश्य—

अरुणसुत ! मदरूपातजातैर्निजरुधिरैररुणो भत्रिदानीम् ।
पितुरनुगुण एव नन्दन म्यादिति वचन विदुषा कुरुन् सत्यम् ॥ ३२ ॥

(पुनस्तत्रैव)

१ तत् प्रवृत्त युद्ध पक्षिराजरक्षोराजयो, तद् इहस्थित एव अहं प्रेक्षिष्ये ।

२ कथं गृध्रराजवीक्षणनखकुलिशत्रिदानीतसर्गाङ्गनिस्सरदरुधिररुणग्राहनिपतद्वातुरसपिच्छिल
नीलशैल एव सजात राक्षसेश्वर ? । तत् पुनरपि प्रेक्षिष्ये ।

हे चन्द्रहास ! सहसा गमय त्वमेत-
मत्युद्धत पतगमन्तिक्रमन्तकस्य ।

जेताऽसि वासवमपास्तमहीध्रगक्षं,
मा गृध्रपक्षतियुगक्षितिपु त्रपस्य ॥ ३३ ॥

तदेष न भवसि ।

घोराक्षः—कंधं महालायलावनेन छतपक्खजुगले महीतलं निपतिते ज्येष्ठ पतंगलाये ।
(पुनस्तत्रेव)

सीता—हो अज्जट्टच ! हा लस्सन वत्स ! एसा तुम्हाण अयारणसज्जणो जटाकु
मह मंदमाइणीए परिचाण युपतो वावादीयदि । ता रक्खध एण ।

घोराक्षः—(विलोक्य) एैसे 'लक्ष्मसेसले जडायु जीरसेस कलितून पस्थिते ज्येष्ठ ।
(तत प्रविशति गृहीतधन्या राम ।)

रामः—(सविम्मयम्) अहो ! विप्रलब्धोऽस्मि विश्वामित्रसत्रपरित्राणाय वायव्या
खरिनिर्द्धूतेन मायामृगमयीं भरुमरीचिका दर्शयता मारीचेन । (पुन सविमर्शम्)

चञ्चत्काश्चनकान्तिमिश्रितमणिश्रेणीभिरेणीभयन्,
मारीचो रचयाश्चक्रार यदिद मद्भ्रष्टनायैव तत् ।

भ्रातरर्द्धमण ! रक्ष मामिति पुनर्यद् व्याहृत रक्षसा,

तेनोच्चैर्मम बाणरूणवपुषा किं नाम तत्कारणम् ॥ ३४ ॥

भवतु । तदपि परिज्ञास्यते । (इति परिक्रामति ।)

घोराक्षः—(दृष्ट्वा ससम्भ्रमम्) पंसे संपसे उजेर लाहवे । ता अनिरिक्खिते ज्येष्ठ
पत्ताइस्तं । (इति पश्चादवलोक्यन् द्रुततर निष्क्रान्त ।)

रामः—(“ चञ्चत्काञ्चन० ” इत्यादि पुन पठित्वा पुरो विनीतय ससम्भ्रमम्)
कथमसी वत्सलद्धमण ममागच्छति ।

१ कथं गहाराजरावणेन छतपक्खजुगले महीतलं निपतिते एव पतंगलाये ।

२ हा आर्यपुत्र ! हा लक्ष्मण वत्स ! एष युष्माक अयारणसज्जण जटाकु मम मन्द
भागिन्या परिचाण युर्वा व्यापावने । तद् रक्षत एवम् ।

३ एव राक्षसेधर जटायु जीवदोष कृ वा प्रविष्टत एव ।

४ एव सम्भ्रात एव राधव । तद् अनिराक्षित एव पत्रापिष्ये ।

(तत प्रविशति सम्प्रान्तचित्तो लक्ष्मण ।)

लक्ष्मणः—(राम दृष्ट्वा) आर्य ! लक्ष्मणः^१ प्रणमति । (इति तथाकरोति ।)

रामः—वत्स ! किमेकाकिनी जानकीं समुत्सृज्य समागतोऽसि ? ।

लक्ष्मणः—आर्य ! किं करोमि ? । केनविदुच्यमान तत् तादृश वचनमाकर्ण्य चकितान्त करणा देवी यन्मा प्रत्युवाच तदहं न विज्ञपयितुं शक्त , न चाऽऽर्यं श्रोतुमर्हति ।

रामः—(ससम्भ्रमम्) वत्स ! तथापि किं तत् ? ।

लक्ष्मणः—तदवधार्यतामार्थेण—

भ्रातर्जातिभयस्य लक्ष्मण ! मम त्राणं कुरु क्षिप्रमि

त्युच्चे कश्चिदुवाच वाचमथ तां श्रुत्वा त्वदुक्तिभ्रमात् ।

देवी प्रेषयति तदन्तिक्रमहं नोत्सृज्य गच्छामि तां,

निश्चिक्ये तदसावसाधुनिव मामार्चां च मर्तुं स्थिता ॥ ३५ ॥

रामः—(सचमत्कारं नखच्छोटिका दत्त्वा) नियनमेतदर्थमेव मृत्युमुखमुपसर्पता सता मारीचेन तद्वचनमेवमुदीरितमिति । (पुनर्लक्ष्मणं प्रति) वत्स ! कथमेकयातुधानरधेऽपि मामसमर्थं मन्यसे ? यद् वैदेहीवचनेन मामनु चलितोऽसि ।

लक्ष्मणः—आर्य ! 'एकोदराणामपि द्वेऽविधायकानि प्रायेण वनि'ताराक्यानि भवन्ति' इति समागतोऽस्मि । विश्व—

मृत्यापराधं प्रमुखात्मदृष्ट, स्पष्ट विमृश्य क्षमतेऽथ नो वा ।

यस्तु श्रुतं स्त्रीमुन्वत परोक्षे, तितिश्यतेऽसौ न तितिष्णुणाऽपि ॥ ३६ ॥

रामः—वत्स ! कोऽर्यं दुर्विक्रमो यदास्मानमपि त्वमित्तरजनसामान्यं मन्यसे ? ।
अपरं च —

सम्भ्रायतु भयं मयि वैदेही स्नेहतोऽथ कातर्यात् ।

त्वमि पुनरधर्मशङ्का महदनिमित्तं तदेतस्या ॥ ३७ ॥

(इत्युभौ त्वरिततरं म्वाश्रमामिमुखं परिक्षामत ।)

रामः—(दुर्निमित्तं सूचयित्वा सोद्वेगचिन्तम्) वत्स ! सम्प्रति स्फुरता मम वाम लोचनेन तेन च त्वदपकृषिणा मारीचवचनेन निश्चितमेवमवगच्छामि, यत् केनापि मायाविना नक्तञ्चरेणापहृता जानकी ।

लक्ष्मणः—(सावष्टम्भम्) आर्य ! केयमाकुलता ? । नन्वव^१धीयताम्—

तैर्लक्षणे सुचरितेन च तेन दे^२व्या ,

सम्भाव्यते न खलु भी पिशिताशनेभ्य ।

^३म्याद् वा ततस्त्रयमसि वीर ! विमुञ्च खेदं,

रामः—(सपिल्लभ स्मिता) वत्स ! सरलाशयोऽसि । पश्य—

सर्वं भवत्यपरश्वैव विधो विरुद्धे ॥ ३८ ॥

(पुरो विलोक्य च 'सविपादम्') वत्स लक्ष्मण ! सेय पर्णशाला दृश्यते, न पुनर्जानकी । पश्य—

अस्मत्समागमनमार्गनिविष्टदृष्टि ,

कृत्वा करे च करक करकोज्ज्वलापम् ।

यन्मेथिली न खलु सम्मुखमेति मे तद् ,

नूनं वभूव विफल मरुल प्रयत्न ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः—(समन्तादवलोक्य सविपादमात्मगतम्) कथं नास्त्येव देवी वैदेही ! । (प्रकाश राम प्रति) आर्य ! परिहामशीला देवी, तत् कदाचिद् दर्शनपथ परिहृत्य स्थिता भविष्यतीति ।

रामः—वत्स ! सत्यम्, परिह्रासशीला देवी जानकी, न पुनर्नियति, तच्चावदव लोक्यता काऽपि । (इत्युभौ मर्मतो विलोकयत ।)

रामः—(सविपादम्) हा प्रिये जनरुनन्दिनि ! कासि^४, प्रयच्छ मे प्रतिरचनम् । (इति मूर्च्छित पतति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! समाश्रसिहि समाश्रसिहि ।

रामः—(समाश्रस्य) वत्स ! किमलीङ्गमाश्रामयमि^५ । दर्शय काऽपि जानकीम् ।

लक्ष्मणः—(समन्तादवलोक्यनुच्चं श्वरम्)

रामणेहिनि^६ ! समेहि सत्वरं, देहि मे प्रतिरच ह तिष्ठसि ।

भर्तुरर्तिवलधौ निमज्जनो, 'निर्विलम्बमवलम्बन भव ॥ ४० ॥

कथं प्रतिरचनमपि न ददाति देवी ! । (पुन सविपादमात्मगतम्) हा लक्ष्मणहृत्क^७ श्वय निर्गमिनार्यस्य स्त्रीस्त्वन्याममनिर्यातयन् कथमिव जीवितुमुमहसे । (प्रकाशमुधे

१ 'वधार्थताम्' भा० । २ 'व्या' भा० । ३ 'स्याच्चत् तत्' भा० । ४ 'सधेदम्' भा० । ५ 'निर्विलम्बम' ६० ।

स्वरम् " रामनेहिनि ! " इत्यादि पुन पठन् सर्वतो विलोकयति ।)

रामः—(स्थाप्यम्) हा देवि ! जनकराजात्मजे ! नाय परिहासकार , तद् देहि दर्शनम् , यावदिदं रामहृदयं न द्वेषा भवति । अपरं च—

दृष्टं वा यदि वा श्रुतं मम किमप्यद्य प्रिये ! विप्रियं

येनादर्शननिग्रहम्य महत पात्रं वृतोऽस्मि त्वया ।

यद्वा तिष्ठतु साम्प्रत, किममुना ? शोकाग्निरेतन्मन-

स्वरद्रेहं हरिणेश्णे ! दहति तद् द्रागेन निर्वापय ॥ ४१ ॥

(इति मूर्च्छति ।)

लक्ष्मणः—(राम समाश्वास्य) आर्य ! किमेवमनुद्यमपरैः स्थीयते ? विलोकयावत् क्वचनपि जानकीम् ।

रामः—वत्स ! देवापहृता क्व नाम देवी विलोक्यते ? पश्य—

हृता वा राक्षसैः सीता संहृता वा विलोकितुम् ।

आशासु याति मे दृष्टिर्निराशा तु निवर्तते ॥ ४२ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! तदप्युत्साहवतामेव कार्यसिद्धिः । तदुत्थीयताम् ।

रामः—(उत्थाय किञ्चिन् परिक्रामन् दिशो विलोक्य सकृद्वृणन्)

दृष्टिं स्पष्टं तटगतमपि प्रेक्षते नाश्रुमिश्रा,

दूराद्धाने न हि पटुरयं वाप्यकुण्ठश्च कण्ठः ।

पादद्वन्द्वं प्रचलितुमिदं न क्षमं मुद्यतो मे,

तद् वैदेहीं क्वचिदचिरयन् वत्स ! पश्य त्वमेव ॥ ४३ ॥

लक्ष्मणः—(सविनयम्) एवमस्तु । (इत्यभिधाय पुनः परिक्रामन् पुनः पश्चादवलोकते ।)

रामः—(तथाविधं लक्ष्मणमवलोक्य सनिर्वेदं तं प्रति)

राज्यक्षिप्तं च जन्तून् च वधून् च मुञ्जता,

मामन्वितो न मुह्यमेपि विशेषतोऽद्य ।

सीता न दृश्यन् इतीच्छसि वयम् ! यातु,

भ्यातु च मूर्च्छति मुहुर्भयि मन्दभाये ॥ ४४ ॥

लक्ष्मणः—(निवृत्त्य) आर्य ! 'स्मिन्नेवमुदीर्यते' १ ।

म्यर्गस्थितोऽपि स पिता मम जीवती,
तीव्रप्रतापतपने त्वयि विद्यमाने ।

जीवत्यपि स्वरिव सा जननी गताऽद्य,
सत्य विदेहदुहिता यदि नाथ ! नास्ति ॥ ४५ ॥

रामः—वत्स ! केयमद्यापि सीतासचाया कदाशा २ । सर्वथा नास्त्येव जानकी ।
हा प्रिये ! हा वनवासैरुदु खभागिनि ! हा शिरीषकुसुमसुकुमारे ' कथम्भूताऽसि' ।
(इति मूर्च्छित पतति ।)

लक्ष्मणः—(सास्रम्) आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । सोऽय सन्देहपदे
नैराश्यनिश्चय १ ।

(राम समाश्वसिति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! यावद्रह देवीमनलोक्य समागच्छामि तावद् देवेन धैर्यमवलम्ब
मानेनैवात्र स्यातत्र्यम् । (इत्यभिधाय निष्क्रान्त ।)

रामः—(निलोक्य) कथं प्रस्थित एव देवीविलोकनाय वत्सलक्ष्मण १ । तद्रहमपि
पर्णशालाभ्यन्तरे निपुणतरमन्वेषयामि । (इति तथाकृत्वा सास्रम्) हा पर्णशाले ! त्वमपि
मदीयचित्तवृत्तिरिव शून्याऽसि सम्प्रति सीतया विना । (पुन प्राङ्गणे बकुलमवलोक्य
सखेदम्) हा प्रियतमाप्रवर्द्धित बकुलपादप ! त्वमपि भैथिलीं विना विनाथीभूतो मामनु
करोषि । (पुनराकाशे)

वारं वारं बकुलविरटपी म्लानिमेति स्वदीय ,

सोऽय तोयै सपदि तदिम सिद्ध सीते ! समेत्य ।

यत्सम्भूत प्रथमकुसुम प्राभृतीकुर्वता ते,

क्रीडाकोपक्षितिरिह मया त्वामनत्वाऽपि चक्रे ॥ ४६ ॥

तदन्यत कापि विलोकयामि १ । (इति परिक्रामन्नप्रतो निलोक्य) धिक् कष्टम्,
अयमपि देव्या कोलेरुत्सृक्त परित्यक्ताहारो रामहृत्क इव 'शून्यमानस इत इत परि
आम्यति । (तमालिङ्ग्य) हा पुत्रक ! क सा ते स्वामिनी १ (इति रोदिति । पुनराकाशे)

क्रीडाभृगोऽय मृगाशावनेत्रे १, त्गामीक्षिनु आम्यति दिक्षु मूढ ।

सौमित्रिणा यत्र कुतूहलेन, हृते सवाप्याऽसि हृतात्मजे ॥ ४७ ॥

(इत्यभिधाय मूर्च्छितः पतति ।)

लक्ष्मणः—(सहसोपसृत्य साश्रुम्) आर्य ! समाधसिहि समाधसिहि ।^१

रामः—(समाधस्य) अयि वत्स ! दृष्टा जानकी ! ।

(लक्ष्मणः वाप्यमुत्सृजन्नधोनुम्बस्तूष्णीमान्ते ।)

रामः—(सन्निमर्शमात्मगतम्) न दृष्टा इत्यर्थेनोऽभिहितं भवति । (प्रकाशम्) वत्स ! क्रिमधोमुखमितिष्ठसि ! मम्प्रति तावदहं दुर्दैवेन निगशीकृतोऽस्मि सीताऽप्रलोकन-विषये । तदेतदेवास्तु—

सप्ताङ्गं मम राज्यं हृतमर्द्धाङ्गं च भयिली येन ।

अप्येष शेषमङ्गं गृह्णातु विधिः सुखी भवतु ॥ ५३ ॥

तदधुना गच्छतु भवानयोध्यायाम् । अहं पुनरमार्यः (इत्यद्धोक्ते मौनमालम्ब्य शिरसि जटाः पाणिना परामृशति ।)

लक्ष्मणः—(सास्रमात्मगतम्) यथाऽयं जटापरामर्शः तथा तन्नूनमार्यः प्रियावियोग-दुःखेन जीवितनिरपेक्षया वशीय प्रनश्ययाऽऽत्मानमवसादयितुमिच्छति । (प्रकाशम्) आर्य ! कोऽयमसदृशादेशो ममाऽयोध्यागमनाय ? । नन्वप्रधार्यताम्—

उद्यतस्य दनं गन्तुमनुगन्ता तवाऽभयम् ।

कार्यान्तरोद्यतस्याहमनुगन्ता तवाऽधुना ॥ ५४ ॥

रामः—(स्वगतम्) अयमहमवगताभिप्रायोऽस्मि वत्सेन । भवतु । (प्रकाशं लक्ष्मणं करे गृहीत्वा सगद्गदम्) वत्स ! क्रिमेतवपि दुःखं मया भवत्सहितेनैवानुभवनीयम् ? । तदल्माग्रहेण । 'सैव्यतु भवानयोध्यायाम् !

लक्ष्मणः—(साश्रुमुच्चैस्वरम्) हा तात दशरथ ! श्लाघनीयां भवतः पूर्वं विपत्ति । इदानीं हा अयं कौशल्ये ! प्रगुर्णाकुरस्व हृदयं पुनः कृतान्तबज्रप्रहाराय । हा कैकेयि ! सम्पूर्णास्ते मनोरथाः । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

रामः—वत्स ! समाधसिहि समाधसिहि । ननु त्वदेकालम्बनमिमं जनमुत्थाय किं न समाधासयसि ? । (पुनराकाशे) देवि विदेहसम्भवे ! किं वत्सलक्ष्मणेऽपि विस्मृतं तत् तादृशं भवत्या वात्सल्यम् ? । तथाहि—

१ पत्तिनः भा० । २ हस्तचिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः दे० नास्ति । ३ 'यत्तथाह पुरो व-ताऽ-धुना पुनः दे० । ४ साध' दे० । ५ पत्तिनः भा० ।

यस्मिन् कार्यशब्दं बहिश्चिरयति त्यक्त्वा ममाप्यन्तिकु,
'पन्त्योपान्तगता समाकुलमतिमार्गं मुहुर्मार्गसे ।

तस्मिन् नो व्यसनौघाद्भिन्निसमावर्त्तप्रपातार्त्तयो

र्नाभूते । दिश दर्शनं त्वद्दृशामूर्च्छापरि देवरे ॥ ५५ ॥

लक्ष्मणः—(समाश्रय विमृश्य च) आर्य ! देव्यास्तावन्निश्चयो हरणे, न पुनर्मरणे । तज्जीमता प्रयावृत्तिरपि सम्भाव्यते कदाचित् । तदितो दूरतरमपि गत्वा विलोफ्यता प्रगृत्तिरपि कापि कुतश्चिदुपलभ्यते । न ह्यप्रयतमानानामेव साहसं रक्षुमुचितं भवति ।

रामः—यदत्र साम्प्रत तद् निधीयतामिति ।

(उभौ दं णाभिमुखं परिक्रामत ।)

रामः—(ह्रियदप्यन्तरं गत्वा पुरो विलोफ्य) अये ! हार इव पतितं पुरो दृश्यते । (गृहीतोपलक्ष्य च साक्षम्) वत्स ! निश्चितमसौ देव्या वृत्तरुण्डविहारो हारः, तद् भगवन्प्यवलोक्यतु । (इति हारं दर्शयति ।)

लक्ष्मणः—(गृहीत्वा सफलम्) हा देवि ! हा रामभद्रदयिते ! विमूषणशेषा वृत्तसे । (पुनर्निपुणं निरूप्य) आर्य ! नाऽहं निश्चितमवगच्छामि । परमनेन तात्कालिका भिजानेन निश्चिनोमि, यदसौ देव्या इति । तथाहि—

सरुण्णैरश्रुवलप्रवाहैः, फलङ्कितो मौक्तिकहार एष ।

महीमुताफण्डवियोगदुःखदत्त दधातीत्य मलीमसत्वम् ॥ ५६ ॥

रामः—(हारं हृदये निधाय तं प्रति मफलम्)

मम प्रमत्तहेतुम्व तम्या कण्ठमधिष्ठितं ।

हृदि न्यन्तोऽधुना हारं प्रहार इव बाधमे ॥ ५७ ॥

(इति लक्ष्मणाय ममर्थं) रम ! निश्चितं केनापि नीयमानया देव्या निवगमनं मागाय हारोऽस्मिद् प्रसिद्धः । तदेतया एव दिग्वा गम्यताम् । (इति तथापुस्त ।)

लक्ष्मणः—(दूरादन्तरेण समाश्रयम्) आर्य ! यथाऽप्य कश्चिन्नहागृध्रो रथिग रणीरुतगवाहं वृत्तमुहित इव निद्रापमाणं पुरस्तादवगच्छत तन्नूनमनेनैव निश्चिन्ना कालीरुता भविष्यति ।

रामः—(दृष्ट्वा) यथाऽऽह भवान् । (पुनः सक्वणम्) हा प्रिये वेदेहि !
निस्सन्देहमधुनाऽविजातविषतिरसि । (पुनराभासे)

त्वन्निर्माणपरिश्रमः समजनि व्यर्थं पृथुश्रोणि ! म,

सपुट्टंष्टिरियं क्व नाम स्मतामप्रेक्ष्य वञ्चतः ? ।

शून्यं भूयत्यं वभूय, विलयं सर्वे समं सम्भवा

प्राप्ता सांप्रतमन्तरेण भर्तृणां जातोऽस्मि जीवन्मृत ॥ ५८ ॥

(इति मूर्च्छितः पतति ।)

लक्ष्मणः—(वल्कलाद्यलेन वीजयन्) आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि !
नन्वेतमात्मज्ञोपानले दुष्टविहङ्गममाहुतीरुर्म ।

रामः—(समाश्वस्य) वत्स ! किमनेन तपस्विना निहतेन ? । निजदुर्द्वयस्याऽ
यमीदृशः परिणामः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! तथापि नैनं जीवन्मुञ्चिषुतुसहे, तदुःखीयतामिति ।

(उभो तदमिमुक्षुः परिक्रामत ।)

(ततः प्रविशति प्रहारवेदना नाटयन्नुच्छ्वसितावशेषो जटायुः ।)

जटायुः—(मन्दाक्षरम्) धिग् माम्, यदसाधितमुद्धृत्कार्यं एव विषये ।

लक्ष्मणः—(ससम्भ्रमं धनुषि शरमारोप्य) रे रे गृध्राधम ! तिष्ठ तिष्ठ, सोऽहं
मिदानीं भयन्तमन्तःकनिकेतनं प्रापयामि ।

जटायुः—(श्रुत्वा सक्वोधम्) आ पिशाचपासन ! मयि दशरथमित्रे स्थिते
रामवधूमपहृत्य प्रयातुमिच्छामि, तदेव न भवति । (इत्युत्तिष्ठन् पुनः पतति ।)

रामः—(श्रुत्वा ससम्भ्रमम्) वत्स ! सायकं सहरं सायकं सहरं । कोऽप्येष
सुहृदिनं दशरथरामनामग्रहणं कुरुते । तदुपसृत्य निपुणं निरूपयाम । (इत्युपसर्पत ।)

लक्ष्मणः—हहो महाभाग ! कन्वमेव व्याहरसि ? ।

जटायुः—(नेत्रे समुन्मील्य) भद्र ! सोऽहमरुणसूनुर्जगयुरस्मि ।

लक्ष्मणः—(अपवार्यं) आर्य ! स एवायं तातमित्रं गृध्रराजो जटायुः ।

रामः—(उपसृत्य सविनयम्) तात ! त्वन्मित्रम्यं महाराजदशरथस्य प्रथमपुत्रं
स्वामयं रामनामा प्रणमति, अयं च ममानुजन्मा लक्ष्मणः ।

जटायुः—(दृष्ट्वा) वत्सौ ! सम्पूर्णमनोरथौ भूयास्ताम् । (पुन सगद्गदम्)
अहो ! प्रियमित्रदशरथशरीरसङ्क्रान्तसादृश्यं पुनरथ मे स्मृतिपथमवतीर्णोऽसि ।

रामः—(सखेदम्) तात ! केन त्वमीदृशीमवस्था नीतोऽसि ? ।

जटायुः—रावणेन ।

रामः—कथमिव ? ।

जटायुः—वत्स ! श्रूयताम् —

कृत्वा तपोधनतनुं दशरुन्धरेण,
साध्वी बलादपहृता रुदती स्तुषा मे ।

आक्रन्दितानि करणानि निशम्य पातु,
तामागतोऽष्टममुना निहतोऽस्मि निपन् ॥ ५९ ॥

रामः—(सहरुणं लक्ष्मण प्रति) वत्स ! पतङ्गपुङ्खवमेतमेवंविधमवलोक्य पुनर्नग्री-
भूतोऽद्य मे तात्तदशरथशोके । हा तात जटायो ! हा सूर्यसूतमम्भुन ! हा महासत्त्व-
शिरोमणे ! हा निष्कारणसज्जन ! केरलमसदर्थे परित्यक्तजीवितोऽसीति ।

(उभौ शोचत ।)

रामः—(स्मृत्वा सचमत्कारम्) वत्स लक्ष्मण ! नूतं प्रथममपिदितवृत्तान्तं भयन्त-
माक्षिपन्तं प्रहारवेदनाविह्वलं पक्षीन्द्रोऽपि राक्षसगान्त्या ' पिशाचपामन ! ' इत्याचक्षे ।
(पुनर्जटायुपं प्रति सनिर्वेदमज्जलिं वद्ध्वा)

न मयाऽस्ति सम पापी यत्कृते पुरप्रत्मल ।
तातश्च तातमित्रं च त्वमपस्वामिमा गत ॥ ६० ॥

जटायुः—न किञ्चिदुपकृतं मया भवत , स्वस्य तु महदुपकृतमेव । पश्य—

मयाऽद्य मोचादलक्ष्मणलाह्री, न मोचिता शत्रुदृता वधू सा ।
प्राणान्तदर्थे त्यज्वा मयाऽऽत्मा, विमोचित संसृतिनन्धनात् ॥ ६१ ॥

(पुनः प्रहारपीडां नाटयत्तक्षिणीं निमीलयति ।)

लक्ष्मणः—(रामं प्रति) आर्य ! परिजातन्नाप्रदायांपहारी स निशाचरचण्डालः ।
तदिदानीम्—

प्रथमं सीताहरणं द्वितीयमधुना पितृव्यसहरणम् ।
दशवदनकदनकारणमुभयमभूदावयोस्तदिदम् ॥ ६२ ॥

जटायुः—(पुनर्नेत्रे ममुन्मील्य रामं प्रति) वत्स ! सम्प्रति प्रस्थानुःशामा इव मे प्राणाः, तत् प्राप्य मा गोदावरीतीरम्, यथा तत्र जीर्णशरीरमिदमुत्सृज्य सूर्यरथाधिरूढस्वपितुरुत्सङ्गमारोहामि । (इति रामलक्षणाभ्यां दत्ताष्टम्भो नदीं परिक्रामन्) वत्स रामभद्र ! त्वत्सन्निकर्षादुन्मिपतीन मे ज्ञानचक्षु, तदेतदाकर्णय सीताप्राप्तिकारण मदीयमुपदेशवचनम् ।

रामः—(सविनयम्) तात ! अग्रहितोऽस्मि ।

जटायुः—

पम्पामपास्तदुरिता सरसीमितस्त्वं.

गत्वा विलोक्य शवरीं श्रयणा च तत्र ।

शैले तत प्लवगपुङ्गवमृक्षमूके,

सुग्रीउमेहि स करिष्यति वाञ्छितार्थो ॥ ६३ ॥

रामः—यदादिशति तात ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ॥ छ ॥

असौ वसन्तकालशीर्यस्तुपालः क्षमातले ।

प्राप्नुवन्त्युदये यस्य वृद्धिं सुमनसः पराम् ॥ ६४ ॥

पष्ठोऽङ्कः ।

(तत प्रविशति माल्यवान् ।)

माल्यवान्—(सचिन्तम्)

येनैकेन शिशीमुखेन समख्यात् स वाली हतो,
यस्यैकेन पद्मतिनाऽपि कपिना लङ्का सशङ्का कृता ।
देवेनापि निरस्तनाऽपतिना साक य एक स्थित,
सद्भ्रामाय न माति मे विमृशत स क्षत्रपुत्रो हृदि ॥ १ ॥

(पुरो विलोक्य) कथमसौ वत्ससारण ? ।

सारणः—(प्रविश्य) आर्य ! प्रणमामि । (इति तथाहृत्वोपविशति ।)

माल्यवान्—वत्स ! कुत समागम्यते ? ।

सारणः—ऋक्षुःस्थकटकात् ।

माल्यवान्—वत्स ! विद्युज्जिह्वेनैव प्रच्छन्नवृत्त्या तत्र सुचिरमुपितेन सुग्रीव-
सख्य^१वालिप्रभृति विभीषणसयोगपर्यन्ता रामप्रवृत्तिरावेदिता । तदत परमभिधीयताम् ।

सारणः—आर्य ! पृच्छामि किञ्चित् ? ।

माल्यवान्—ऋहि ।

सारणः—अपि परिज्ञायते किमपि वालिवधे कारणम् ? ।

माल्यवान्—वत्स ! नहि भवितव्यता कारणमपेक्षते । निपुण पुनरन्विय्यता
व्यक्तमिदमस्त्येव कारणम् । तथाहि—

सुग्रीव सूर्यसुत सूर्यान्वयसम्भवश्च रघुराज ।

त्रात स तेन गोत्री तद्दरित सोदरादरित ॥ २ ॥

सारणः—यथाऽऽह मातामह । आर्य ! किं नाम निज्ञप्त विद्युज्जिह्वेन हनूमत
समुद्रलङ्घनलीलायितम् ? ।

माल्यवान्—वत्स ! न विज्ञप्तमेव, किन्तु शल्यरूपतया निस्त्रातमिदमस्मदीये
हृदये । परं वैरिणोऽपि कृताद्भुतऋमाणां स्तुतिभाजन भवितुमर्हन्ति । पश्य—

मा रावणावगणित शरणार्थिन च,

काकुत्स्थ ! सुम्यथ स एष विभीषणोऽस्मि ॥ ६ ॥

वाच निशानरवरम्य निशम्य तस्य,

व्योमाङ्गणप्रणयिनोऽथ गण कपीनान् ।

सक्रोधमुद्धृतदृषद्द्रुमरौद्रहन्त,

सहर्षुमेतमुदतिष्ठदरे कनिष्ठम् ॥ ७ ॥

सारणः—ततस्तत १ ।

माल्यवान्—ततश्च विभीषणस्तान् बलीमुखमुत्त्यान् सरम्भमाणानालक्ष्य सलक्ष्मण सुग्रीममुद्ग्रीममपलोक्ष्यन्त च राम प्रत्येवमुवाच—

लङ्केन्द्रेणाहिणाऽहं निहत इति रुपा नैप युष्मानुपेतो,

तेनैवाय यतो मे न च रुचिरतर तत्पद प्राप्तुकाम ।

किन्तु ब्रह्मप्रभूतेरनुचितचरित त परित्यज्य राम !,

त्वामायातोऽस्मि धर्म्यं यदि वितथमिदं पूर्वेजेभ्य शपे तत् ॥ ८ ॥

सारणः—ततस्तत १ ।

माल्यवान्—तदेववादिनि दशकन्धरागरजे 'भायावी कश्चिदस्मदीयच्छिद्रावलोकनार्थं रावणप्रयुक्तो राक्षस क्षुद्रबुद्धिरिहाऽऽयात । तत् 'सर्वथा मारणीय एवासौ' इत्यभिदधानेषु प्लवगप्रधानेषु राम सामपूर्वमित्यवादीत्—सखे वानराधिराज सुग्रीव ! वत्स लक्ष्मण ! सर्वे च प्लवगपुत्रवा ! शृणुत यूयम्—

वक्राशयो वा सरलाशयो वा, न नाम वध्य^३ शरणागतोऽसौ ।

न मृत्युभीत शरणागतस्य, भवामि वाम परिपन्थिनोऽपि ॥ ९ ॥

सारणः—ततस्तत १ ।

माल्यवान्—तदनन्तर सकलबलीमुखसमुद्रयानुमोदितवचसा राघवेण नित्युक्ताभ्या सुग्रीवलक्ष्मणाभ्या सबहुमानमानीय समुद्र^४सलिलैर्लङ्काधिपत्ये विभीषणोऽभिषिक्त ।

सारणः—कथमभिषिक्त एव १ ।

माल्यवान्—अथ किम् १ ।

१ नैते वाय यतो मे न हि हं भा० । २ सर्वप्रचारमां भा० । ३ वध्य स्वयमाणं भा० । ४ 'सलिलेन लङ्का' भा० । ५ दृष्टार्चिहान्तर्गतोऽथ पाठ द० नास्ति ।

सारणः—अहो ! विधातुरतुलैव बलवत्ता, यन्तादृशम्यापि निशाचरेश्वरस्य प्रतिमहपराभयमुद्गावयति । २३

माल्यवान्—यस ! वृतमतीतपर्णेन । तथ्य किमिदानीमव्यवस्यति यातुधानाधिपति १ ।

सारणः—आर्य ! समुचीर्णमहार्णव सुनेलशैलनिकटनिवेशितकृक राघवमत्रगम्य महाराजरात्रणो मा शुक्र च शाश्वामृगसैन्यसङ्ख्यायं क्रुद्धलब्धमीतावमानितो'पजापार्यं च दाशरथिशिपिरे प्रेषयामास । तदनन्तर'मावा वृतमानरवेपौ तत्र निमृत परिभ्रमन्तौ कुमार त्रिमीपणपुरुषैरस्मन्मायावेदिमिर्वद्ध्या रामसमीपमानीतौ ।

माल्यवान्—ततस्तत २ ।

सारणः—ततश्च रामसमीपरार्चना कुमारत्रिमीपणेनेदमुदीरयाञ्चक्रे—'देव दाशरथे ! रावणमन्त्रिणौ शुक्रसारणामिधानौ प्रधानगानरोपजापार्थमिहायातावेतो वधाहौ' इति श्रुत्वा रामभद्रेणाऽभिदधे—सखे त्रिमीपण ! शान्त पापम्, 'न कदाचित् प्रणिधयो वधमर्हन्ति' इति बन्धनादु'न्मोच्येतामेतौ वेपमानशरीरौ । पुनरात्रा प्रत्येऽमूचे—भद्रौ ! मा विभीत, सकल मप्यम्भद्वलमवलोक्य चिकीर्षित वृत्वा निप्रेदयत निजम्यामिने ।

माल्यवान्—(सतौस्तुकम्) अयि ! दृष्टस्त्वया स रामभद्र १ ।

सारणः—आर्य ! न केवल दृष्ट एव, तत्रगतोऽत्रगतोऽपि ।

माल्यवान्—कथय, कीदृगसौ १ ।

सारणः—आर्य ! श्रूयताम्—

न क्रोधेऽपि वदत्यसावमधुर, कृत्वाऽपि लोकोत्तर

न स्यादुद्धुरकन्धरो, न विशुरोऽप्यालम्बते दीनताम् ।

किं भूय कथितेन ? लोचनगथ काकुत्स्थवीर स चेत्,

सम्प्राप्त इस्ते रिपोरपि तत श्लाघामु पूर्ण शिर ॥ १० ॥

माल्यवान्—ततस्तत १ ।

सारणः—अथ यावदावामपगतबन्धनामिशङ्कौ लङ्कामिमुख प्रस्थितौ तावत् सुप्रीव दर्शयता लक्ष्मणेन सोल्लुण्ठमभिहितौ—भद्रौ ! भवद्भ्यामिदमस्मदीय वचन श्रावयितव्यं स विश्रवसस्तनय ।

सङ्ग्रामातिथिरेप वानरपतिर्लङ्कापते ! प्राप्तवान्,
अभ्याऽभीप्सितमर्हसि त्वमधुना कर्तुं प्रवीरोऽसि यत् ।
किञ्च स्थाम बभूव यत् तव हृदि श्रीरामरामाहृतौ,
तस्याऽऽविष्करणशणोऽयमधुना क्षिप्रं तदुत्सङ्घताम् ॥ ११ ॥

अथाऽऽरुण्य तद्वचनं शुको लङ्केशनिकेतनं गतवान् । अहं पुनरिहाऽऽप्यातः ।

माल्यवान्—(सचिन्तम्) वत्म !

धीराणां दशकन्धरो धुरि सुरे स्वामीय यः सेव्यते,
मन्ये नाऽन्यजनैः समं तमपि यः सेतुं वन्द्यामनुधौ ।
तस्मीनापणमेतथोरिह रणं सम्भावयामि भ्रुवं,
तुल्यस्फूर्जितयोर्ब्रयाजयविधौ मुग्धं पुनर्म मनः ॥ १२ ॥

सारणः—एवमेतत् । कः सन्देहः ! । (पुनः स्मृत्वा) आर्य ! विम्भृतं
किञ्चिदस्ति ।

माल्यवान्—किं तत् ? ।

सारणः—ततः शुके प्रस्थितरति काकुत्स्थेन विमपि कर्णे कथयित्वा तमनुब्रूयद्ब्रुवः
प्रेषितः ।

माल्यवान्—तदेहि तदवगमनाय राजकुलमेव प्रविशावः । (इति निष्क्रान्ताः ।)

॥ चिष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति सभामण्डपोपविष्टो सारणः शुको विभयनध परिवारः ।)

रावणः—(सरोपं स्मृत्वा) शुक्र ! त्रिमुदीरितं दुरात्मना तेन कनिष्ठनापमेन ! ।

शुक्रः—“ सङ्ग्रामातिथिरेप वानरपतिः ” श्लो० ११ (इत्यादि पठति)

रावणः—अपि ! कोऽयमस्थाने काकुत्स्थदिग्भयोरभिमानप्रस्थि ! । तथाहि—

कुचांगः कपिता परेण कन्दं वाली छलेनाऽऽऽतो,
हेतुः सेतुविनिर्मितौ नयःकम्पर्शप्रभावोऽभवत् ।

तद्दीगोत्तमानिमिषनियता किं नाम रामस्य ! यत्,
तद्भ्रुर्गुण्यसैगभिन्नमिति स्थानभिनो जल्पति ॥ १३ ॥

शुक्रः—देव ! वीदेहीविहृदिप्रयसोर्नयोः प्रवृत्तानि न कर्णे कर्णायानि ।

रावणः—(सीता स्मृत्वा ससन्तापमात्मगतम्) देवि ! विदेहराजात्मजे ! केय-
मद्यापि निर्दयता !—

चाटुकोटिघटनापरे^१ पुरः, पादयोः प्रणमति प्रतिक्षणम् ।

दित्सति स्मपि देवि ! जीवितं, रावणे किमिव^१ न प्रसीदसि ? ॥१४॥

अपि च—

त्वदर्थिनं सम्प्रति मा प्रहर्तुमुभौ स्थिताबुधतचण्डचापौ ।

साध्यन्तयोस्तन्वि ! ममैष रामः, कामः प्रसादम्य तु तावकस्य ॥ १५ ॥

(पुरो विलोम्य प्रकाशम्) अये ! कोऽयं मदद्वारप्रविष्टो मर्कट इव मध्ये-
सभमभ्येति ? ।

(ततः प्रविशत्यङ्गदः ।)

अङ्गदः—(अग्रतो हृष्ट्वा) स एवायं दशाननः । (तथाकृत्वा) भो लङ्केश्वर !
वालिसुनुरहमङ्गदः काकुत्थादेशेन भवत्सद्वेशमागतः, तन्निशम्यताम्—

आदिष्टं रघुपुङ्गवेन तदिदं यत् त्वं पुलस्त्याङ्गभूः,

सोढं दुर्ललितं तदेतदभयं प्राणेषु दत्तं तव ।

सीतामर्षय मे विभीषणमितः प्रीत्या नय स्वान्तिकं,

सुग्रीस्य रूपं ततः समुदितावावां हरिष्यावहे ॥ १६ ॥

रावणः—(श्रुत्वा सोल्लुण्ठम्) ननु भोः शास्त्रामृग ! कोऽयं रामो योऽस्मानेव-
मादिशति ? रावणगृहीता च सीतामभिलपति ? ।

अङ्गदः—निशाचरेश्वर ! कर्मणैवायमात्मानं प्रकाशयिष्यति ।

रावणः—किं तत् कर्म ? ।

अङ्गदः—यत् त्वदीयापराधस्य प्रायश्चित्तम् ।

रावणः—(स्वगतम्) अहो ! धृष्टत्वं मर्कटापकृष्टम्य । (पुन सवितर्कम्)

सोऽहं किं न भवानि ? येन समरान्निर्गोसितो वासवः,

स्वप्नः किं नु ? मतिभ्रमः किमुत मे ? किं वेन्द्रजालोदयः ?

वाचाट कपिकीट एष जटिना केनापि यत् प्रेषितः,

स्वैरं व्याहरते निशम्य तदपि क्षाम्यस्यहो ! रावण ॥ १७ ॥

अङ्गदः—(सविमर्शमात्मगतम्) कथं किमपि चिन्तयन्निवायमवलोकयते ? । भवतु, ब्रवीमि तावत् । (प्रकाशम्)

प्रष्टव्योऽसि निशाचरोधर ! किमप्यन्याय्यमेतत् त्वया,
कुवाणिन किमात्मपूर्वपुत्र्य सष्टा न चित्ते धृत ? ।

शौर्ये चौर्यकलङ्क एष निपतन् नालोचित ? किञ्च किं,
देवोऽसौ खर-दूषण विशिरसा हन्ताऽधवा न श्रुत ? ॥ १८ ॥

रावणः—(सरोपम्) आ प्लवङ्गमापसद् ! वाल्मिव्यापादक^१पादजीविन् ! नि सत्त । मया खलु निखिलदिवपालशिर शूलेन शूलपाणिपूजोपहारीकृतनिजमौलिना यथा तथा वा विरचिताना कार्याणां किं ते युक्ताऽयुक्तविचारचापलेन ? ।

अङ्गदः—भो क्रोणपाधिप ! मा कुप्य । समाकर्णय व्याहरणकारणम्—

एषा पुरी परिजनोऽयमिय समृद्धि-
रुद्भूतधूर्जटिमहीध्रमिदं च देहम् ।

दीना दशा दशमुख ! द्रुतमेप्यतीति,
स्वचिन्तयैव निवरा मुखरीटतोऽस्मि ॥ १९ ॥

रावणः—(सरोपम्) रे दुर्मुक्त्वा बलीमुख ! मयि त्रिभुवनविजयिनि प्रभारयपि भवचिन्तनीया क्रिमेता यातुषा^२नराजधानीसमृद्धय ? । की वा मनीषपदातेरपि परामनाय प्रमक्विष्यु ? । तथाहि—

निखिण्णदण्डदलितै र्भशिरोभिरेभि
रभ्यर्चितस्त्रिभुवनैकविभु स येन ।

कन्तम्य वीक्षितुमपि क्षमते प्रहोप
वक्रभ्रु वक्रदशरु दशरुन्धरम्य ? ॥ २० ॥

अङ्गदः—

आ पोलम्य ! क्रिमेतमुत्पलकित स्वस्मै मुहु स्थापसे,
यत् तोप गमित स्वमौलिक्रमलै बालेन्दुमौलिर्नया ।

प्राचीन हि विरचिपञ्चमशिर-च्छेद्रापगाद् स्मरन्,
देवोऽत्त वर 'तगातिरुमया कायव्रत कुर्वत ॥ २१ ॥

१ किन्तु किं भा० । २ 'पादोपजी' भा० । ३ तत्र चित' भा० । ४ 'धानीपराज'
भा० । ५ तथापि ह' दे० ।

रावणः—(चन्द्रहासमुल्लासयन् सक्रोधम्) रे कपिपामन !
 न दूत इति वध्यसे ब्रज निजानभीष्टानऽभी
 युधे भवन सायुधा यदयमेति लङ्केश्वर ।

अङ्गदः—

निशाचरपते ! शृणु त्वमसि वालिना पालित
 मृतत प्रहरतां कथं त्वयि तदङ्गभ्रातृद ? ॥ २२ ॥

पर द्रष्टाऽसि यद् विधास्याम । (इत्यभिधाम निष्क्रान्त ।)

(नेपथ्ये कलकलादनन्तरम्)

युद्धावेशिशिष्यमाणवदनच्छायोदयस्याऽऽज्ञया,
 श्रीरामस्य वदामि व कपिररा ! सर्वान् सगर्वानहम् ।
 नि सन्धानविधि समागमदसौ बाले सुतस्तद् द्रुत,
 स्थूला शैलशिलास्तत्कनपि गुरुन् पाणौ कुरुन् युधे ॥ २३ ॥

अपि च—

दधिमुख ! मुखे सेनायास्त्व भद्र प्लवगव्रनै
 ब्रज गज ! दिश वामा, भीम ! त्वमाश्रय दक्षिणाम् ।
 बलमन्विलम्प्येतच्चिन्त्य त्वयाऽऽहितेन यत्,
 सुरगुरुरपि म्त्तेतु शक्तिं गराश्व ! तत्राऽभम ॥ २४ ॥

रावणः—(श्रुत्वा सावणम्) शुक ! कोऽयमेव वाररेषु व्याहरति ? ।

शुक —(प्रत्यभिज्ञाम) देव ! तुमुदभ्येनेऽमुदीरितम् ।

रावणः—कम्भोऽत्र भो ! ! ।

(प्रविश्य)

प्रहस्तः—समादिशतु देव ।

रावण —हे महाप्रधान ! त्वमपि यातुधानमुमटानुसाहय सत्राटप्रदृणाय । (पुन
 सानुशयम्) अथवा—

हुङ्कारोऽपि निराचरार समरादैरायण यम्य मे,
 भूभक्षादपि भङ्गणप महिष प्रेताधिनाधिष्ठित ।

यातो वातमृगः शृगालतुलनां श्रुत्वाऽपि सिंहध्वनिं,
सेनासंहननेन मर्त्यहृतये सोऽहं बहामि त्रयाम् ॥ २५ ॥

प्रहस्तः—देव निशीथिनीचरनाथ ! तथ्यमेवैतत् । कस्तेन भवता सह
त्रिभुवनेऽपि वीरतुलामबलम्बते ? ।

छिल्लेषु मूर्द्धसु पुनश्च भवत्सु यस्य,
प्रालेयपर्वतसुतादयितप्रसादात् ।
एकोदरेण शिरसा दशमेन सव-
स्तन्मृत्युजन्मजमशौचमवाप्यते स्म ॥ २६ ॥

तथाऽप्यनीकनीतिर्नातिक्रमणीया । (इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

रावणः—शुक ! समुत्तिष्ठ, यथा प्रासादशिरोऽधिस्व^१ दृढबन्धनसां वनौकसां
विलसितमवलोक्याव । (पुनः प्रतीहारीं प्रति) कादम्बरी ! भक्त्याऽपि देवी मन्दोदरी
तत्र समानेतव्या ।

कादम्बरी—^२जं देवो आणवेदि । (त्ति निष्क्रान्ता ।)

शुकः—(उत्थाय) इत इतो देव । (इत्युभौ प्रासादाधिरोहणं नाटयत ।)

(ततः प्रविशति मन्दोदरी प्रतीहारी च ।)

मन्दोदरी—(सेष्योद्वेगम्) कैदम्बरी ! किण्णाम अण्णासत्तहिययस्स अज्जउत्तस्त
समीवगमणेण^१, परं ण सक्कीयदि दुण्णयपयट्टस्स पइणो अचाहिदट्टाणमुपक्खिदुं । दिट्ठो
तए इक्कम्म हणुमंतस्स परवमो । तारिसाणं वाणरसुहट्टाणं कोडी संघडिया मुणी-
अपरं च—रक्खसरज्जममवेइणो विभीसणस्स वयणेसु दिण्णरुण्णो राहयो^२ चिट्ठदि, ता
वेवदि मह हिययं । जइ कहं पि मुअ-सारणनिवेदिदसमुहलंणणपहावाभिसरिदो अज्ज-
उत्तो समरादो विरमदि ता सोइणं भोदि ।

१ यद् देव आज्ञापयति ।

२ कादम्बरी ! किण्णाम भक्त्यासत्तहृदयस्य आर्यपुत्रस्य समीपगमनेन^१, परं न शक्यते
दुर्नयप्रवृत्तस्य एतस्य अत्याहितस्थानमुपभ्रष्टुम् । दृष्टस्त्वया एतस्य दन्तत पराक्रमः ।
तादृशानां वानरसुभटानां कोटिः सङ्घटिता श्रूयते । अपरं, च—राक्षसराज्यमर्मवेदिनो विभी-
षणस्य वचनेषु दत्तकर्णः राघवः तिष्ठति, तद् वेपति मम हृदयम् । यदि क्वयमपि सुत-सारण-
निषेदितसमुद्रलङ्घनप्रभावाभिशाङ्कित आर्यपुत्र, समराद् विरमति तत् शोभनं भवति ।

कादम्बरी—‘देवि ! किं कथ्या वि स त्तिहुअणिक्वीरो सत्तुसंकाए लकावई सम-
‘रादो उवरमदि ? । ता एस दढाहंकारो क^१ज्जपज्जंतमपिक्खिय ण णिउत्तिस्सदि ।

५. **मन्दोदरी**—(सोद्वेगम्) कादम्बरी ! क^१ज्जपज्जंतो कीरिसो हविस्सदि^२ चि ण
जाणीयदि । भोदु । जं अग्हाणं दिव्व करिम्मदि तं हविस्सदि चि ।

(उमे परिक्रामत ।)

कादम्बरी—(पुरो विलोक्य) देवि^३ ! एम दहकंठदेवो ‘इदो चिट्ठदि ता
‘उवएव्वीयदु । (इति तथाकुरुत ।)

रावणः—(मन्दोदरीमवलोक्य) प्रिये ! इदमासनमास्यताम् ।

मन्दोदरी—(तथाकृत्वा उत्तरा दिशमवलोक्य साशङ्कम्) अज्जउत्त ! महंतं
सु एदं वाणरसिण्ण ।

६ **रावणः**—(सावजं स्मित्वा) प्रिये ! को नाम तृणसमूहदाहे दवदहनस्यायास^४ ? ।
(पुन शुक्रं प्रति) भो ! चिरपरिशीलितवलीमुखमण्डलो भवान् । अवगमयतु मामेतान्
यथार्थरुधनेन ।

शुकः—(सविनयम्) स्वामिन् ! समीचीनमवेक्षमाणस्य ममाऽभयप्रदानमस्तु ।

रावणः—अस्त्वेवम् ।

७ **शुकः**—(अङ्गुल्या विनिर्दिशन्) अत्रार्थताम्—

विश्वविश्रुतबलो नरनामा, विश्वधर्मनय कपिरेव ।

यत्करस्तरणकारणमासीदश्मनामुद्विबन्धविधाने ॥ २७ ॥

रावणः—(सरोपमात्मगतम्) स एष त्रिशोपतोऽप्यम्मारुमपरारारण संहरणीय
एव । (प्रकाशम्) अन्यतो दृश्य ।

१ देवि ! किं कदाऽपि स त्रिमुखनेकरीर शत्रुशङ्कया लङ्कापतिः समगद् उपरमति ? ।
तद् एव दृढाहङ्कारो मार्थपर्य-तमप्रेक्ष्य न निरत्स्यते ।

२ कादम्बरी ! कार्यपर्यन्त कीदृशो भविष्यति ? इति न ज्ञायते । भवतु । यद्
अस्माकं देव करिष्यति तद् भविष्यतीति ।

३ देवि ! एव दशरुण्डदेवः इत तिष्ठति, तद् उपसर्प्यताम् ।

४ आर्यपुत्र ! महत् खलु एतद् धानरसैवम् ।

शुक्रः—(दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च) देव !

पाता पुलिन्दापयसां गिरेश्च, पाताऽर्जुदाग्न्यस्य सुतश्च बाले ।

एकोऽपि रङ्गामभियोद्धुमिच्छत्यम्बुडदोर्दण्डमदोऽङ्गदोऽयम् ॥ २८ ॥

रावणः—(सोऽहासम्) सोऽय पण्डितम्मन्य, यस्मात् किञ्च वार्त्तिरनिर्वातन-
मन्त्रियति ।

मन्दोदरी—अञ्जउत्त ' एत काउरिस्ताण पद्ममुदाहरण ।

रावणः—(विलोक्य) शुक्र ! कोऽय वानरिन्धथिनीरसम्भापयतितस्ततो बहुधा
वाभमीति ।

शुक्रः—देव ! श्रूयताम् —

प्रयासीदति मङ्गरे प्रतिदिश कीनाश्रुतुष्य कृथा,

कीशानामयमुन्मदोऽत्र बुमुद सैन्यानि विन्यस्यति ।

य सङ्कोचनशैलमौलिनिपिनश्रीडोदृतां गोमती

सीनाम्भ परिरम्भणेन शनययायामतोयच्छटाम् ॥ २९ ॥

रावणः—कथय वानर करकलितशैलमिन्तर पुरतो विष्कुरति ।

शुक्रः—श्वामिन् ! अत्रार्थानाम्—

बालप्रधनरीचिजालकपिन्ध सोऽय कपिप्रादग्नी,

संरम्भेण रिजृग्मने रणभरारम्भाय रम्भाह्वय ।

न श्वाभोद्धुरकन्धरैरपि परैर्यस्य प्रवृद्धबुध,

मसः सममुदर्शनाचल्पने पाणिपहाराशानि ॥ ३० ॥

रावणः—कस्यैद कोऽरमाटोरनिव मर्कटकटकमणोरयने ।

शुक्रः—श्वामिन् !

पारिव्यत्रभिग्निपान्नसवे, यत्र यन्त्रितमिद ग्निभरमोत्र ।

तस्य कोऽरच'पञ्च निग्निमैन्ध, सिद्धि कोद्धुवनम वनमस्य ॥ ३१ ॥

विनतो नाम रामस्य कार्ये कल्पितजीवित ।

कपि कोपोन्नत सोऽय लङ्कामालोकते मुहु ॥ ३२ ॥

निश्च—

जाम्बवानिति नगम्बुदप्रभ, सोऽयमृक्षपतिरीक्ष्यतामित ।

य सुरारिसमरे पराक्रम, दर्शयन् वरमवाप वासनात् ॥ ३३ ॥

रावणः—सोऽसौ कासरपीपराकार कपि पुरतो विम्बुरति १ ।

शुकः—देव १ श्रूयताम्—

गन्धर्वकन्याजननीकृशानुरुत्पादको यस्य नमस्यशक्ते ।

द्रोणाद्रिकान्तारविहारशील, स एष नील प्ररणो रणाय । ३४ ॥

(अग्रतोऽपि दर्शयन्) इतोऽपि १दृश निवेशयतु देव —

सुपेण सोऽय य किमपि कपिवेपेण जगति,

द्विपद्पाटोपप्रसनपटुतेजा विजयते ।

पिना यन्तारायास्तरणिचरणाराधनधनो,

मनोज्ञेषु क्रीडा चरमगिरि'कुञ्जेषु कुरुते ॥ ३५ ॥

पते च प्रसिद्धपराक्रमा प्लवङ्गमा प्रभुणा परिभाष्यन्ताम् —

हर्म्यं यस्य हिरण्मय क्षितिधर सोऽय हरि केसरी,

धुर्योऽसौ बलशालिना शतबलिर्भ्रम कामरूपी कपि ।

सिन्दूरद्युतिरन्तिकेऽस्य गणय कृत्तारिवीरस्मय

स्तम्याग्ने बलिसूदनद्विरदनाम्कन्दी च सम्मादन ॥ ३६ ॥

अपरानप्येतान् शरभवृषभगन्धमादनमेन्द्रद्विविद्रप्रभृतिप्लवगयूथपतीनतीतसङ्घान्

सङ्घाय निबद्धबुद्धीनवधारयतु देव । (इति सर्वान् दर्शयति ।)

रावणः—कथाय सरम्भावसरे समाश्रितमौ'गमुद्र धुद्रगनरो गभीरतागुणभानन

मिनालान सभाप्रथति १ ।

शुकः—(हृष्टोपलक्ष्य च सोद्वेग'मात्मगतम्) हन्त १ (हनुमन्तमुद्दिश्य)

दशकन्धरम्याऽयमनुयोग, तव कथमेनमङ्गनातनुजमुद्देजवचरित म्यामिने निवेद्यामि १ ।

भवतु । (प्रकाशम्)

१ एते दिशतु भा० । २ 'दुष्टदु द० । ३ 'मौन शुद्र' भा० । ४ 'मापान प्ररि)

हन्त' भा० ।

वराणिधिं राक्षसराजधानीमक्षाभिधान युधि य कुमारम् ।

(इत्यभिधाय तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

रावणः—(तादृशं शुरुमवलोक्य सविमर्शम्)

अतीयिमान् ज्वालितान् जघन्वान्,

सोऽयं हनूमानिति वाक्यशेषः ॥ ३७ ॥

मन्दोदरी—(दृष्ट्वा सखेदम्) एसो सो हदासो वाणरपसणो जेण लकापुरीए
अस्सुदपुणो तादिसो पराहवो वसिदो ।

रावणः—(शुकं प्रति साहङ्कारम्) शुक ! किमेवमधोमुखस्तिष्ठति ? । ननु
दुरवलिप्तानामेषां नरानराणां एरुकालमेव प्रतिकरिष्यति रावणस्य कृपाणदण्डः । (इति
चन्द्रहासमुल्लासयति ।)

शुकः—देव ! को नाम नैव मन्यते ? ।

प्रतीहारी—(शुकं प्रति) अञ्ज सुभ !—

त्रिफुरं ताव गच्छो सन्वाण वाणरपवीराण ।

पिक्खइ न हु दहकठो दिट्ठीए जाव रुदाए ॥ ३८ ॥

शुकः—(आत्मगतम्) मनागनुव्रजामि स्वामिनो मनोवृत्तिम् । (प्रकाशम्)
देव ! निश्चितं प्रथमसौ तापसः सङ्गराजम्बरमुद्राव्यपश्चाद्दनुर्मृतभवदीयभुजप्रभावा-
मिशङ्कितकृपणीभूयसीताप्रार्थयिष्यते ।

रावणः—शुक !

सहैन हरिसेनया त्रिनयनम्रमालिर्मुहु

यदि प्रणिपतत्यसौ तदपि नाम्य सीता ददे ।

यत स खर दूषण त्रिशिरसा वधादुत्थितो,

न रामशमनं त्रिना विलयमेति क्रोधानल ॥ ३९ ॥

१ एष सहताश वानरपाशन येन लङ्कापुर्या अश्रुतपूर्वं तादृशं परामभ्य दर्शित ।

२ आर्यं शुक !—त्रिफुरं तावद् गर्वं सर्वेषां वानरप्रवीराणाम् ।

प्रक्षतं न खलु दशमण्डं दृष्ट्वा यावद् रुद्रया ॥ ३८ ॥

१ संवाणयरीए भा० ।

२ रुद्रं तावद् ६० ।

३ रुद्राए भा० ।

४ देव ! नवमौ तापस

भा० । ५ दनुसर्वं भवं भा० ।

(पुनश्च सावष्टम्भम्) किं बहुना ? । श्रूयतामयमम्मदीयनिश्चयम् —

जीवन् ददे न वैदेही सदेहमिह मा कृथा ।

युद्धे हि विद्धि विघ्नस्त रावण सह बान्धवै ॥ ४० ॥

शुकः—(ससम्भ्रमम्) शान्त पापम् । प्रतिहतममङ्गलम् । किमिदं “राघवम्” इति वक्तव्ये निपरीतमभिहितं देवेन ? ।

रावणः—(सवैलक्ष्यम्) शुक ! क्रोधावेशोऽयमस्मानेव स्वलयति । (पुनर्वानरसेनामत्रलोक्य) कश्चाय कपियूथपै सङ्गरावेशविपरीरपि सविनयमुपगम्य विज्ञप्यमानप्रभुतामिव प्रज्ञाशयनाम्ने ? ।

शुकः—(निपुण निरूप्य) स्वामिन् ! समाकर्ण्यताम्—

केपामेव कशयति दशभीर ! सुग्रीवनामा,

धामान्याजौ न भुजतरसा तिग्मभानोस्तनूज ? ।

यस्याऽऽदेश शिरसि हृदये रामकार्यं च धृत्वा,

कीशा क्लेश नहि बुबुधिरे बध्यमानेऽपि वार्द्धौ ॥ ४१ ॥

तदुपान्यवर्त्ती चाय कुमारविभीषण ।

रावणः—(सक्रोधावज्ञम्) किमनेन दुरात्मना कुलाङ्गरेण ? । दर्शया'ऽमृत ।

शुकः—(अङ्गुल्या निर्दिशन्) तावेतौ तापसनेपथ्यौ दाशरथी । तदयधोरयतु देव —

एतयोर्दशरथप्रसूतयोरारूढिप्रकृतिप्रिक्रमा समा ।

लक्ष्यते जगति लक्ष्मण पुनर्नन्मनैव लघुरेव रामत ॥ ४२ ॥

अपि च—

सङ्ग्रामाय गृहीतधन्वशरधि सोऽय मुमित्रामुन,

पात्र देव ! य एक एव भुवने शौण्डीर्यसौन्दर्ययो ।

ज्येष्ठे आतरे यस्य भक्तिमतुलामालोक्यन्मुमना,

सुग्रीवश्च विभीषणश्च भवति श्रीडाक्षनप्रान्त ॥ ४३ ॥

तदनन्तरश्च आर्य !

अयं राम इयाम कमलदलदीपाभियुगले,

गले गृह्णातीव महपतिमहासि म्रमहसा ।

१ १ *नव विरमारयति भा० । २ *सुपगम्य विज्ञप्यमान भा० । ३ *यासि द । ४ भवतो श्रीडाक्षनप्रान्तौ भा० । ५ *मह रवन महसा भा० ।

प्रमोदे वा प्राप्ते महति गहने वा विधिगशाद्,

1. " विकार नाकार प्रथयति यदीय कथमपि ॥ ४४ ॥

अपर, च—

निर्मूलिताखिलनृपान्वयनामजाम-

दग्न्योप्रगर्वगरलप्रसन्नैरुशर्त्त ।

विश्वत्रयीविदितविक्रमशालिगलि

हृच्चक्रमङ्कमितसायक एष राम ॥ ४५ ॥

रावणः—स एष मुमुर्षुस्तापसापमद् सुखशयित मृगराजमुज्जागरयति । (इति निपुण राममन्विष्यति ।)

शुकः—(तादृश रावणमालोभ्य सविमर्शमात्मगतम्) अयमनेकभासभावितान्त-
करणो महाराजराज सुचिर राघवमालोभ्यन्नाऽऽप्ते । तथाहि—

सीता चित्तरेख विषय इत्याकुञ्चितामीर्ष्या,

वध्नाति म् समुद्रमद्रिभिरिति स्फारीकृता विस्मयात् । १

व्यग्र सूर्पण्णामुख विरचयामासेति रोपारुणां,

देवो दाशरथौ निशाचरपतिर्दत्ते दृशां त्रिंशतिम् ॥ ४६ ॥

रावणः—(सरोप नि शस्य कृपाण परामृशन् तं प्रति)

श्रुत्वाऽपि शत्रुरिति त च निरीक्ष्य साक्षात्,

तत्रापि मानुषमद् पशुभिश्च गुप्तम् ।

हे चन्द्रहास ! कल्हाय विलम्बमान,

शील कल्हयसि किं तदपेर्षणीयम् ? ॥ ४७ ॥

(पुनर्मन्दोदरीं प्रति) देवि ! समुत्थीयता यथैतान् नखानरान् दुःशिक्षितान्
शिष्याम् । शुक ! भरताऽपि प्रवलिताया वानरवर्मयिन्याभिते समागत्य तत्रवृत्तिरम्भान्
मावेदनीया । (इत्यभिधाय मन्दोदरीप्रतीहारीभ्या सह निष्प्रान् ।)

(नेपथ्ये कल्कलादनन्तरम्)

हे देवान्तक ! हन्तुमन्तमपि त्व हेर्लय क्षम,

क्षेमार्थं मनराजराजान्तक ! न क्वम्बयुद्धे त्वयि ? १

सन्धेहि त्वमहो ! महोदर ! शर कोदण्डदण्डेऽधुना,
सम्प्राप्त प्रधनोत्सवाय भवता दिष्टोऽयमिष्टो यत ॥ ४८ ॥

शुकः—(श्रुत्वा सवितर्कम्) कथमसौ महाराजराजणादेशेन प्रहस्त समस्तानपि
यातुधानप्रधानसुभटानेवमुत्साहयति ? (पुनरुत्तरतो निरीक्ष्य) अये ! कथमितोऽपि—

वृत्कारैर्वधिरा धरा विदधत क्रोधास्त्रोरानने-

दिग्दाहभ्रममन्तरिक्षगतय क्षिप्र दिशन्तो द्विषाम् ।

कल्पान्तोद्धतवारिवारिधिचलत्कल्लोललीलामृत ,

सुग्रीवेण समीरिता सरभस धावन्त्यमी वानरा ॥ ४९ ॥

तदिदं म्वाग्निने निवेदयामि । (इति प्रासादादवतरन्नप्रतो विलोक्य) कथमसौ
कुमारविभीषणस्य विश्वासपात्रमम्मन्मित्रं प्रच्छन्नवृत्तिर्विहङ्गवेगं समागच्छति ? तदेनमाह्वय
वार्त्तयामि । (इति शब्दायते)

(प्रविश्य)

विहङ्गवेगः—सोऽयं शुकं समाकारयति माम् । (इत्युपसर्पति ।)

शुकः—सखे ! त्रिमेघसुत्सुकताया वर्त्तसे ? ।

विहङ्गवेगः—प्रेषितोऽस्मि देव्या सरमया कुमारविभीषणसमीपम्, यथा सङ्ग्राम
कामस्य महाराजरावणस्य प्रयाणकप्रवृत्तिं गत्वा विज्ञपयेति ।

शुकः—बेदानां देवी सरमा ? ।

विहङ्गवेगः—अशोकवनिकाया सीतासन्निधाने ।

शुकः—सखे ! समुचितमेव रामविभीषणभार्थयोरेकत्रावस्थानम् । कथं च सा
सम्प्रति वर्त्तते त्रिदेहराजालम् ? ।

विहङ्गवेगः—(सक्कणम्) वयस्य ! 'तदेतदयुत ('दनुक्त) मेघ श्रेय । यत -
निमीलिताक्षी गल्दश्रुमिश्रां, भृष्टशय्यामधिष्य सीता ।

निरन्तरं ध्यायति राममेघ, तन्नामसकीर्त्तनशुक्कण्ठी ॥ ५० ॥

केवलं त्रिजटासरमयोराधासनवचनैर्जावित धारयति । (पुनः सचमरकारम्) परम-
परमप्येतदाकर्ष्यताम्—

दुःस्वामिन्दूनाऽपि तनुर्मनोजा, लम्बालकेऽप्युज्ज्वलता मुखेन्दौ ।

विधिवर्द्धोऽप्यपहर्तुमीशस्तस्या प्रमोद न तु मुन्दरत्वम् ॥ ५१ ॥

शुकः—वयम्य ! यद्येव न म्यात् तत् कथमसौ मन्मथरागुराया निशाचरपति
निपतेत् ? । तदिदं सञ्चरितवानरवाहिनी'वृत्त प्रभवे निवेद्यामि । (इति निष्क्रान्त ।)

विहङ्गवेगः—(परित्रामन्नप्रतो विलोक्य) स एष कुमारविभीषणो रामभद्रेण सह
सुवेलशेलशिखरावस्थितो लङ्कामवलोक्यन्नास्ते । तदुपसर्षामि । (इति तथाकरोति ।)

(ततः प्रविशति रामो विभीषणश्च ।)

रामः—(समन्तादवलोक्य) सखे विभीषण ! यथास्थानमवस्थापितेषु वानरयूथा
धिनाथेषु सज्जीवृतैश्च सुभीरुलक्ष्मणाभ्या सहग्रामसामग्री । किमिदं कन्यादवृत्तं लङ्कापुरी
गोपुरान्निर्गच्छदिव निरीक्ष्यते ? ।

विभीषणः—देव ! सम्यगवगम्य विजपयामि । (इति अलोकयति ।)

विहङ्गवेगः—(उभौ प्रणम्य विभीषण प्रति) कुमार ! सोऽयं महाराजरावण
प्रगुणितसमग्रसैनिकनिःकाय समीशाय समभ्येति । (इति दर्शयति ।)

रामः—(सोऽसाहम्) कथं लङ्केश्वर स्वयमेव समागच्छति ? ।

विहङ्गवेगः—अथ किम् ? ।

(नेपथ्ये कलकल)

विभीषणः—(श्रुत्वा साश्चर्यम्) विहङ्गवेग ! कोऽयमयोऽनमूमिनायामिहायाते
सपरिवारेऽपि दशरथधरे लङ्कायां कल्पान्तपर्वण्यगर्जितानुकारी कोणाहल श्रूयते ? । तदिदं
विदित्वा सत्वरमिहागच्छ ।

विहङ्गवेगः—आदेश प्रमाणम् । (इति निष्क्रान्त ।)

रामः—(पुरो विलोक्य) अहो ! विपुलता पौलम्यसैन्यम् ।

विभीषणः—देव ! न केवलं विपुलतैश्च, सहस्राभिकामताऽप्यस्य परिभाष्यनाम् ।
तथा च—केऽपि क्रीन्तिका, केऽपि पारश्वधिका, केऽपि नैर्दिशिका, केऽपि शाक्तीका,
केऽपि धानुका, केऽपि हृम्यधरयास्त्रा, केऽपि पत्तयो यानुधाना पुरतः समुन्महन्ते ।

(प्रविश्य)

१ **विहङ्गवेगः**—(निर्भीषण प्रति) कुमार ! प्रथम तावद् दशरुन्धरदुरवलेपदलनार्थं तदसिद्धो च विरोधिनिधनार्थं देव्या मन्दोदर्यां प्रनोभ्यमाने कुम्भकर्णे कर्णावम्कन्दी स एष कोलाहलः ।

विभीषणः—रथ प्रबुद्ध कुम्भकर्ण ! किमभिहितं च तेन निरन्तनिद्रेण ? ।

विहङ्गवेगः—कुमार ! प्रबुद्धवता कुम्भकर्णेन प्रनोधकेभ्य सीतापहारप्रभृति सैन्यसमागमनपर्यन्तं रामराजणयोर्वृत्तान्तमपगम्य सत्रिमर्शमित्यभिदधे राक्षसराज —

धर्मोऽमौ रक्षसा यत् परधरणिधनाऽगारदाराऽपहारः,

कार्योऽय शौर्यवृत्त्या, न पुनरुपधिना, सोऽथ चक्रे तथैव ? ।

चिन्त्य कालानुसूच्य तदपि न विदधे,

इत्यभिधाय पुन सानुशयारष्टम्भमात्मानं प्रत्येवमूचे—

नो व्यतीते वितर्क—

मत् तूर्णं कुम्भकर्ण ! ब्रज समरधरामुद्धर आतृश्लथम् ॥ ५२ ॥

इत्युक्त्वा पराक्रमितुमुपक्रान्तवान् ।

रामः—(सविमर्शम्) अहो ! नीतिशक्तिवम्पृत्ता कुम्भकर्णस्य भणिति ।

विभीषणः—देव ! भणितेरनुरूपं मग्प्रहारव्यपहारोऽप्यस्य चिन्तनीयः ।

रामः—किमुच्यते दशरुन्धरारजस्य कुम्भकर्णस्य ? । (पुनश्च पश्यन्) सखे विभीषण ! द्वन्द्वयुद्धविधाननिबद्धवुद्धय इवेते यातुधानसैनिसा सलक्ष्यन्ते तदपनोधयतु मामेतान् ।

विभीषणः—(विलोक्य सप्रत्यभिज्ञम्) देव !

प्रेतराजस्य सहाय्यापासप्रतिहस्तकः ।

प्रस्तोऽयमुदस्तोच्चैर्दण्डहस्तो विनृम्भते ॥ ५३ ॥

इतोऽपि—

महोदर पुं पश्य दशम्रीरमहोदरम् ।

गिरितुल्यग नारुदमुद्दहदकामुर्गम् ॥ ५४ ॥

रामः—याविमौ नीत्तेन मह कल्पकेलिमनुभ्रितुमिच्छतः ? ।

विभीषणः—एवम् । तदनन्तरश्चायम्—

जगराजिनि वाजिनि स्थितस्तरुणाऽहस्करका^१न्तिमिश्रित ।

दिशते दृशमद्गदे मुहुर्विहितातङ्कभरा नरान्तरु ॥ ५५ ॥

रामः—सखे ! कोऽसौ नैरुसेयसेनायामनायासप्रिनिर्जितत्रिभुवनवीराहङ्कार इव पुरतं परिभाष्यते ? ।

विभीषणः—देव !

रथे स्थितोऽय मृगराजकेतने, निकेतन दु प्रसहस्य तेजस ।

सम सुमित्रातनयेन सङ्गर, समीहते रावणसूनुरिन्द्रजित् ॥ ५६ ॥

रामः—य किल मेघनादापरनामा मन्दोदरीनन्दन श्रूयते ? ।

विभीषणः—अथ किम् ? ।

रामः—कतर पुनरथ सुरचक्रवर्त्तिजित सभीपवर्ची मिलोच्यते ? ।

विभीषणः—

लङ्केश्वरादजनि य, स्थितवन्ति यत्र

दिव्यायुधानि च निरञ्चि^२परेण वीरे ।

रोमाञ्चक्रञ्चुकितकायतयाऽतिक्रम्य,

सोऽय समित्यनुकरोति कदम्बपुष्पम् ॥ ५७ ॥

रामः—नन्वस्यापि वत्सलक्ष्मणाभिमुख एव कटाक्षनिक्षेप ।

विहङ्गवेगः—देव ! समुत्कृष्टतेजसेऽभ्यस्यन्ति खलु मनस्विना मानसानि ।

विभीषणः—साधूक्त विहङ्गवेगेन । यदेतेऽपि समकारमहमप्रथमिन्या हनूस्सन्तमेव हन्तुकामा पुरतोऽवतिष्ठन्ते । (इति दर्शयति ।)

रामः—किमभिधाना पुनरमी यातुधाना ? ।

विभीषणः—देव ! प्रथमस्तावत्—

वालार्कनिभारुण्यप्ररुकान्तिर्दन्तावलम्बन्धमधिष्ठितोऽयम् ।

उदायुध कस्य मन सकम्प, प्ररुम्पन् सयति नाऽऽतनोति ? ॥ ५८ ॥

अपरश्च—

घोर दधान परिघाभिधानमस्र महाशस्त्रभृता कृतान्त ।
देवान्तक सैष नरान्तकस्य, भ्राता प्रघातार्थमिहोज्जिहीते ॥ ५९ ॥

तदन्तिके च —

दशशिरस्तनयस्त्रिशिरा शरासनमय नमयन्नप्रधार्यताम् ।
प्रधनमूर्द्धनि य प्रदरान् किरन्, गजगतो जगतोऽपि भयङ्कर ॥ ६० ॥

रामः—(सायज्ञम्) किमेभि प्रभूतैरप्यञ्जना'तनूजस्य ? ।

धिभीषणः—देव !

श्वरात्मजोऽय मकराक्षनामा, दिव्यास्त्रयोधी वरसिन्धुरस्थ ।
तत्पैतृक वैरमनुस्मरन् यस्त्वय्येव दुष्टा निदधाति दृष्टिम् ॥ ६१ ॥

रामः—(स्मित्वा) भवतु । बहव खल्वमी तमीचरा । तत्सद्दक्षेपत समाचक्ष्व ।

धिभीषणः—(सर्वानहुल्या 'निर्दिशन्) देव ! सोऽयमृपमेण महापार्श्व, गजेन
प्रतपन, जाम्बुवता विरूपाक्ष, शतबलिना विशुज्जिह्व, 'बलेन तपन, गन्धमादनेन
विशुन्माली, गवाक्षेण घोराक्ष, गवयेन मायामय, केसरिणा कीलकर्ण, द्विविदेन दीर्घदष्ट,
मैन्देन 'वज्रमुष्टिरिति परस्परमपरैरपरेऽप्यायोधनविधित्सया पुरत सरभन्ते ।

रामः—(पुनरवलोक्य) कश्चासौ गगनमण्डलमण्डपावष्टम्भस्तम्भानुकारी महा
राक्षसो दृश्यते ? ।

धिभीषणः—देव !

लङ्कापुरीपरिभवे सति मध्यपीति,
त्रीडाविवर्णमवलोक्य कुम्भरुणम् ।
देय यदिष्टमिति वासनया परेषा,
निद्रारतिर्दिशति य निल दीर्घनिद्राम् ॥ ६२ ॥

रामः—(कुम्भकर्णं निर्णय्य साश्चर्यम्)

आरोप्यते गिरिशिरस्थपरो गिरिश्वेत्,
तद्द्वन्द्वमञ्जनजलेन विलिप्यते च ।

अत्युच्चमेचकननुस्तनुते तदैष,

तत्तुल्यतामवरजो दशकन्धरस्य ॥ ६३ ॥

विभीषणः—देव ! विलोभ्यताम् । म एष त्रिभुवननिर्णय लङ्केधर ।

स्मृत्वाऽद्यापि यदीयबाहुपरिघप्रेङ्खोलनानामसौ,

कैलाश पवनावभूतविटपि^१त्रातच्छलाद् वेपते ।

शक्रातिक्रमकृच्च यस्य चरित गायन्ति नाकाङ्गना ,

साकाङ्क्ष समराय राक्षसपति सोऽय पुर प्रेक्ष्यताम् ॥ ६४ ॥

रामः—सखे ! त्रिभुवनाभिभावुकेन तेजसा दशभि शिरोभिर्विशल्या भुजैरज्ञापितोऽपि विज्ञायत एवाय निशाचरचक्रवर्त्ती । (इति रावण निपुणमन्विष्य पुन मश्चाघम्) सखे विभीषण ! शृणु समीचीनमस्मदीय वच —

उत्पत्तिर्विमले त्रिरश्चिनि कुले दुर्वारवीरस्मया-

ऽपस्मारप्रतिकारभेपज्जुजोद्भूतप्रताप वपु ।

वक्तु यस्य च साहसं यदि स दिग्गसा शिर पूजितो,

जानीते तदय स्वय समजनि स्तुत्य पुलस्त्योद्भव ॥ ६५ ॥

अपर च—

देशे देशे ककुभि ककुभि क्ष्माधरे दमाधरे च,

ग्रामे ग्रामे पुरि पुरि चिर यम्य जागर्त्ति कीर्त्ति ।

दृष्ट स्वामी स पिशितमुजा यद्यसौ हन्त ! मद्य,

दृष्टेनैव तदिदं विहरेचक्षुरक्षुद्रमेव ॥ ६६ ॥

विभीषणः—देव ! न सर्वमाल सहशान्येव शरीरभाजं भागधेयानि भवन्ति ।

रामः—(तुमुल्माकृर्णवल्लोभ्य च) कथमेभिर्नानरनक्तच्चरैरन्वोन्वयमुपमान्तेन रण प्रहरणप्रस्तावना । तथाहि—

उद्गर्जनूर्ध्वर^२वरोपितरोमराजय ,

शस्त्रीत्तमानि त इमे समराय राक्षसा ।

लङ्कापुरीपरिसरे प्रमरन्ति सत्वर,

शास्तामृगाश्च मृगराजममाननिजमा ॥ ६७ ॥

१ विभ-तच्छ्रं भा० । २ 'वरोपित' भा० ।

सखे त्रिभीषण ! तदिदानीं प्रत्युत्थानीय एग्यं समरातिथिर्निशीथिनीचरनाथ ।
 ('इत्यभिधाय सर्वे निष्क्रान्ता ।)

॥ इति पद्योऽङ्कः समाप्तः ॥

जीमूतमाहनेन च^१ शैलेनेन च समुन्नतिं दधत ।
 स्यादश्वराजसूनोरहिमवता हिमवता समता ॥ ६८ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति 'चारपुरुषः ।)

'चारपुरुषः—समादिष्टोऽस्मि मथुराधिनाथेन महाराजलवणेन रामरावणयो रणवृत्तान्तपरिज्ञानार्थं लङ्कागमनाय । यदसौ प्रियमुहृद दशकन्धरमनुरुध्यमानो मान्धातु वधविरोधितेषु रघुवशसम्भरूपालेषु विशेषतो वैरायते । तद्विदानीमस्मत्प्रभु प्रहस्तधूम्राक्ष महोदरप्रभृतिप्रधानयातुधानवधाहुत्कर्षण रामपक्षमारुर्ष्य विरणवदन निश्चितं कुम्भकर्णं परान्नमश्रवणेन समाध्याम्यमानमानसो विद्यते ।

क्षिप्त्वा कक्षाभ्यन्तरे वानरेन्द्र, लङ्कामध्ये कुम्भकर्णं प्रविष्ट ।

तेनोदन्तेनामृतेनेन सिक्त, स्वामिभ्वान्तं शान्तसन्तापमास्ते ॥ १ ॥

(इति परिज्ञानम् पुनः सविमर्शम्) सुपुत्र च तेनैतदनुष्ठितं वीररिष्टेन वज्र ज्वालामुखेन । यतः —

वालिविरचितं कक्षानिक्षेपं रावणस्य सम्मृत्य ।

तदवरजं तदवरजं कृथा न्यधचेह तं सन्नि ॥ २ ॥

(पुरो विलोम्य च) मोक्ष्य लङ्कापुरीपरिमर । तदिह बृहत्तरविक्रमनिधानज्ञानरयातु धानप्रधानसमाकुलितसकललोके स्वामिना रावणेन कुम्भकर्णस्य प्रवृत्तिपरिज्ञानार्थं प्रथमप्रहितं तृप्तमुक्त्वा षाऽपि शब्दयामि । (इति तथाकरोति ।)

(प्रविश्य)

वृक्रमुखाः—(पुरः पश्यन्) अये ' स एष प्रियसख कर्पटिक । वयस्य ! किमिति मागुद्दिश्य शब्दायसे ' ।

कर्पटिकः—रथं चिरयमि ' इति ।

वृक्रमुखाः—कथमपरिज्ञातमन्त्रप्रयोजनार्थं स्वामिनमुपतिष्ठामि ' ।

कर्पटिकः—तदावेद्य मुदरप्रहारमूर्च्छितं सुभीरुनाशय लङ्कान्तं प्रविष्टस्य कुम्भकर्णस्य वृत्तान्तम् ।

वृकमुखः—(सोद्वेगम्) सखे ! किं पृष्टेन ऋथितेन वा दुर्देवविफलीकृतपराक्रमोप-
क्रमाणामुदन्तेन ? । तथापि यथावृत्तान्तं कथयामि—ततः सङ्घटितचेतयः स प्लवङ्गमपुङ्गव
सकलपौरजनस्तवनामृतसंपूर्यमाणकर्णस्य कुम्भकर्णस्य कर्णनाशिकाविनाश निधाय सत्वरमुत्प्लव
मान पुनरेव रामनिकटं जगाम ।

कार्पाटिकः—ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—अथासावपि तथैव व्यावृत्त्य

व्यङ्गत्व गमितं प्लवङ्गपतिना लङ्काधिराजानुजं,
क्षीनो राघवमार्गणव्रणगलद्रक्तासवेनात्मनः ।

कीशाश्च क्षणदाचराश्च गणशः कुर्वन्नुपान्तस्थितान्,
काकुत्स्थः प्रसितुः प्रसारितमुखः सख्ये सरोपोऽभ्यगात् ॥ ३ ॥

कार्पाटिकः—(सखाधम्) अहो ! दर्पकोपातिशयः कोऽपि कुम्भकर्णस्य ।
ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—ततश्च ।

यावन्न राघवमसौ प्रसते सशङ्कै
स्तन्मूर्ध्नि मोक्तुममरैः प्रगुणीकृतो यः ।
पुष्पाञ्जलिस्तदनु संहतकुम्भकर्णे,
काकुत्स्थः एव मुदितैर्मुमुचे स तावत् ॥ ४ ॥

कार्पाटिकः—(सखेदम्) हा त्रिभुवनैः क्रुभटः कुम्भकर्ण ! भयदवसानमारुण्यं
सोऽस्मत्स्वामी महाराजलवणो रावणाभ्युदयविषये निराशीभविष्यति । निश्चितं महाराज
रावणोऽधुना—

सीतां राम कुम्भकर्णं च शङ्के,
लङ्केशानं संमरलेरुच्छालम् ।
चित्ते कामक्रोधशोकानलाना-
मन्यां त्रेतामादधे स्वात्महव्यम् ॥ ५ ॥

ततस्ततः ? ।

१ 'स्मत्तान् । क्षीणान् क्षणं' भा० । २ एव मुमुचे मुदिते स भा० । ३ 'मी लवणमदाराथे
राव' भा० । ४ 'वणोऽपि सम्प्रति—क्षीनो' भा० ।

वृकमुखः—ततश्च कुम्भकर्णवधामर्षित शक्रजिदमिचारहोमेन दिव्यमजेय रथ-
मुत्पादवितुकामो निहुग्मि'रा प्रति प्रतिष्ठमानोऽर्द्धपथ एव लक्ष्मणेन धनुज्या'रावराजाज्ञया
प्रतिपिद्ध ।

कार्पटिकः—ततस्तत १ ।

वृकमुखः—ततश्च स मन्दोदरीनन्दन कोपकम्पिताधरोष्ठपल्लवो लक्ष्मणसमीपे
विभीषणमवलोक्य नियतभेरास्मदीय रहस्यमिद्रमावेदितमनेनेति तावुभापि प्रति अमि-
योद्धुमारमे—

त्व मे तात इवासि तत् रुथमिद शत्रो पुर प्रोक्तग
नस्मन्मर्म १ न धर्म एष महता किं प्रथयेणाथना १ ।
आ ! तिष्ठेति विभीषणे च परुषा वाच विमुञ्चन्नसौ,
बाणालीमितरत्र च प्रणिहत् सोमित्रिणा रावणि ॥ ६ ॥

कार्पटिकः—(सखेदम्) सखे १ तदेतदपि प्रत्यर्थिमथनैरुमनोरथस्थानमात्मनो
दुर्दवेन भानमवगम्य क्रिमनुष्ठित दशरुधरेण १ ।

वृकमुखः—तेन च प्रियपुत्रविपत्तिगार्चाभिर्चितमूर्च्छा'नसाने भूयस्तरामिति
निवेदितम्—

वत्स ! त्वयाऽस्मि विजयी द्विभुजैरुमूर्च्छा,
मौलीन् वहन्नपि दश द्विगुणाश्च चाहन् ।
तत् किं प्रघातकुतुक्रावसर विहाय,
निद्रा भगाननुभवत्यपुन प्रबोधाम् १ ॥ ७ ॥

कार्पटिकः—ततस्तत १ ।

वृकमुखः—तदनन्तस्मुद्वेलशौर्यसागरात्ययावाहितसैवलिनीप्रवाहो बहुतराणि वानर-
निपुल्लवकाणि सहरन्नुत्त्रासयन्नगणयश्च रणाङ्गणप्रणयिन लक्ष्मण शक्तिप्रहारनिदारितवक्ष
स्थल क्षिप्तिमण्डले निक्षिप्य राक्षसाधिपतिर्जितकाशी पुनरेव निननगरीं प्राविशत् ।

कार्पटिकः—ततस्तत १ ।

वृकमुखः—ततश्च 'जितं जितम्' इति सानन्देषु क्रव्यादवृन्देषु 'हा ! धिक्
कष्टम्' इति सशौकेषु वैमानिकलोकेषु 'भन्न भन्नम्' इति सज्जातदरेषु वानरनिकरेषु
व्याहरत्सु—

तदेतदीयमार्गमवलोकयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—(लक्ष्मणं निरीक्ष्य सनिःश्वासं सुग्रीवं प्रति) वयस्य किंकिन्धाधिपते !

अमुना सह बन्धुनाऽपुना, विगतोऽस्मि न हि सर्वथा व्यथा ।
न मया नृपतिर्विभीषणः, कृत इत्येतदरुन्तुदं तु मे ॥ १५ ॥

विभीषणः—(रामं प्रति)

विधातुङ्कार ! किं लङ्काराज्यसिंहासनेन मे ? ।
यदुन्नततरे प्राप्ता तव चित्तासने स्थितिः ॥ १६ ॥

सुग्रीवः—(रामं प्रति)

हे प्रतीक्ष ! प्रतीक्षस्व मास्तेरागतं ततः ।
जीवितं लक्ष्मणे सीता त्वयि लङ्का विभीषणे ॥ १७ ॥

रामः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) सखे शाखाभृगुशेखर ! दुर्लभा सम्प्रति विदेह-
राजात्मजा । (इलाधोमुखस्तिष्ठति ।)

सुग्रीवः—(सावष्टम्भम्) पृथग्जन इव धीरतामघरीकरोपि—

निष्क्रिन्धां व्रज निजदान्धवेन सार्द्धं,
चिन्तावान् किमसि ? पुरं हि तत् तवैव ।
हत्वाऽरिं यदि न ददामि देव ! तुभ्यं,
वेदेही तदहमहर्षिनेर्न पुनः ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये)

भो भो. प्लवङ्गप्रवरा ! प्रमोदध्वं प्रमोदध्वम्, यदायातः कृन्कार्योऽयमज्ञानाशुकि-
मौक्तिकं संसारसागरोत्तरणमहायोगी लङ्केशकुलकन्देगप्रवेशद्वारं मारुतिः । तदिदानीम्—

सीतापतिर्विजयना भर्मरुजामूर्धिन्यापनिम्पत्रु ।
सरमापतिश्च नन्दतु रमापनिर्जापिनामचृण. ॥ १९ ॥

(इति श्रुत्वा सर्वेऽपि हर्षं नाटयन्ति ।)

रामः—(सानन्दम्) कथमयनार्यजायमानाऽनेपागमननिवेदनाभूतेन पुनरम्भानु-
जीरयति ! । (इति वाचयित्वा) मरते ! त्रिमेनावदेमात्र भिमिनम्' (इति पटुमर्षयति ।)

वृकमुखः—(पट्टं गृहीत्वा) वयम्य ! अतः परमतिहृदयोद्वेगजनः मिति न लिखितम् ।

कार्पटिकः—(सविमर्शम्) नूतमञ्जनातनयेनोज्जीवितं मुमित्रासुत । तदनन्तरं च किमभूत् ? ।

वृकमुखः—

[

] तत्पौरुषं व्याहरन् ।

यत् तस्याप्यरतिप्रदं न च मदस्पर्शेन यद् दूष्यते,

तेजस्तद् दधद्विद्वितैरनुमितं रामम्यं रङ्गे स्थितं ॥ २० ॥

कार्पटिकः—ततस्तत् ? ।

वृकमुखः—ततश्च कृतपर्यङ्कनन्धं पक्षद्वयोपविष्टेषु वानरराक्षससुभटेषु, समराव लोक्रुत्तूहलोलानितलोचनेषु वैमानिकजनेषु, ' किं भविष्यति ? ' इत्याकुलम्बितभालेषु दिक्पालेषु, स्वस्वयनसूक्तजपनिषुणो देवमुनिगणैः, मन्दीकृतम्पन्दनप्रसरे भगवति भाम्करे, सुर्विनीतनिजप्रपोन्नयप्रतिविधातरि देवे विधातरि, क्षिथिलितसमाधिमुद्रे स्वामिनि स्त्रे च, परम्परमेकसुरभिसम्भोगाभिलाषयोर्निरवृषभयोरिव, एतानोक्तदृच्छायाश्रयणयज्जयोर्मत्तमतङ्गजयो- रिव, एतद्गुहासङ्ग्रहणप्रद्वारहोर्दृष्टसिंहयोरिव रामरावणयोरेकस्त्रीकारणा रणप्रवृत्तिसीत् ।

कार्पटिकः—सखे ! धन्योऽसि येन तत् तादृशं समरकोतूहलमवलोकितम् । ततस्तत् ? ।

वृकमुखः—ततश्च

हुङ्कारे प्रतिपर्तप्रतिरम्फारैर्दशानां दिशा

माशङ्कातिशयं दिशन् दशमुखं क्रोशेन रज्यन्मुख ।

रामं वामरराजलम्बितधनुर्नार्त्तगुणार्पण

क्रीडद्दक्षिणपाणिपञ्चमभिनविश्लेषशूरशरैः ॥ २१ ॥

कार्पटिकः—ततस्तत् ? ।

वृकमुखः—ततश्च—

पश्चारपताम् निशिखाहतिभिः शिरस्यु,

दर्पोदयेन तु पदेषु पुर सरसु ।

निर्व्याजत्रिकमनमम्यतमम्य तम्य,

रामश्चकार निधन प्रधनाभिगम ॥ २२ ॥

कार्पटिकः—(श्रुत्वा सरोदम्) हा लोम्त्रैरुवीर । हा रणाङ्गणागणितसुनासीर ।
हा विजयलक्ष्मीविलासात्रास । हा दिग्दन्तिदन्तदलनोज्ज्वलीकृतचन्द्रहास । हा निरहङ्कारी-
श्रुतसकलनिर्जरसमान । हा लङ्काधिराज । तवापि मनुष्यकृतमत्रसान श्रूयते ।
(इति गोचरि ।)

वृकमुखः—सरो । यथातथाऽपि मग्णवर्मिणि मर्त्यलोके क्रिमयमेवमत्रयविक्रम
शोच्यते । यम्य तदानीमपि—

तद् दूरेऽस्तु यदम्य राक्षसपतेरीश्वयेदमत्यद्भुत,

युद्ध वज्रधर पगजयमयी तस्याज लज्जा निनाम् ।

दृष्ट्वा यम्य च दुर्दमम्य दलन सोऽपि त्रिलोत्रीभट-

श्रेणीभौलिमणिर्घुणाक्षरमम मेने रघूणा पति ॥ २३ ॥

कार्पटिकः—भवतु । ततस्तन ।

वृकमुखः—ततश्च तथात्रिपन्नम्य राक्षसपतेरग्निसम्कार प्रति मन्दायमान विभीषण
दाशरथिरित्यत्रादीत्—सरो । न खलु कुलाचार परिहर्तव्य । तदम्य ज्येष्ठप्रातुर्दशकण्ठम्य
ममयसदृशमनुष्ठीयताम् । यत—

प्राणापहारा-तमुजन्ति वेर, नियातित तत्सुदृढा त्वयेव ।

तत्साम्प्रत ते स यथा तथा मे, फालोचित तत् क्रियता तदम्य ॥ २४ ॥

(अथ त्रिहितरात्रिणाद् वैदेहिकेन विभीषणेन हनूमता च रामाजया प्रसाधितशरीरा
सीना तत्समीपनानीता ।)

कार्पटिकः—ततस्तत ।

वृकमुखः—ततश्च—

दृष्ट्वा चिगाद् इधितमस्तसमस्तरोटा,

मत्वाऽन्यथा तमश्च भीतिमती च सीता ।

म्वेनव राक्षसगृहस्थितिगोपशङ्का

शान्त्यथमर्ययति इहनिवेशदिव्यम् ॥ २५ ॥

१ °च । हा रात्रण न° ३० । २ °वा वा म° भा० । ३° स्य दृश° द० । ४ दुमदस्य भा० ।
५ °स्य यातुधानाधिपन° भा० । ६ °ष्टस्य भ्रा भा० । ७ °णश्याध्वं भा० ।

तदनन्तर रामभूस'जाप्रेरिते प्लगवृन्देरानीयमानेषु दारनिकरेषु भयदाहानमाकर्ष्य
सोऽमिहाऽऽयातवान् ।

(नेपथ्ये)

भो भोस्त्रिभुवननिवासिन पुरुषा ! सेय लज्जावती जनकरानात्मना लक्ष्मणमुखेने
दमभिधत्ते—

मातर्मैदिनि ! देव दीधितिपते ! सर्वेऽप्यधीशा ! दिशाम्,

एषा निजपयामि व शृणुत हे निजा ! प्रतिजामिगाम् ।

काशल्यामुतमन्तरेण मम यद्यन्योऽपि ऋश्चित् पुमा

श्चित्ते ऋमणि गचि गऽन्ति तदथ वहिर्देहत्याशु माम् ॥ २६ ॥

वृकमुखः—(श्रुत्वा) रुदाचिदिय प्रविशति हुताग्ने सीता ।

कार्पटिकः—(नेपथ्याभिसुख उर्ध्वयन्) तनु प्रविष्टेय । तथाहि—

दानारगभिनमुखेषु गलीमुखेषु

वैमानिकेषु नयनोदकमुत्स्रजसु ।

योमाङ्गणारमणकालुन्दत्तफार,

ज्वालान्यापमयलोभय पावकम्ब ॥ २७ ॥

वृकमुखः—अतिहितास्त्रमिदवाचरित रागमद्रेण । (पुनरागमे)

दिष्ट्या मुञ्जत पुष्पवृष्टिममराम्नारावधम् गयित्वा ,

प्रीति पुष्यतु दिग्बदुन्दुभिरप्रस्तूर्ण च कणद्वये ।

पुष्पाणामपि ताडन न सहते मृद्वी यदीया तनु

वैदेही दहनेऽपि साऽथ निहिता शुद्धा न दग्धा यत ॥ २८ ॥

अपर च—

ऽध्य स राघवयुगा प्रनभुव यम्य,

न न्यायनिष्टुग्तरे हृदि पुष्पचाप ।

वन्द्या च सा जनकभृग्नलप्रनश-

भीति निगाय निनग्रीलरत्नेन याऽम्ये ॥ २९ ॥

१ 'सहया प्रे' भा० । २ 'नययता ल' भा० । ३ 'नि'पे मात' भा० । ४ 'रहन प्राव' ।
निरगाच्छुद्धा भा० ।

कार्पटिकः—(श्रुत्या) सखे ! 'शुद्धेय तावदवनिमुतेयम् । तदिदानीं क्रिमपरेण १ ।
गच्छतु भवान् मथुरायाम् । अहं पुनरग्निविशुद्धा वैदेहीमरुलोकं गामि । (इति परिक्रामति ।)

(वृत्रमुग्वो निष्क्रान्त ।)

(ततः प्रविशति वृत्तनीरङ्गिका चरणाङ्गुष्ठनिविष्टदृष्टिं सीतामुसङ्गे वहन् वैश्वानरो
त्रिभीषणमुग्रीवसहितौ रामलक्ष्मणो हनुमाश्च ।)

वैश्वानरः—(राम प्रति)

इयं मूर्ख्यन्तरेण श्रीरिय तीर्थं हि 'जङ्गमम् ।

भूयोऽपि वत्स ! वेदेही देहाद्धे तदिमा कुरु ॥ ३० ॥

(इति सीतामर्पयति ।)

रामः—(सप्रमोदप्रश्रयमजलिं बद्ध्वा मौलिक्रमले विनिवेशयन्) यदादिष्टं त्रिष्टपैकं
गुरणा तत् तत्र समर्थितमेव ।

(सर्वेऽपि रामसमीपस्थिता सीतामवलोक्य हर्षं नाटयन्ति ।)

कार्पटिकः—(सीता निर्णयं) अहो ! काऽपि कमनीयता त्रिदेहदुहितु । तथाहि—

मन्ये महानन्दपदं तदेतन्नितम्प्रनिम्नं शशिविम्बमुख्या ।

यस्मिन्नभ्यायं तथाहि सुम्भेनेत्रे पुनर्नाऽऽवृते नराणाम् ॥ ३१ ॥

(पुनः सेव्यम्) तदहमयो गामपि गत्वा निजनायकाभिप्रायवेदी यथा तथा वा
दाशरथीनामपञ्चुं प्रयतिष्ये । (इति निष्क्रान्त ।)

हनुमान्—(सीतामुद्दिश्य देव प्रति सोपालम्भम्)

यस्यां सच्चरितं त्रयेऽपि जगता जागर्ति भक्ताऽप्यम

प्यस्थानम्बलिनाभिः शङ्कित्कृत्य प्रत्येति १ या सर्वदा ।

साक्षात् साक्षिणि मय्यसौ नरनिःशृचान्तरिजे स्थिते,

साऽप्यन्नावितराङ्गनेन निदधे दुर्बोधमा शुद्धये ॥ ३२ ॥

सुग्रीवः—अधि परमनन्दन ! स्थाने भवान् देवमुपालम्भयानसि ।

(आशान्ते)

१ शुद्धा तावदवनिमुता । २ 'नरनिःशु' मा० । ३ 'कथि'यामि मा० ।

४ नैवावतु मा० । ५ परया स' द ।

वत्स दशरुधरवधोन्मूलितत्रिलोकीहृदयशल्य । कौशल्यासरसीसरोरुह । यदिद वत्साया
निदेहदुहितु सच्चरित त्रिभुवनाभ्यन्तरगर्जिता धूमध्वनेनाभिहित तत् 'तथैव मन्यताम् ।

(सर्वे श्रुत्वा सविम्मयमालोभयन्ति ।)

रामः—ऋथमय भगवान् ऋभुचक्रवर्ती सङ्गुन्दनो मदनुग्रहाय तातदशरथेन सम
द्वित्राभिश्चामरहस्ताभिरप्सरोभिर्गोप्यमानो विमानस्थित इत एवाभिनर्चते १ ।

(तत प्रविशति यथानिर्दिष्टो वासवो राजा दशरथश्च ।)

रामः—(वासव प्रति सप्रश्रयम्) 'देवदेवाधिदेव ! पोलोमीपते ! दशरथसूनुय
रामभद्रोऽभिगादयति । (इति वासव प्रणम्य दशरथ प्रणमति ।)

इति १ (सर्वे वासव प्रणमन्ति ।)

(सीता उभो प्रणम्य लज्जावती रामान्तरिता तिष्ठति ।)

दशरथः—(राम प्रति) ←

एषा वधूर्वत्स ! कलङ्कपङ्क, नवेन्दुलेखेव न जालु धरे ।

शक्रप्रसादाच्च भनिप्यतीयमपत्यमुक्ताफलताप्रपर्णा ॥ ३३ ॥

रामः—(सहर्षम्) महान् प्रसाद । (इति शिरम्यञ्जलिमारोपयति ।)

वासवः—(राम प्रति) वत्स दशरथे ! श्रूयतामपरमपि एतस्या क्षितिदुहितुविष

मन्तरमन्थान्तरम्—

भरङ्गीता सीता^१ द्रुतमविशद्वन्मामथ पर ,

पुमान् सप्तपृष्ठोऽसागिति चञ्चितचित्ता भृशमभृत् ।

त्यज त्रास वत्से ! गुरुरित त^२वाय च भगना

निति म्नाहानाक्यात् पुनरभ^३दाश्वस्तहृदया ॥ ३४ ॥

अपरमप्याङ्गणय व्याहरणकारणम् ।

रामः—(सप्रश्रयम्) समादिशतु देव ।

वासवः—ऋतुत्थकुलतिलरु^४ ।

१ तथैव मं भा० । २ 'यमवला' भा० । ३ 'न त्रिभुवनचक्र' भा० । ४ देवाधिदेव !
दे० । ५ हस्तचिह्ना तर्गतोऽय पाठ दे० नारित । ६ 'पात्समर्षयत् भा० । ७ 'ता हु' ।
दे० । ८ 'वाऽऽयपहि भ' भा० । ९ 'दारवरषट्' दे० ।

वेदेहेन ममाधिमाधिनपुनर्दहप्रहेणाऽऽग्रम् ,

सर्वस्मेन निगमन् जालमदुहितु म्नेहानुसन्ध विना ।

तामात्मीयवृत्ता पिशाचपतिना जातोऽस्मि जीवन्मृत ,

श्रुत्वाऽग्नौ निहिता सतीमपि तन प्राणानमा हाम्यति ॥ ३५ ॥

वैश्वानरः—(राम प्रति) वम राम ! श्रुत यदादिष्ट त्रिप्रिष्टपाधिपेन ? । तद-
विलग्नितमेव कोऽपि त्रिपुलमस्तिम्ब्रितगतित्थ मियिगधिनाथप्रनिरोधेनाय प्रणीयताम् ।

सीता—(श्रुत्वा मन्दाक्षरम्) हा ताद ! अजन त्रि अह ज्येव जीवित्तसदेन्ददाणी
ममुत्त म्ति ? । (इति रुदन्ती हनुमन्मुसमप्रणोऽयति ।)

हनुमान्—(सीताभिप्रायमयगम्य) देवि ! हृत्तमनिर्वृया । द्रुत्तरमहमेव गत्वा
जनरमहाराजमानन्द्रधिष्यामि । (इति निष्क्रान्त ।)

लक्ष्मणः—(हनुमन्त गच्छन्तमवलोक्य मग्निर प्रकम्पमानाग्ने)

मन्ये रामाय निमाय सष्ट ! कष्टगत त्वया ।

अनुशय्य हृतोऽय त्प्रतिनाराय मारुति ॥ ३६ ॥

वासवः—वम रामभद्र ! तदेतदप्यस्तु—

ये वानरा मथति ताधनीना, कीनाशत्रेश्मातिथयो बभूवु ।

जीमन्तु ते रोगनगरिमुक्ता, युक्ता श्रिया सन्तु च मत्प्रसादात् ॥ ३७ ॥

(इत्यभिधाय दशरथेन सह तिरो'दधे ।)

रामः—(विलोक्य) कथमयमग्मासु मनोरथादप्यधिऋतर प्रमादपन्मारोम्यन्नप्रत्यक्ष
सवृत्तो भगवान् सहस्राक्ष ? ।

वैश्वानरः—(राम प्रति)

तशवत्ननिनाशाद् दिक्पतीना नशाना,

दशरथमुत ! चत्रे दुर्देगन्तस्त्वया तत् ।

दशशतकरचक्षु शीपदत्ताग्निपम्ले,

दश तु मुजमुनह सङ्गरम्थानरातीन् ॥ ३८ ॥

(इत्युक्त्वा निष्क्रान्त ।)

१ हा तात ! अद्यापि अहमेव जावित्तस देहदायिनी सवृत्ताऽस्मि ? ।

विभीषणः—(नेपथ्याभिमुख्यमत्रोक्त्य) कथमयमपन्थ्यनामा वृद्धामात्य सत्वर-
मिहागच्छति ? ।

(ततः प्रविशत्यन्य ।)

अवन्ध्यः—(राम प्रणम्य सनिनयम्) देव ! निजपयन्ति प्रकृतिपुरुषा—प्रगुणी-
कृता खलमौ लङ्काधिगज्यमिहामनाध्यासनसानग्री, तदनुगानातु देव कुमारविभीषण
मभिषेकग्रहणाय ।

रामः—(विभीषण प्रति) सगे ! सपत्नीक्रियतामिय कुलपुरुषप्रार्थना ।

विभीषणः—(पाणी सम्पुटीकृत्य) स तावदतिवाहितो दशरथादिष्टो वनवास
ज्जापि । तदिदानीमत्रैव तत्रभवति 'देवे स्वीकृते माकेतमाक्राज्याभिषेके पश्चान्ममापि
लङ्काधिपत्यप्रतिष्ठा समुचिता भवति ।

रामः—सरे राक्षसराज ! नेदमयुक्तम् । तथापि पश्यतु भवान्—

घसेऽधुनाऽपि भरत पटल चयना

मधुच्छटाक्षुरितनेत्रपुट्य सनिनय ।

नाम्भद्रुश्च मुनिरत्र तदेव पात्र,

राज्यश्रिय प्रथमतोऽपि ऋथ भवामि ॥ ३० ॥

विभीषणः—देव ! तर्हि ऋषीश्वसुग्रीवकुमारलम्बणयोर्मया मम लङ्कागमनानु-
ज्ञाप्रसादोऽस्तु । अपरेऽप्यङ्गदनाभ्रवद्वान्त्रयो जनभवनमुग्या मदीयसत्कारग्रहणार्थं समा
दिश्यताम् ।

रामः— भवत्येवम् ।

सुग्रीवः—(राम प्रति) देव ! लङ्कासत्कारग्रहणादनन्तर सर्वेषामपि वानराच्छ
भल्लमल्लाना निजनिवेश प्रति प्रस्थापनादेशो भवतु ।

रामः—(क्षण विचिन्त्य) सरे सुग्रीव सूर्यमग्भव ! ते गलु स्वस्थानगमनोत्सुजा
शाश्वामाग मद्रुचमेव सम्भाज्या —

युष्माभिर्यदुपहन न तस्य पश्यामि निष्कय कापि ।

तद्गहो वानरवाग ! गहुमन्तव्यो मम म्ने ॥ ४० ॥

सुग्रीवः—यदादिशति टन । (इति रामानुमतल्लम्बणसुग्रीवाभ्या मह निर्मापणो
निष्क्रान्त ।)

रामः—(सीता करे गृहीत्वा) प्रिये ! मयैवं दुर्विफलवता भृशं क्लेशिता भवती ।

सीता—० सु अज्जउत्तेणं, अत्तणो दिव्वेण । (इति रोदिति ।)

रामः—(सीतानाप्यमुन्मृज्य)

विप्रयोगेण शुष्काऽपि स्नेहेनोपचिताऽपि मे ।

नोपत्रुयेन दग्धाऽपि ध्रुवं मन्कृपया प्रिये ! ॥ ४१ ॥

अपि च—

म्लानं प्रिये ! माल्यमपि त्वदीयं, न वह्निनापेन सुदु महेन ।

पतिप्रनामप्यप्रजाननम्ता, मनोऽनुनापेन तु तप्यते मे ॥ ४२ ॥

सीता—(संमृतमाश्रिन्य)

निष्कार्णं त्रिगणिना त्रिमियं मयेति,

मा भूर्विपादभजनं मुग्नैरुनीर ! ।

दैवेन केनचिदहं दहने यदस्ता,

निस्तारिता तु भर्ततः हृदि स्थितेन ॥ ४३ ॥

रामः—देवि ! मदशमिदं क्षमामम्भग्न्यम् । ^१अपि च—

अप्येकं दधदानन्दं भवत्संयोगसम्भरम् ।

अद्य वेत्ति म्वमुन्कृष्टं शनानन्दादपि प्रिये ! ॥ ४४ ॥

(नेपथ्ये)

देव दिवाकरकुलैरुल्लसाम राम ! तदिदं पुष्पभाभिधानं विमानमधिस्थतामयोभ्यागमनाय ।

रामः—(श्रुत्वा) कथमसौ विभीषणो व्याहरति ! । देवि ! तदेनमभिनवभूपाल-
मभ्युत्थानेन सम्भावयामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

धात्री प्रभूतधान्या यद्यपि वसुमानसौ च सविताऽस्मि ।

पालयति वन्तुपाल प्रजा क्षुधा बाधितान्तदपि ॥ ४५ ॥

१ न खलु आर्षपुत्रेण. आत्मनो दैवेन ।

१ ०ण शुष्काऽपि दे० । २ अपरं च भा० । ३ दे० आदश नार यय ओकः ।

अष्टमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

जयतु जयतु राम क्षेमकृद् विष्टपाना-
मनिशमयमभीष्टा रक्षमणोऽभ्येतु रक्ष्मीम् ।
भयतु च भुवि सीता स्फीतकीर्तिं , शुभाना
भयनमपि कृपान्द्र कोणपेन्द्रश्च भूयात् ॥ १ ॥

देव दाशरथे ! सोऽय दि'व्यचारणगणस्त्वदीयदर्शनेन कृतार्थाकृत सम्प्रति निजनिज-
स्थानगमनाय भयन्तमापृच्छते । यत —

लोचनेन तत्र चारुपद्मणा, न्द्रमणाग्रज ' निरीक्षितोऽथ य ।
सम्भवेन महता म्वमुत्तम, मन्यते स्म गतमन्युतोऽपि स ॥ २ ॥

(तत्र प्रविशति विमानस्थितो राम सीतारक्षमणनिर्माणमुप्रीयाश्च ।)

विभीषणः—(पुष्पक प्रति ,

हे विमान ' परमानमपि त्व, पङ्कता गमयदात्मजनेन ।
माङ्कराभिजनमम्भयभूषायत्तपत्तनममीपमुपेत्ति ॥ ३ ॥

(इति सर्वे विमानोद्गति नाटयन्ति ।)

रामः—देवि ! जनकगजामजे !

विमानं व्योमाग्रे यत्रति निजमाणिरयन्तिर-
प्रभार्पात्प्रद्योतनकरंरसराभृत्तमिद ।

रक्ष्मा पदयाम मुमुक्षि ' नालत्यानुद्गणान्,
गिरीन् मुष्टिप्राहान्, प्रत्यनिशमिमेयाश्च जल्पीन ॥ ४ ॥

(उर्ध्वमणोरथ च) अमु मितान्नाममननर भयन्तनु'डामिनत्रिभुग्नालोऽमुपभ्योऽ-
दानि । (अज्ञाने च्छाया)

१ दिग्दर्शनार्थं भा० । २ रक्ष्मिणां नामिष दे० । ३ 'डार्शन भा० ।

पुष्पातु प्रमद प्रभु म भवतामुष्णाद्युतिर्यत्कृपा-
 दृग्गतामृतसाग्निप्रणयिनि क्षमालोऋलीलाग्ने ।
 आविर्भूतनगडगुलीन्निशल्या सुच्छायता निभ्रत,
 गोमन्ते मनुचट्टमा द्रुततर रोगाम्निरुणा अपि ॥ ५ ॥

सीता—(सूर्य प्रणम्य राम प्रति) अञ्जउत्त ^१ ऋहिं स वाणररक्वसाण पाणान-
 साणररो संगरो सवुत्तो ^२ ।

रामः—(अङ्गुल्या निदर्शयन्)

तामेता विद्धि युद्धामनिमनिसुते । ^३ यत्र नत्तच्चराणा
 मक्षीणे शोणितोघैरयमननि महानष्टम स्पष्टमब्धि ।
 यन्मये स्वल्पमभ्ये ^४ कपितुलदलितानन्तदन्तीन्द्रदम्भा
 जन्मभारतेर्भयेन स्थिन इय निपट सर्वत परतानाम् ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—(सीता प्रति) देवि दशरथमुपे ^१ परिभाव्यतामित —
 उज्जीरितगतनगररिक्ताद्धोऽय समिम्महीमूर्द्धा ।
 कचमेच^२ मृतराक्षसखचिताद्धो भाति खलतिरिप ॥ ७ ॥

(सीता दृष्ट्वा म्रयते)

सुग्रीवः—(राम प्रति) स्मरति देवो यदत्र तेदारुगात्मभिराचरितम् ^१ ।

रामः—मसे ^२ कृतममुना वृचान्तेन ।

सीता—अञ्जउत्त ^३ केण कारणेण एम वाणरे^४सरो जपतो णिगारीयदि ^५ ।

रामः—(सवैलक्ष्यम्) प्रिये ^६ श्रूयताम् । दृढ हि—

गायाह्वनामपि मृगाश्चि । मूर्तिं त्वदीय,
 सत्या पित्रन् न सन्सेव मृतोऽस्मि यम्मान् ।
 व्रीडावडन्तद्रहमेप मृपानुरक्त,
 शक्तो न दर्शयितुमात्मसुख पुग्न्ते ॥ ८ ॥

१ आर्यपुत्र । कुत्र स वाणररात्रसाना प्र णात्रमानम सङ्ग सवृत्त ? ।

२ आर्यपुत्र । केन कारणेन एय वाणरेश्वर जलर निवार्यते ? ।

१ यत्र राश्व ^२ भा० । २ *नवाणरेदिइ रिवाद्य द० । ३ *करा त्पानां वाचनाडा भा० ।

द० । ४ *सस वरुवरेत णि' भा० ।

सीता—अञ्जउत्त । एसी वि जणो इत्थ समाणामराह ज्येय ।

रामः—(विमृश्य) प्रिये ! ऋदाचिदममदीयमपि कृतविल्लन शिरस्तत्राग्रे तैर्दुरात्म-
भिर्दर्शित भविष्यति ।

सीता—(सगद्गदम्) अञ्जउत्त । किं तूयं तुम्हाण पुरओ पिच्चरिमि ? । (शिरम्यञ्जलि
वद्भवा) णमो पियसहीए तिजहाए, जीए तथा तेहि तेहिं पच्चायणाअयणेहिं समम्मासिय
समम्मासिय पुणो वि अ अञ्जउत्तमुहयददसणचरी ऋ म्हि ।

रामः—(अन्यतो दर्शयन्)

अम्मिन्नन्दुमुखि ' म्थले छलविदा पुत्रेण लङ्कापते
रस्सद्ध-धनिमन्धनानि फणिन फरुकारिण प्रेषिता ।

ध्यातायातपतङ्गपुङ्गवभयात्तेऽग्निगूढ च ते,
निन्दन्तो निजमोक्षिमण्डनमग्निश्रेणीप्रकाश निशि ॥ ९ ॥

(पुनरन्यतो दर्शयन्) प्रिये ! शृणु वाचान्तरम् । इह हि—

दैवात् तत्र जगत्रयैरुसुभटे दर्पेत्कटेन्द्रद्विप-
क्षोदोन्मादसमेतचेतसि गते मोक्षाय रक्ष पते ।

वाप्यैरन्ध्रुविपत्तिशोऽरुगलितै शान्तप्रज्ञोपानल,
कन्दलेप विभीषण ' सरुरण सास व्यधान्नामपि ॥ १० ॥

लक्ष्मणः—(गम प्रति) देव ।

कारणविकृतोऽपि पुन प्रवृत्तिं प्रतिपद्यते जन म्निग्ध ।
सलिल 'वहेस्तापात् तप्त पुनरेति शीतत्वम् ॥ ११ ॥

रामः—(दूरतो दर्शयन्) देवि ! 'वसुन्धरासम्भवे ' दृश्यतामिदमममदीयपूर्व-
पुरुषन्य सगरचक्रार्तिन पूर्वधर्मनिर्माणम् ।

अम्भोधिर्भगवानय जयति य कल्पान्ततरु हरे
यञ्छेषानुसुमोपम पशुपतिर्धत्ते विधु मूर्द्धनि ।

१ आर्यपुत्र । एवोऽपि जन अत्र समानावस्य एव ।

२ आर्यपुत्र ' कि युष्मान् युष्माक पुरत कथयामि ' (?) । नम प्रियसह्यै त्रिजटायै, यया
तदा तैस्ते प्रलापनामचने समाश्राम्य समाश्रास्य पुनरपि आर्यपुत्रमुखचन्द्रदर्शनचरी कृताऽस्मि ।

१ 'पणोऽतिक भा० । २ एत सुधा गिन' भा० । ३ 'स्तापादपसन्मन्यत भा० ।

४ वसु गसम्भ' भा० ।

यद्दत्तामृतहन्तकारम्भलोन्मत्त पति म्वर्गिणा,
यज्जातद्रुमज्ञानने विहरति सैणेन यज्जन्मना ॥ १२ ॥

सत् प्रणम्यताममो ।

(सीता तथाऋति ।)

विभीषणः—(राम प्रति) देव ' परिभाञ्चताम्—

वृद्धम्य ऋरिधेम्नम्य पोतेर्दत्त प्रनारितै ।

जनो गृह्णाति धूर्त्तोऽयमप्यन्त म्वगित म्मु । १३ ॥

रामः—(मृतत्वा) सखे ज्ञेयपाधिप ! क्वचिदमर्त्यभावेऽपि मर्त्यधर्मव्यवहारो दृश्यते ।
तथाहि—

गङ्गा समुद्रदयिता धृता हरेणाऽम्य सोऽप्यद्रत्त विपम् ।

इत्याततायिभात्र परम्परेणोभयोरभवत् ॥ १४ ॥

(ममन्नाटपलोक्य सीता प्रति)

जम्बूद्वीपम्यामितो वर्त्तमानश्चक्रानार मागरोऽय चराम्ति ।

यत्समृक्ता वाहिनीना प्रमाहा , शोभामन्त सुश्रु ' निभ्रत्यरीणाम् ॥ १५ ॥

सीता—(पुगे त्रिलोक्य) अज्जउत्त ' किं णेद सागरसिरीए सीमतमरिच्छ
पिक्खीयदि ' ।

रामः—(दृष्ट्वा)

रक्षोरात्रम्यायमुपातनेतु ,

कीर्त्तिस्थान शाश्वत कीर्त्तनेतु ।

त्वद्वक्त्रेन्दुप्रेक्षणानन्दहेतु ,

मति ' साशाद् ' दृश्यते मिथुमेतु ॥ १६ ॥

(सीता सेतु प्रणमति ।)

रामः—देवि ' मम्पादनसमयममुद्रुतसम्भ्रनम्य तम्य तुपागशिम्वरिमूनोरमथाविशेष-
मेव मम्भानयामि—

१ आयुपुत्र ! त्रिमिद सागरश्रिया साम तसदृश प्रत्यन ' ।

क्षिप्ताना जलधिजले प्लवङ्गवृन्दे,
शैलानां तुल्यतुहूदा परशतानाम् ।

प्रयेकं मुशरस्थानुयोगम्विच,
मैनाकं फलयति नूलमात्मरुण्डम् ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—(गम प्रति) आर्य ' स एष दर्शनमात्रपरित्रीकृतत्रिलोकीलोक
सम्पत्तीसागरसङ्गम प्रणम्यताम् इति ।

(सर्वे तथातुरीन्ति ।)

सुग्रीवः—(विमृश्य) नियत भगवया पिनामहदुहितु सन्निधानादौर्ध्वे सर्वमपि
ज्योतिषि सञ्जग्मे । तथाहि—

म मकरशशिहृदन्नाम मरम्बती मीनगगिमती ।
मग्न्ममुचितमनयोर्मन्या मित् वाग्मश्चक्रे ॥ १८ ॥

विभीषणः—अपरमप्यहमेव विनर्षयामि—

नूनं प्रभूतामपि बाहिनीतु, इल्लिन्दमन्या इहुमन्यतेऽद्वि ।
यद् भूरिभार्यर्गृहिमि सत्तणा, काया विभेषप्रतिपत्तिपात्रम् ॥ १९ ॥

रामः—(सीता प्रति) स एष महेन्द्रनामा महीधर पुरतो दृश्यते—

सम्मानि धितिपति म पतगस्तापन तिभ्मचुने
यंत्रोयास र्नामामनमनमिल्लिच्छानना य पुग ।
त्वा सन्दर्श्य दृशाननाश्रयमना प्राणान् दिशजाप्तया
नत्रामुत्र च सद्रति नयभवत्पिच्छापुण्योद्ययाद ॥ २० ॥

सीता—'अञ्जत्त' सो एम सपाटणामा पन्निष्पवगे ।

रामः—देवि ' श्रूयताम्—

तस्याग्रत न्यगभटम्य उदायुषोऽय,
रे ' तिष्ठ रे ' न भवस्तानि नच प्रचन्न् ।
दृत्वा उल्लेन भरतीं जयनम्बदानी
लक्ष्मणनेम्यकुन शतुनिश्चकार ॥ २१ ॥

१ आर्यपुत्र ' स एष सम्मानितामा पश्चिन्तर ? ।

सीता—(स्मृत्या मगदुदम्) धर्मो तम्म मत्प्रभायम् ददरहमरिच्छम् जगत्-
मग्निच्छम् वा ।

लक्ष्मणः—(गम प्रति) परिभाष्यतामित —

स्त्रिंशच्च दत्यभिधया धरणीधरोऽय,

यस्मिन् म वामविस्वास नपिप्रसीर ।

मा चण्डभानुननुचण्डवगप्रकाण्ड-

शक्तिर्यदीयभुनदण्डरलानुकल्पा ॥ २२ ॥

रामः—(मगिर प्रसम्पम) वन्म ' वचनागोचरस्तस्य वालि'न सङ्कन्दनतन्दनस्य
पैरुपप्रसर्प । तथाहि—

निप्रिडनिर्पात्ननिगडितमुम्बनाशाश्वसदुग्धिन तम्था ।

म जगत्तदी नृचश्वा कक्षाकु'रे हरेर्यस्य ॥ २३ ॥

सुग्रीवः—(गम प्रति मविनयम्) देव ' सेय प्रयामता भरदीयप्रमादमम्पादिता
मदीयराचानी । तदियमिदानीमानीयता प्रमोदातिशय प्राघूर्णस्रष्टण्यपदेजागनस्य देवस्य
दर्शनेन ।

रामः—(सीता दर्शयन्) सखे ' किमम्मादमियताऽपि प्राघूर्णनेन कृतेन न
सन्तुष्यति प्रियस्यस्य ' ।

(सुग्रीवो लज्जा नाटयति ।)

रामः—वयस्य ' किमपि प्रार्थनीयमस्ति ।

सुग्रीवः—देव ' नियोजनीये जने का नाम प्रार्थना ' । समादिश्यताम् । ←

रामः—उदस्य चण्डवगपने ' मम शान्तिशरणनवाच्यताऽनोदार्थं तन्मनुरहदोऽयं
युगनपदेऽभिपेक्ष्य ।

सुग्रीवः—देव ' मया भरदभिप्रायमरगच्छता प्रथमतोऽपि मनर्थिन एवायमर्थ ।

लक्ष्मणः—(सीता प्रति) देवि त्रिदशरानामन ' सोऽय म्मुमुन्दगीमम्भो'सम्पद-
मम्पादनकल्पो मान्यमान् नामा पर्वेन प्रेक्ष्यते । यत्र पयोदागममयगमणीयतमे भरद्विरह-
विधुरेण देवेन दाशयिता हि नाम नाऽऽचगिनम् ' । तथाहि—

१ न'म्भस्य महाभागाय दशायमदशाय जनसमदृगाय वा ।

१ १२२ स्त म'ह भा० । २ १२२ स्त म'ह भा० । ३ निराशय जन भा० ।

अर्थेण मोचादलङ्गोमलेन, त्रिमुञ्चता त्राप्पजल सशब्दम् ।

नवाम्बुनाहाऽनुकृति वृताऽन्या, तद्धित तु न त्व स्फुरिताऽभ्य पार्थे ॥ ४ ॥

सीता—(सगद्दम्) वत्स^१ तए त्रि ण णिमारिदो दुक्कम् निरुत्तरतो अज्जत्तो^२ ।

रामः—('स्मित्वा) प्रिये^३ । का नाम तस्मात्तस्मात्क टु खनिवारणा^४ । यम् प्रत्युत—

अगाधे त्वद्वियोगाब्धौ लक्ष्मणस्य निमज्जन ।

हन्तात्मन् पुनर्यच्छन् विसम्मार स्वमप्यहम् ॥ २० ॥

सीता—(दृष्ट्वा) अज्जत्त^५ । को एस् विमेषमणोहरो विय^६ अत्रलोईयदि ।

रामः—देवि^७ । तदिदं 'पत्रिततरुपात्रमाश्रमपदम्, यत्र किल बलिच्छलनादन्तर स

भागान् वामनमूर्तिं त्रिधरूपमन्तर्धमान भयमागत्य दैत्यगुण्णा भृगुपुङ्गवेतैरमुपालब्ध —

श्वामिन्नविमुनापते । गमयन्ता पानालमूत्रं त्रिं,

श्वम्याज्य भजता लघुःत्रपटहं स्पष्टीकृतं केवलम् ।

यस्मादेव पुरं स्थितेऽर्धेनि नगताधे त्रयि क्षोणिक-
ऽमात्रो सर्पनरज्जया न्ययमधो गन्तुं ततोऽधीच्छति ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—(सचमत्कारम्) अहो^८ । महती णऽपि तस्य तानत्रपतेऽनरसिकृता ।

तथाहि—

रुमलागकरकमले बलेरिलामण्णल तदा ददत ।

आनन्दाश्रु प्रथम पपात, दानोदरु पश्चात् ॥ २७ ॥

सीता—(दूरादवलोक्य) अज्जत्त^९ । को एस् रुप्पासन्नदृप्पपट्टमिहम्मन्भसो

महागिरी पिकम्भीयदि^{१०} ।

रामः—प्रिये^{११} । सोऽय सर्पपर्वतसार्वभौम पार्श्वतीपिता हिमयानाम । तत्राहि—

तात्रल्लावण्यलक्ष्मीं फलयति मलयस्तावदापि^{१२} वरोति

क्रौञ्चश्चेतोहरत्वं हरधरणिधरन्तात्रदभ्ये त्यमिश्राम् ।

१ वत्स । तस्याऽपि न निगरितं टु ख निस्तारयन् आर्यपुत्रं ।

२ आर्यपुत्र । क एष त्रिशेषमनाहर इव अत्राकथय ? ।

३ आर्यपुत्र । न एष कर्पाससमूहपाण्डुराशिखरसहस्र महागिरि प्रेक्षते ।

१ इच्छा दे० । २ सुदुर्घं भा० । ३ व पण भा० । ४ पल्लवपात्रत्रमात्र भा० ।

५ ततोऽपीत्त भा० । ६ यदु दे० । ७ तरोऽदु दे० । ८ यत्किं दे० ।

तामद् गर्व 'सुर्वक्षिनिभृदपि दधात्युद्धतं च विन्ध्य-

न्नावद् धत्ते धरागापतिरतिरुचिरो दृश्यतेऽपौ न यावत् ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! म किल तादृशः स्मरद्वययोगत्र शैलेन्द्रशिखरे निजनिज-
प्रभावाविर्भावं सवृत्त. श्रयते ।

रामः—जथ किम् ? ।

सुग्रीवः—(स्मृत्या सचमत्कारम्) अहह ! शृङ्गारशान्तरसैकनिगमयोरतयो-
निर्बचनीयः कोऽपि शक्तिमौरमातिरेक । तथाहि—

म श्रेयसे भवतु भालविलोचनान्त-

पातेन यो रतिपतिं कृतगाननङ्गम् ।

सोऽप्यस्तु येन गिरिजास्यममोचनखं,

मुक्त्वा कृत स त्रिसुरर्द्धशरीरशेष. ॥ २९ ॥

रामः—(अपवार्य सीता प्रति)

देव शिरो जयति वक्षसि दोर्युगेन,

न्यञ्चकुचं गिरिजया परिरम्यमान ।

बन्धनङ्गनिशिख्रप्रगपेदनाप-

नोदाय पट्टकनिवोपधपिण्डगर्भम् ॥ ३० ॥

(सीता सलज्जा निश्चिन् मयते ।)

रामः—(दृग्दरगोच्य सद्गुणं पुष्करं प्रति) हे देवयानप्रदान ! किञ्चिद् दक्षिण-
समुपमर्षं, यथा प्रयागतीर्थान्लोकरुनेन मफलीकरोमि निजनेत्रयुग्मम् इति ।

(मर्षं तथा विमानगतिं नाटयन्ति ।)

लक्ष्मणः—(दृष्ट्वा सविमर्शम्) कोऽसौ व्यावर्त्तनप्रीरमम्मान्मुहुर्मुहुर्गुरोःकयल-
योऽ्याभिमुखं रगिकापति ।

विभीषणः (वी.ज्योत्स्नश्च च) अथ तामद् दशमुष्मिन्मय मथुराभिपनेल्लरण्य-
प्रनादपात्रं कार्पटिच. । (पुन मचिन्कम्) यथाऽथमेता दिशमुपमर्षति तथा लरणेनापि
नियतमित्वापि गनेन भरितयम् ।

(तत् प्रविशति यथानिर्दिष्ट कार्पटिक ।)

कार्पटिकः—(ऊर्ध्वमवलोक्यन्) कथमेते नु प्राप्ता एव विमानस्थिता काकुम्भप्रभृतयः । तद् यावदमी प्रयागापुरोऽनुकुतूहलेन विलम्बन्ते तामदह सत्तरमयोच्या गत्वा समीहित साधयामि । (इति द्रुततर गच्छति ।)

रामः—(सुधीप्रविमीपणौ प्रति) वयस्यौ ! भगवन्तमिह भरद्वाजमुपस्थाय तदनुमता साकेतसीमानमवतरिष्याम ।

(इति निष्क्रान्ता)

कार्पटिकः—(विमृश्य) सोऽहमिदानीं दानवत्वापह्नवार्थमृषिकुमारवेष करोमि । (इति तथाकृत्वा पुरो विलोक्य च) सेयमयोऽन्यापुरी । (पुन सप्रिम्मयम्) एषा राज-यस्यै-रुपरुद्धेव निरीक्ष्यते, तदेत कारणमित समागच्छत पुरुषाद्ववगच्छामि । (इति तमुपमर्षति ।)

(प्रविश्य)

पुरुषः—(पुरो विलोक्य) अये ! मुनिकुमारक इव भगवन् ! नमस्ते ।

कार्पटिकः—स्मृति भवते । भद्र ! किनिमित्तमिय नगरी गरीबसा सन्यसन्दोहेन परितः परीता सम्प्रति वर्धते ? ।

पुरुषः—श्रूयताम्—

श्रुत्वा सीताहरणमरणोत्पत्तित पक्षिराजा-

दार्तिं कर्तुं सपदि भरत कोणपेन्द्रेण सार्द्धम् ।

राजामाजाप्रारणमनसा प्रेषयामास दूता-

नभ्याहता पुरपरिसरावासिनः सन्ति तेऽमी ॥ ३१ ॥

कार्पटिकः—(स्मरतम्) अहो ! सौहार्दं दागरथीनाम् ।

पुरुषः—किनिमित्तमिहागमन उत्सुकतानिरेदितव्याकुलीभासस्य महाभागस्य । ←

कार्पटिकः—भगवन् कुम्भसम्भारग्याऽऽदेशेन भरतमन्दर्शनार्थम् ।

पुरुषः—नायमयोऽन्यायाम्, किन्तु नन्द्रिग्रामे । तन्मथैव सह तत्र कुमार-सन्दर्शनार्थं गम्यतामिति ।

I 'वनविनाशन भा० । 2 मुनिकुमारक द० । 3 दृश्यता पत्र १० टिप्पणी ३ ।

4 'वञ्चित द० । 5 'स'दधना' द० ।

(उभौ परिक्रामत ।)

कार्पटिकः—(सविमर्शमात्मगतम्) निश्चितमसौ राजकुलव्यापृत, तदिम वार्त्तं यामि । (प्रकाशम्) भद्र ! त्वा नाम रामलक्ष्मणयोरिह प्रवृत्ति ? ।

पुरुषः—(सखेदम्) यया द्रोणपर्वताभिरर्चिद्गुणमन्निवेदितया वार्त्तया सकल-
मप्यार्त्तं रघुराजकुटुम्बक जीविनमन्देहे वर्त्तते ।

भरतस्तु—

श्रुत्वा लक्ष्मणवक्षो रक्षोराजेन विक्षत शक्त्या ।

निन्दति निजहृत्पिण्ड शतम्बण्डमजायमानमसौ ॥ ३२ ॥

कार्पटिकः—(सोद्वेगमिन्) अद्यापि तथैव दुर्देवदण्डं काकुत्स्थकुलम्योपरि
भ्राम्यति ? । ततस्तन् ? ।

पुरुषः—अथ देव्यौ कौशल्यामुमित्रे शोभ्याकुलतायत्तचित्ते सावेतात् समागत
वत्यौ धैर्याविष्टम्भरिगचिताकारसवरणेन भगतेन प्रतिबोध्य पुनस्तत्रैव प्रेषिते ।

कार्पटिकः—केच्यराजात्मजाऽपि तत्र समागता ? ।

पुरुषः—नहि नहि ।

कार्पटिकः—कुत ? ।

पुरुषः—न खलु रामभद्रप्रयासवासरादारभ्य भरतो निजमातुर्मुखं मवलोकते ।

कार्पटिकः—(सचमत्कारम्) अहो ! लोभापगतभीरता काऽपि दिलीपान्नयम्य ।

पुरुषः—(पुरो विलोभ्य) तदिदं नन्दिभ्रामोद्यानम्, यत्रासौ रत्नसिंहासनाधिरोपित
रामभद्रपादुकाग्रत कुशविष्टोपविष्टो जटावलकलधारी सुमन्त्रद्वितीयं कुमारो भेत्रावरुण-
प्रहितेन जानूत्कर्ण्यन्ना मुनिशिष्येण सम सम्भाषमाणोऽस्ति । तदिह प्रविशान् । (इति
तथा कुरुत ।)

(तत्र प्रविशति यथानिर्दिष्टो भरत सुमन्त्रो जानूत्कर्ण्यश्च ।)

भरतः—(सप्रथय [' मुनि] शिष्य प्रति) ब्रह्मर्षे ! किमादिष्टमाराध्यपादै ? ।

जानूत्कर्ण्यः—कुमार ! किमपि ध्यात्वा भगवानित्यादिदेश—यद्वदस्य भवद्विर्ल-
'ङ्गाभिमुखप्रयाणोमुक्तेरप्यम्भदागमन यावन् प्रतीक्षणीयम् ।

1 'साभिधानवर्ति' द० । 2 'समागत' भा० । 3 'त्वा नम्रमवनेप्यादिष्टम्-वद' भा० ।

4 'दागमनप्रया' द० ।

भरतः—शिरम्यारोपितेय कुञ्जगुरोराजा । परं भवताऽपि तथा यतितव्यम् यथा ते तत्रभ्रन्तस्त्वरितमागत्य मामनुगृह्णन्ति ।

मुनिशिष्यः—ओम् (इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः ।)

कार्पटिकः—(पुरुष प्रति) भद्र ! निष्क्रान्तस्तावदयम् । तत् कालक्षेपाक्षममिहायातमानेदय मा कुमाराय । (इत्युपसर्पतः ।)

पुरुषः—(भरतः प्रणम्य) सोऽयमगस्तिमहर्षिप्रेषितो मुनिपुत्रकः क्रिञ्चिदाख्यातुकाम इतो वर्त्तते ।

भरतः—(अनाकर्णितकेन सवित'र्कचिन्तम्)

व्यावृत्त्य रामभृत्य स कर्पिलङ्का गतो भवेद् भूय ।

तेरौपधैरशाल्य क्ल्य म्याल्लक्ष्मण किन्नु ? ॥ ३३ ॥

पुरुषः—कथं नामधारितम् ? (पुनस्तदेव कथयति)

भरतः—(श्रुत्वाऽऽरुण्य च) कथमसौ ऊरुमनो मुनिपुत्रकमेतमुपेनमावेदयति ? (इति सप्रहृमानमुपवेशयति ।)

भरतः—तपोनिधे ! किमसुस्थितमना इव^१ विलोक्यसे ? ।

कार्पटिकः—(सोद्वेगमित्र) कुमार ! कुत्र सौम्यमीदृशो देव^२दुर्विपाके ! तथापि गुणदेश^३यत्तन्वाऽऽवेदयितुमागतोऽस्मि । श्रूयताम् —

सीतारूते राघवरक्ष्मणाभ्या, कृत्वा रणं कोणपचक्रवर्त्ती ।

विमानमारुह्य च पुष्पनाभ्य, पुरीमयोऽग्रामयमभ्युपैति ॥ ३४ ॥

तदिह भगद्विरवहितेर्भनितव्यम् ।

(सर्वे श्रुत्वा व्याकुलना नाटयन्ति ।)

भरतः—(सुमन्त्र प्रति) कथमप्रतिविधायैव तौ राजपुत्रावागमिष्यति राक्षसाधिपति ? ।

कार्पटिकः—(मवाप्सम्) प्रतिनिहित दुष्टदेवेन (इत्यधोमुखस्तिष्ठति ।)

सुमन्त्रः—(साश्रम्) हन्त ! व्यक्तमानेयताम् ।

१ 'तर्कं चिन्तितम्' दे० । २ इवावलोकते ? भा० । ३ इदं विपाकं भा० । ४ 'शाब्द तदावे' भा० ।

कार्पटिकः—तथेवाऽऽस्ते ।

भरतः—(बलाद् बाष्प निगृह्य सुमन्त्र प्रति) आर्य ! न ह्यनिष्टमेवमिधा स्पष्टमा वेदयन्ति, शेष स्वयमभ्यूहनीयम् ।

सुमन्त्रः—(सनिर्वेदमाकाशे) हा कुमारो रामलक्ष्मणौ ! हा वस्ते वैदेहि ! कीदृगवस्था वर्त्तते सम्प्रति युष्माकम् ? । विश्राणयन्तु पुनरात्मदर्शन कण्ठगतजीविनस्य जीवोरुस्य ।

भरतः—(सावष्टम्भम्) आर्य ! न खलु त्रिलप्तसु विधिरनुक्रोशति, तदलमिदानीं निपादेन । (पुन नरभङ्ग प्रति) रे त्वमपि मा रोदी, न हि वाष्पनिपातेन क्षत्रम साध्यन्ते । तदानीयता शशासनम् । गत्वा च निप्रेक्ष्यतामाहूतायातपार्थिवपरिवृताय शत्रुघ्नाय, यदिहा याति चित्तनाशी निशाचरपति तद् भवद्विहृष्टायुधै सन्नद्धमैन्धे म्थात यम् ।

पुरुषः—यदादिशति देव । (इत्यभिधाय निष्क्रान्त ।)

सुमन्त्रः—हा कुमारौ रामलक्ष्मणौ ! (इत्यादि पुन श्रोचति ।)

कार्पटिकः—(सुमन्त्र प्रति) आर्य ! वृत्त शोकाधिगेन । यत —

यस्तादृक् वृत्तमान् निनाग्रचट्टते शोच्य म किं लक्ष्मण
स्तद्धत्तेरचित विधाय च निजा रामोऽत्यजद् वाच्यताम् ।

वैदेही तत्रनु प्रविश्य दहने मुग्धा मतीनामभूत्,

भरतः—(स्व प्रति)

गर्हामर्हति नापर सति महापापैरुपात्रे मयि ॥ ३५ ॥

(पुन सुमन्त्र प्रति सावष्टम्भम्) आर्य ! किमन पर विरुद्धो विधिरम्माक करिष्यति ? ।

यत —

दैवेन दर्शिता याऽद्य रामलक्ष्मणयोर्गति ।

सहान्त पुरपौराणा सयाम्माक भविष्यति ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य)

पुरुषः—तदेतद् धनु । (इति समर्थ्य) कुमार ! मञ्जीवृत्तसत्त्वमैतिक कुमार

अनुन्न श्रुताऽपत्यवाचं देव्यो कौशल्यासुमित्रे कृतकृशानुप्रवेशनिश्चये प्रतिबोधयितुं सरसू-
गरित प्रतिष्ठमानोऽस्ति ।

भरतः—(सर्वैरक्षयं श्रुत्वा सुमन्त्रं प्रति) आर्य ! सरसूत्रमपि तावद् दिलीपकुल-
मेकेनैव पथा गमयितुमारब्धमधुना दुर्देवित् । (पुन सापष्टम्भम्) भवतु । को विरोधः ? ।
(इति चापमारोपयति ।)

कार्पटिकः—(सहर्षमात्मगतम्) साधितं न्यात्मसमीहितम् । रामसमागमनसमयश्च
प्रत्यासन्नं तद् गच्छामीति । (प्रनाशम्) कुमार ! नातं परमहमारोक्तिसुखसहे ।
(इत्युन्वा निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशन्ति विमानस्थिता राममन्त्रादयः ।)

रामः—(दूरादवलोक्य सदृष्टम्) अस्मि लक्ष्मण ! सेयं भगवती ग्रहराजान्वय-
राजधानी सरसूत्रलिङ्गपत्रिणीट्टनपरिमरा पुरं प्रेक्ष्यते । तत् प्रणम्यतामियम् ।

(सर्वे प्रणमन्ति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! चिरसालविलोकिताऽप्यमो नगरी ततमन्तरेण न तथा प्रमोद-
धुयादयति ।

रामः—(स्मृत्वा सगद्गदम्) अस्मि नमस्त्वाम्भे निरन्तरमात्मन्वयने सुताममित्राय महा-
राजाय । तथाहि—

भग्न धनुस्त्रिनयनस्य यथाऽर्हवणा

दास्यर्ष्यं तत् प्रमदगद्गदया गिरा यः ।

अन्नं पुरं स्वयमुपेत्य मदीयमातु

द्वेष्या पुरं सरभम कथयाद्यक्षरं ॥ ३७ ॥

सुग्रीवः—(समन्तादवलोक्य माक्ष्यम्) अधमदो याया परितः मनद्धानि भेन्यानीना
त्रिगोनयन्ते ? । तथाहि—

बहानां निररैर्मज्जैश्च करिणां चूडे ग्याना तथा,

पत्नीनांमपि पङ्क्तिभिस्त्रयमिदं नोर्षीत् लक्ष्यते ।

कल्पान्तोद्धतमेघगर्जितमहाऽपम्मारिम्मारिण ,

त्रिद्वैते रचयन्ति त्रिम्म'यरव भेरीरवा भेग्वा ॥ ३८ ॥

तत् किमेतत् ? इति ।

(सर्वे साश्चर्यमालोक्तयन्ति ।)

विभीषणः—(मृत्या सचमत्कार राम प्रति) यथा स नार्पटिकनामा लवणप्रणि-
धिरयोध्यामिसुग गच्छतलोहित, तथा तनाधेन नियतमिमा पुरीमुपरुद्धामह सम्भाषयामि ।

रामः—(सुविमृश्य) । तदेतदुपपद्यत पर, पर व मशत्रुघ्ने पुरीपालननिघ्ने कुनो
लवणवित्रमम्यापनाश ? ।

संमिथिः—अहसो (पुन सरयूतटमत्रोस्य माशङ्कम्) रथमेने मातरो यदि
प्रवेगाभिसुग्रे टतो विलोस्येते ? । तन्न कुशल न मयोर्भस्तत्रनु तयोरिति ।

(सर्वेऽपि त्रिशोषत्र्याकुलना नाटयन्ति ।)

सीता—(दृष्ट्वा सभयम्) भयवर्दी-जो रहुकुन्देवदाओ ? तुम्हाण पसाएण
दहरहमुआण दुरिदमदरीयदु ।

(राम सीदति ।)

सर्वे—सम्यगिदमगमिष्याम । (इति विमानाग्रत परिक्रामन्ति ।)

विभीषणः—(राम प्रति) देव ! सोऽयमस्माक चिरपरिचित सपरिवा'री मथुरा
धिपति, तदेनमुपलक्षयाणि । (इति गद्रामादायोत्थित सत्रेत् पश्यति ।)

भरतः—(ऊर्ध्वलोक्य ससम्भ्रमम्) आर्य सुमन्त्र ! तदिदं विमानम् । अयं च
राक्षसाधिपतिरिहाऽऽगच्छति । तदिदानीमत्रोत्थितामम्भदीयमाचरितम् । (इति धनुषि शर
धत्ते ।)

विभीषणः—(दृष्ट्वा) कोऽसौ जटावलकलधारी तपोधनो धनु पाणि सक्रोध द्रव
मुहुर्मुहुस्मानत्रोत्थयति ? भवतु । इत् एनमत्रगच्छामि । (इति विमानेनोपमर्षति ।)

सुमन्त्रः—कुमार ! नियत भगवता मैत्रावरुणेन राक्षसपतेरागमनमत्रगच्छता
लङ्कागमनार्थं मन्थरीकृतो भवान् ।

१ भगवत्या रघुकुलद्वयता ! सुम्ना प्रसादेन दशरथसुतानां दुरितमन्तरायताम् ।

१ 'यभर भ' भा० । २ 'अयमवल्लो' भा० । ३ (विमृशति) दे० । ४ 'व रोऽपि मथुराधि-
पति, तावत् तमुप दे० । ५ एव ग' भा० ।

भरतः—किमपि ज्ञातमात्मदशाम् ? ।

विभीषणः—(समीपमुपत्य भरत प्रति) भोस्तपोधन ! किमर्थोऽयं व्रतचर्याविरुद्धो धनु परिग्रहः ? ।

भरतः—(सावेशम्) राक्षस ! क्षणमत्रेव तिष्ठ । सुष्टु यथा तत्र स्थयाभ्येप नि शेप धनुर्धारणकारणमिति ।

विभीषणः—(दृष्ट्वा 'साश्चर्यम्') कथमयमकारणे मा प्रनिहीर्यति ? । (उति गदा दर्शयन्)

तपस्विनि स्थ पूर्वमस्त्र मुञ्चामि तु त्वयि ? ।

युद्धे यद् दुःसहत्वस्य साक्षिणो रामलक्ष्मणो ॥ ३९ ॥

भरतः—(पुन सावेशम्) आ ! किं ब्रूये ? “युद्धे यद् दुःसहत्वस्य साक्षिणौ रामलक्ष्मणौ” तदिदानीमनुभवत्वस्य कर्मण फलम् । (इति रागं मोक्तुमिच्छति ।)

(प्रविश्य)

वशिष्ठः—(भरत प्रति) यत्स ! कृतं कृतममुना निर्गन्धेन । मुच्यता चापम् । आदीयतामर्धपात्रम् । दिष्ट्या स एष विमानाविरुद्धो रामभद्र कुशली सीतालक्ष्मणाभ्या सह सम्प्राप्तः । अयं च राक्षसाधिपतिर्विभीषणः । कपीश्वर सुग्रीवश्चायम् । (इति दर्शयति ।)

भरतः—(वशिष्ठ प्रणम्य सानन्दम्) भगवन् ! भवतात्तनेन्दुपिनिर्गतेन शुक्ल कुशलप्रवृत्तिर्षायूपप्राहेन पुनरुज्जीविता स्म । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कम्प्योऽत्र मो !, समानीयतामर्धपात्रम् ।

(प्रविश्य)

पुरुषः—देव ! तदेतत् । (इत्यर्धपात्र उपनीय धनुरादाय निष्क्रान्तः ।)

सुमन्त्रः—(सहर्षम्) करभक्त ! सत्वरमिहाऽऽनारय देव्यौ क्षत्रुषु च ।

करभक्तः—यदादिशति' आर्य । (इत्युक्त्वा द्रुत निष्क्रान्तः)

विभीषणः—(सविस्त्रव चीक्ष्य राम प्रति) देव ! परिभाज्यतामित । कीऽप्यमौ तापसश्चापशोषी परित्यज्य सप्रमोदमर्धपात्रं पुरम्बुर्जैतम्मात्मभिमुखमभ्येति ।

लक्ष्मणः—(उत्थायावलोच्य च सहर्षं राम प्रति) देव ! देव ! दिष्ट्या वर्धसे ।

सोऽयमार्यो भरत सार्धपाणिर्भगवन्त वशिष्ठमद्रेऽहन्य भवन्तमभ्युत्तिष्ठति ।

रामः—(श्रुत्वा सानन्दविम्मयम्) वत्स लक्ष्मण !

इत वृतचिते देव्यानि सरमिता चमू ।

इतश्च भरत प्रीत्या ममभ्येतीति को त्रिधि ? ॥ ४० ॥

भवतु, सरमिदानी व्यचीभविष्यति । (इति सर्वे निमानावतरण नाटयन्ति ।)

भरतः—(सरमस राममुपन्य) देव ! सोऽयमगृहीतदु खसविभागो भरत प्रणमति ।

रामः—(सरमस भरतमुत्थाप्याऽऽलिङ्ग्य च वशिष्ठ प्रति) भगवन् ! अयमचरमो दाशरथि प्रणमति ।

वशिष्ठः— वत्स ! कल्याणभाजन भव । (सीता दूरस्था प्रणमन्ता प्रति) वत्से ! चिरकालमिधम^३ वीरप्रसविनी च भूया । (लक्ष्मणविभीषणसुग्रीवाश्च प्रणमत प्रति) वत्सा ! विजयध्वमिति ।

(सर्वे यथोचिन समुदाचरन्तो हृषाश्रुनपामभिनयन्ति ।)

रामः—(सुमन्त्र प्रति) आर्य ! कथय, कथमेव सेन्यविन्यास ? कथ देव्योरय परुषक्रम ? ।

सुमन्त्रः—देव ! 'सम्पातिप्रतिपादितसीतापहारप्रवृत्तिना कुमारभरतेन निवेदित भवदत्याहितमार्ण्यं देव्योरयमनुचितारम्भ ।

विभीषणः—(विमृश्य) निश्चित तभ्येव कार्पटिकस्य दुनाटकमेतत् ।

(प्रविश्य)

करभकः—(राम प्रणम्य) म्यामिन् ! इमे देव्यौ कौशल्यासुमित्रे कुमारशत्रुघ्नेन विनिर्दिश्यमानमार्गे सानन्दौःखक्यमित समागच्छत ।

रामः—(ससम्भ्रमम्) कथ देव्यौ स्वयमिहाऽऽगच्छत ? । तदुपसर्पामि । (इति तथा करोति ।)

(तत प्रविशन्ति प्रमोदातिशयमभिनयन्त्यौ कौशल्यासुमित्रे शत्रुघ्नश्च ।)

I 'ष्ठ पुरस्ठत्य भा० । 2 दूरस्थिता प्र० भा० । 3 'वा पुत्रप्र' भा० । 4 सम्प्रति प्रात० दे० ।

कौशल्या—(रामलक्ष्मणौ निरीक्ष्य सुमित्रा प्रति) संहि सुमित्रे ! चिरयाब्दो
पि एयाण पुत्त्याणं मुहयदमाणदवाप्पप्पराहपिहिदलोयणाण खु फुड पिक्खामि ।

सुमित्रा—^१देवि ! अहं पि ति ।

(उभे परिक्रामत ।)

रामः—(सरभसमुपत्य) अम्भ ^१ प्रणमामि । (इति कौशल्या प्रणम्य सुमित्रा
प्रणमति ।)

(लक्ष्मणोऽपि तथाकरोति ।)

देव्यौ—(पुत्रावालिङ्ग्य शिरम्यान्नाय च) पुँत्तय ! तुम्हाण सन्वाण वि सुह
सजोयरमणिज्ज चिरयाल जीविद भोदु ।

(साताऽपि समेत्य नाम्ग्रहणार्थं वाप्पसुरत्तनती देव्यौ प्रणमति ।)

देव्यौ—(सीतामालिङ्ग्य) वेँत्से ! वीरजगणी होषि ।

सुग्रीवविभीषणौ—(दृष्ट्वा) नियतमेते रामलक्ष्मणजनन्यौ । (उफेस्य प्रणमत ।)

(देव्यौ सविम्मथमालोकेते ।)

रामः—(सुग्रीव दर्शयन्)

[

]

(विभीषण दर्शयन्)]

नत्तञ्चराधिपतिरेप वभूव भूयो,

मन्दोदरीदयितत्रिक्रमवद्धसेतु ॥ ४१ ॥

देव्यौ—(सहर्षम्) परंसेसरम्स सहस्सरम्मिणो पसाएण अहेहिँ दुवेहिँ अहिणव
पुत्तजुअल समासादिद । ता एद पि सुहसपत्तिजुत्त चिरयाल नददु ।

१ सखि सुमित्र ! चिरकालादपि एतयो पुत्रयो मुखचन्द्रमान दवाष्पप्रराहपिहित
लोचनयो खलु स्फुट पश्यामि ।

२ देवि ! अहमपि इति ।

३ पुत्रक ! सुप्पात्र सर्वेषामपि सुखसयोगरमणीय चिरकाल जीवित भवतु ।

४ व से ! वीरजननी भव ।

५ परमेश्वरस्य सहस्ररूपे प्रसादेन आगम्या द्वाभ्या अभिनव पुत्रयुगुल समासादितम् ।
तदेतदपि सुखसम्पत्तिपुत्र चिरकाल नददु ।

(भरतशत्रुघ्नावपि तयो. प्रणामं कुरुत ।)

वशिष्ठः—(रामं प्रति) वत्स ! राज्याभिषेकाय मङ्गलमुहूर्त्तं वर्त्तते । तदेतदलङ्क्रियता भद्रासनम् ।

रामः—आदेश प्रमाणमिति ।

वशिष्ठः—(नेपथ्यामिमुखमवलोक्य) कम्कोऽत्र भो ! ? । समानीयतामभिषेकमम्भारः ।

(प्रविश्य मङ्गलकलशहस्तः)

जानूकर्ण्यः—भगवन् ! अयमुपादीयताम् ।

(वशिष्ठ. कलशमादाय रामस्याभिषेकं करोति ।)

(आकाशे देवदुन्दुभिर्घनिः पुष्पवृष्टिश्च ।)

सुमन्त्रः—(सानन्दमूर्ध्वमवलोक्य) कथमसौ वैमानिकलोको रामराज्याभिषेकमहोत्सवानन्दमावि करोति ? !

रामः—(भरतं प्रति सोपरोधम्) वत्स ! चिरकालादनुशयकृशानुसन्तप्ता मध्यमाभ्यामात्मीयमुखेन्दुदर्शनेन निर्वापयितुमर्हसि । (इति वशिष्ठमुखमुदीक्षते ।)

(भरत सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।)

वशिष्ठः—वत्स ! नातिक्रमणीयोऽयं राजादेशः ।

(राम भरतं करे गृहीत्वोत्थातुमिच्छति ।)

[^१]

वशिष्ठः—(राम प्रति) वत्स ! कथय किं ते भूय प्रियमनुकरोमि ? ।

रामः—(सप्रथयमङ्गलिं बद्ध्वा) भगवन् भाम्करान्नयसौवन्तिक !

तीर्णं क्लेशार्णव सोऽयं नावेन भवदाशिषा ।

स्वजनैः सप्रतिश्चाभूदस्तु मे किमत परम् ? ॥ ४२ ॥

[वशिष्ठः] तथाऽर्पादमस्तु—

राजानो जनयन्तु कीर्त्तिकुमुदैरामोदिनीं मेदिनीं,

भूदेवाश्च तदापदामपनुदे बह्वौ वपद् कुर्वताम् ।

वक्राम्भोरुहरङ्गभूमिविहरद्वाग्देवतामत्सरं,
श्रीरुत्सृज्य करोतु तेषु च रतिं मत्तैभविभ्राजिनी ॥ ४३ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ अष्टमोऽङ्कः समाप्तः ॥ छ ॥

॥ समाप्तमिदं उल्लासपाद्यं नाम नाटकम् ॥ कृतिः श्रीसोमेश्वरदेवस्य ॥

☞ 'अभोजसम्भवसुता वक्राम्भोजेऽस्ति वस्तुपालस्य ।

यद्वीणारणितानि श्रुयन्ते सूचितम्भेन ॥ १ ॥

[प्रशस्ति]

आसीद् भूमी ..र्जरो गूर्जराणा, पूजापात्रं श्रीकुमारः पुरोधः ।

यः प्राणरः पुण्यसंक्षणार्थं, विप्राकार कल्पितो वेधसाऽत्र ॥ १ ॥

यः कर्माणि च पद् गुणाश्च तनुते तद्गुणैर्भुवः स्वल्पं,

कीर्तिर्यस्य वराम्यनिर्मलरुचिर्नो जातुचिन्मुञ्चति ।

शस्त्राविष्कृतिरधरे च युधि च श्लाघ्योज्ज्वलिते यतः,

सूत्रं यम्य हृदि स्फुरत्यविरतं ब्राह्मं च राज्यम्य च ॥ २ ॥

अरुन्धतीव कान्ताऽम्य पत्युगजामरुन्धती ।

अभूत्तमि(' भी) यया लक्ष्मी साक्षालक्ष्मीरिषि क्षितौ ॥ ३ ॥

तद्गजः स्याद्गजलक्ष्मिप्रसुक्तया प्रार्थनया प्रणुजः ।

चकार सोमेश्वरदेवनामा, स(' रा)मायणं नाटकम्भवेत् ॥ ४ ॥

प्रायो वय वेदविचारपारदयेन नाघेन तथामियुक्ता ।

दुर्गेऽत्र मार्गे तद्वि प्रवृत्ता, नोपेक्षणीया कविभिः उरुन्त ॥ ५ ॥ ←

पद्यानां सूची

	पृष्ठे		पृष्ठे
अकुङ्कुमपिलेपनाऽप्यनुमरोति	८३	आदिष्ट रघुपुङ्गवेन तदिदं	१०६
अगाधे त्रिविद्योगाद्गौ	१४३	आद्येऽपिचा कुङ्गुरुमुखात्	३७
अजामजेन यद् राज्ञा	११	आधाय स्वन्धवधे	५९
अद्याप्यस्मि वृत्त भयेन	१२६	आ पाँलस्य ! त्रिमेत्रमुपुल्विन	१०७
अनङ्गसञ्जीवनम्	८५	आरूढा करिणा स्वन्धे	६४
अनार्यमेतत् त्रयि नाऽऽर्य ! कर्म	७३	आराप्यते गिरिशिरस्यपरो	१२०
अनीदृशीमामदशा विमुद्गय	३८	आर्येण मोचादलज्जोमलेन	१४४
अनेन नीयमानाऽसौ	८७	आसीद् भूमी []र्जरा गुर्जराणा	१२२
अपि प्राणपरित्यागान्नाऽऽवा	१२७	इत कृताचिते देव्यामित सत्रमिता	१२२
अप्यस्य बहु मानसेन	११	इयतैत्र विद्धि शुद्ध	७६
अप्यरु दधदानन्द	१३६	इय मूर्त्ये तरेण श्रारिय	१३२
अप्येरुपितृजातानाम्	२३	इय सा हसाञ्जीकूलितजमला	३४
अप्रदक्षिणचरान् कुरङ्गान्	१३	उच्चै पश्यति चेत्	७२
अमुना सह बन्धुनाऽधुना	१२८	उज्जीविनगतमानररिक्ताद्दोऽप	१३८
अम्भोजसम्भवसुता	१५२	उत्पत्तिर्विमले विरश्चिनि	१२१
अम्भोधिर्भगवानय जयति य	१३९	उपति शिशिरेतरद्युतिकुले	३७
अय राम श्याम कमलदलदीर्घाश्चि	११४	उत्पद्य तशे तुङ्घिनेनराशोरधील्य	५३
अरुणसुत ! मदस्त्रपातजातै	८९	उद्गर्भतूर्यरगापितरोमराजय	१०१
अरुणवतीन काताऽस्य	१५५	उद्भूत भरतस्य कन्धुनिरहाद्	७३
अर्धाम्भोधिर्भरुणनगरी—	३८	उद्यतस्य मन	९६
अप्रदतामपि दुर्वचन	६६	उ मूलितद्रुममना	१४
अभिमाजितो जनन्या	९	उपचयाऽपचयौ भरत	६४
अशोकश्रेणीय	३०	उपनयति कुसुमगन्ध	२३
असदपि सर्वे सदित्र त्रयि	१२६	उभौ युवामुभावात्रां	१२७
असौ वसन्तमालत्रा	१००	एरु कौशल्यया	५
अस्वस्तमागमन—	६२	एरुऽत्रामवति जगती	४९
अस्मिन्निन्दुमुखि ! स्थले टेलविदा	१३९	एरु मधुरगम्भीरो	७४

	पृष्ठ		पृष्ठ
जामिं सूपर्णखा यदप	७९	दशमदनमिनाशाद् दिक्पतीनां	१३४
जाम्बवानिति नवाम्बुदप्रभ	११२	दशशिरस्तनयस्त्रिशिरा	१२०
जीमूतनाहनन च शैलनव	१२२	दिम्ब्या दष्ट स	३०
जायन् ददे न वैदेही	११४	दिष्टया मुञ्चत पुष्पवृष्टिममरा	१३१
तत् पौरुष मिञ्चन यद् विचिन्त्य	१२	दु खामिदूनाऽपि तनुर्मनोज्ञा	११७
त पौरुष व्याहरन्	१२९	दुःशक्तिमन्ला तरङ्गतरङ्गा	३५
तदङ्गज स्याद्गन्तुगार्मप्रयुक्तया	१५५	दूरान्निरस्य भरतन	६६
तदेतद् दु खमेव म	५७	दृष्ट म यदि वा	९३
तद् दूरेऽस्तु यदस्य	१३	दृष्टि स्पष्ट तटगतमपि	९३
तद् बाहुवीर्यमन्धीर्य	७८	दृष्ट्वा चिराद् दयितमस्तसमस्तत्वदा	१३०
तवाति च द्रवदनेति	८०	देव प्रयनानिश्यन शङ्क	८५
तपरिविनि न्य पूर्वमख मुञ्चामि	१५१	देव शिवा जयति नभसि	१४४
त मह घर पि रण्ण	५७	देव द्राद् दान्त्र-व	७९
तस्थे सुखमेव मया	४३	देवोऽय दिशि	१४
तस्मिन्नम मृगुपतिरय	१५	देश कशाङ्गि ! हरिणाति !	४५
तस्यामज खगभटस्य जटायुषोऽय	१४१	दश दशे ककुभि ककुभि	१२१
तातस्तात सा सत्रिषि सत्रिषि	२३	दशाऽय दिशति	७०
तानेव स्तुमहे महशमहिता	६२	दैवात् तत्र जगत्त्रयेऽमुभट	१३९
तापयत्यसुखवह्निना	६५	दैवा शिना राजनस्यापकार	७९
तामेता त्रिदि युद्धानिम्	१३८	दैवेन दर्शिता याऽव	१४८
तावद्भावप्लक्ष्मी कल्पति	१४३	द्रष्टव्य मुलमेतयोर्दायनया	५६
ताण ऋशार्णय साऽय नायव	१५४	द्विगुणमरणिमान	२३
तैलश्रुगे सुचरितन	९२	धत्तऽनुनाऽपि भरत पट्ट	१३५
ताये शीत स्फानबिम्बयुना दौ	३१	धर्मोऽमौ रक्षसा यत्	११८
त्रिशिर —स्वरदूषणादयस्ते	७८	धत्रा प्रभूतः या यद्यपि	१३६
त्वदधरमधुर	३५	धारातार्थे मरण	८८
त्वदधिनि सम्प्रति मां	१०६	धाताया दशस्त्रधरा धुमि सुरै	१०५
त्वदर्शनात्पुत्रविनाचनस्य	५	धृवा मूर्धनि यत्	४६
त्वन्निर्माणपरिश्रम	९८	नक्तञ्चराधिपतिरय बभूव भूया	१५३
त्व मे तात इवास्ति तत्	१२५	न क्रोऽपि ब्रह्ममावमुर	१०१
दधिमुख ! मुख मनापारुष	१०८	नदी मुद स्नात् सारयूथिय म	६७

	पृष्ठे		पृष्ठे
न दूत इति वध्यसे ब्रज	१०८	पुष्पातु प्रमद प्रमु	१३८
न मयाऽस्ति समं पापी	९९	पुस पुराणस्य धनु पुराण	१७
नरदेवोऽपि भूदने	११	प्रकटयति हृदयदाह	६२
नरपतिरितरोऽपि स्मर्यते	६	प्रचञ्चितचरोरनयने ।	७९
नवपरिणीता दुद्धिता	४	प्रतिकूले पिवौ	४
न स्त्रीन्—गातृन्मथ	६९	प्रतिनिम्नग प्रतिनग	९९
नाश्नाति किञ्चन, न केन	७२	प्रत्यग्र तृणसस्तरत्रयमिद	६८
नाऽह लक्ष्मणमन्तरेण न	१२७	प्रत्यासीदति सङ्गरे प्रतिदिश	१११
निनिडनिपीडननिगडितमुख—	१४२	प्रथम सीताहरण	१००
निमीळिताक्षी गल्दश्रुमिशा	११६	प्रष्टव्योऽसि निशाचरेभर ।	१०७
निर्जल जाह्नवीक्षानमश्नमेध	७०	प्रागक्षितो द्रुतमपाकुरुत जपामा	१९
निर्जितोऽसि निजैरेव	८९	प्राणापहारान्तमुशन्ति वैर	१३०
निर्भूलिताखिलनृपानयनामजाम—	११५	प्राप प्राणितसशय रणमुखे	१२६
निर्भिन्नेद-उदसमुदयात्	३०	प्रायो वय वेदाविचारपारम्येन	१५५
निवार्यमाणोऽपि स	१७	प्रायादेऽन वसुन्धराधरपत	२०
निवेदिते पार्थिवपुङ्गवान्ते	७२	प्रेतराजस्य सहारव्यापार—	११८
निशाचराधोश्चर ! मुञ्च सीता	८७	बालब्रह्ममरीचिजालरपिल	१११
निष्कारणमधिरोहणम्	२४	बालार्कविम्बारुणनक्रकान्ति—	११९
निष्कारण विगणिता विभिय	१३६	बाले । मिलोक्य दिगन्तरमन्तरायो	३४
निश्चिन्नादण्डदलितै	१०७	बालोऽपि प्रबल्य निनाय	९
नून प्रभूतास्वपि नाहिर्नाथु	१४१	बून्परैर्विपरा धरा निदधत	११६
नेत्रे निर्माल्य	७३	ब्रह्मचारिनिजयाजितरती ।	१६
पम्पामपास्तदुरिता	१००	ब्रह्माऽञ्ज मन्मथस्य	७७
पराजितपुरन्दर	८७	भग्न जीर्ण त्रिनयन—	२१
परिहर हरिणाङ्क	८४	भग्न धनुस्त्रिनयनस्य	१४९
पश्चात्पतस्तु विदिग्धाहतिभि	१२९	मङ्कना भर्गशरासन	२०
पाणिप्रहात् प्रभृति	४६	मनदानाख्याने द्वयमयति	६०
पाता पुलिन्दापयसा गिरेष	१११	भयङ्गीता सीता द्रुतमत्रिशदप्रानय	१३३
पारियात्रगिरिपालनपात्रे	१११	भास्वद्भोत्रचरित्रचित्ररुचिर	५८
पिता गन्ताऽरण्ये	५१	भृत्वापराध प्रमुखाभट्ट	९१
पिता दृष्ट स्थित	६५	भ्रातर्जीनमयस्य	९१

	पृष्ठे		पृष्ठे
भ्रातृक्षणे अमर ! भरता	३३	मौलौ उभार भरत	७४
मन्ये तस्या कोऽप्यनिर्द्वय्यरूप—	१४	ग्लान प्रिये ! मात्यमपि त्वदाय	१३६
मये महान् दपद तदेतन्नितम्बविम्ब	१३२	य कर्माणि च षड् गुणाश्च तनुते	१५५
मन्ये रामाय निर्माय	१३४	यत् पूर्वजैर्नृपतिभिर्मम	१५
मम प्रमदहेतुस्व	९७	यत्र क्षमा दधति ह त !	१३
मम प्राक्कमभीतभर्तृजाणा	८५	यद्यप्यद्य युपरत—	६१
मयाऽद्य मोचादल्लामलाङ्गा	९९	यद् यद्य जगतामुजा	१०
मयि वीखरे सति त्वमय	८५	यष्टङ्कारखिनयनधनुर्दण्डत	४
मयूरीणा रीणा	३१	यस्तादृक् कृतग्रन् निजामजकृते	१४८
मलिनवसना निस्ताम्बूटा	४५	यस्मिन् कार्यसशाद्	९७
मल्लापु नोहसति	३२	यस्याऽऽस्त मुखपङ्कजे सुखमृचा	३
महतामप्यतिक्रम्य	८	यस्या सच्चरित्र त्रयेऽपि जगता	१३२
महाग्निहोत्री द्रुहिणस्य पीत्रो	८०	याचे मिथित् तात !	५६
महोत्सव पङ्कजिनीवनाना	१९	यातैव पातकत्रया	६७
महोदर पुर पश्य	११८	या दग्धे हृदि बल्लभेलजनि	५८
मद्य द्रुष्टु न	१६	यायन्न राघवमसौ प्रसन्न	११४
मान-देषु फलोदयादिह	३०	याय गूर्द्धनि गूर्द्धजा पित्ररुचि	३८
मात क्षिणे । तपन्न तात !	४९	युद्धावेशप्रिशिष्यमाण—	१०८
मातर्मन्ये नगरी !	६०	युष्माभिर्यदुपकृत न तस्य	१३५
मातर्महापातत्रातदक्षे !	६७	येनैत्रेन शिलीमुखेन	१०१
मातर्मदिनि ! देव दीप्रितिपत !	१३१	ये वानस सयति तात्रकाना	१३४
मातुर्म मथति प्रसादनत्रया	६४	रक्षोराजस्यायमु पातकेतु	१४०
मातुश्च मन्यरायाद्य	६६	य स्थितोऽय मृगराजभेतने	११९
मातृणा तातपादाना	५५	रम्भाया सुभग उमङ्गलतया	८०
मा भेषीर्भुजजलभीषितारिार !	१३	रम्या दिशा चतसृणामपि	७७
मायाकृतमपि मृगाक्षि !	१३८	राजानो जनयतु कीर्त्तिकुमुदै	१५४
मुक्ता वृत्रिमपत्ररेलिरलक्षणासे	२५	राजा राजलक्ष्मेनाय	३७
मुग्धाया अपि काताया	३३	राजाऽसि प्रथमा त्रैत्र	१०
मूर्त्तिर्भूमिमुख स्वभारमुभगा	७९	राजपश्रिय च जननी	९३
मूर्दान मधुजि-मुख	१	रामगहिनि ! समाहि	९२
मूर्दान शिरपूजनाय	६४	राम प्रव्रजितं वने	६६
मूर्त्ता बह्वज्रेण	७४	रामेण स्थायुचाय सपदि	४

	पृष्ठ		पृष्ठ
रं रक्षः ! प्रतिपक्षनां	८९	विद्वत्तामुचितज्ञतामुपशमं	१८
रे रे क्षत्रियडिम्भ !	१६	विधियमविधेयस्तत्	६३
लङ्कापुरीपरिभवे सति	१२०	विनतो नाम रामस्य	११२
लङ्कां विमुच्य सचिवैः	१०२	विना दिनाधिनाथेन	५५
लङ्केन्द्रः म नरोन—	८	विष्णुरउ ताव गन्धो सन्नाथं	११३
लङ्केन्द्रणाहिणाऽह निहत—	१०३	विप्रयोगेण शुष्काऽपि	१३६
लङ्केश ! त्रिदिवाङ्गनाः	१०५	विमान व्योमाप्रे व्रजति	१२७
लङ्केश्वरादजनि यः	११९	विद्यविश्रुतलो नलनामा	११०
लब्ध तेर्नयनोत्पलद्वयफलं	१०	विद्यामित्रः पुत्रमादाय दोर्म्या	३६
लभन्ते सामान्य	३२	विद्यालङ्कार ! किं लङ्काराव्य—	१२८
लोलांचानमिद मुदे	५३	वीर ! व्यधीयत मया	६९
लोकर्म्राणानपि निजगुणान्	२१	वीरखीशरणैर्निजप्रहरणैः	८७
लोचनेन तत्र चारुपक्षणा	१३७	वृक्षाः पुष्पफलोऽन्वलाः	७०
वक्र विधाय विधिना	२७	वृद्धस्य वारिधेस्तस्य	१४०
यक्रागयो वा सरलाशयो वा	१०३	वैदेहेन समाधिप्राथिन—	१३४
यचसः स्थिरता दशोश्चलत्र	८४	वैद्यराजोऽस्मि विद्यायाः	२८
यम ! त्वयाऽस्मि विजयि	१२५	व्यङ्ग य गमित ध्रुवपतिना	१२४
यसम्प येसि भरतस्य	५७	व्यावृत्त्य रामभृत्यः स कपिलङ्का	१४७
यमे भय ! असुरयोः	७	व्याहारिर्वा घटय	१७
यनाय पुत्रद्वितयेऽपि	५७	शतमोर्टाघटितहृदये !	४८
यन्दे तत्र प्रगल्भ तममं !	६७	शय्याया स्वयमेव नोपविशति	२५
यन्तुभिदि कुलं कल्हपिकल	४६	शरीरे वैराग्य श्रयति	२१
यन्तुः मल्लं भयतु यचन	५३	शीतल यदनिल जनह्यजन्	३२
यगे पुरा कैःकवराजपुत्र्याः	४८	शुतः शेषो नाम्ना	३६
यन्तुपाल ! भयते	७७	शुश्रूषा श्वशुरे ननान्दष्टु ननिः	८
याच निशाचरवरस्य	१०३	शौर्यक्रीतजगत्प्राधिपतिनाचिद	९
याचान्निनः कचन	७१	श्रीशकुत्सपथपार्श्वे	२
यागि ! वस्त्रमिदमानु	५१	श्रीहृष्याय ननस्तम्भे	१
यामन्य तानपादानां	५	श्रीगण्डशैतपमान—	३२
यारं वारं यपुत्रनिटपी	९३	श्रीरामभद्रादपि सात्त्विकाय	५९
यामनिपि राक्षसाज्जार्णाम	११३	शुभाऽपि शत्रुरिति तं च	११५
यात्रिचिचि वक्षानिधेय	१२३	शुभा लम्बनशो रक्षोगजेन	१४६
यष्टानां निबन्धगैश्च वणिगां	१४९	शुभा सीतलरगनरुणांपातिनः	१४५

	पृष्ठे		पृष्ठे
शुभा सुमन्त्रचनेन	६२	सुपेण सोऽय य मिमिषि	१११
ध्मध्य स राधयुवा	१२१	सृष्टिसूत्रमिदं	१९
सङ्गलैरशुचलप्रवाहै	९७	सेय नमो भगवतेऽद्भुत—	८२
सङ्ग्रामाङ्गणनिर्जित—	११	सैव जीवितमिल्येतद्	९९
सङ्ग्रामानिधिरेष जानरयति	१०९	सोऽहं किं न भवामि ?	१०६
सङ्ग्रामाय गृहातधन्वशराधि	११४	सोष तदत्र नगर	१०
स जयति रघुराजप्राण्णी	२	सौधान्युद्धृतोरणानि	४४
स मन्त्रिणाव्यशरारे	३९	सोऽत्र नमत्रमलै	४५
सप्ताङ्ग मम राज्य	९६	सौन्दर्यं परम समृद्धिरधिका	६१
स मन्त्रराशिरेद वन्	१४१	सौन्दर्यापहनप्रभञ्जनमना	१०५
समाहिता वस्य न राज्यन्क्षमी	३८	सपत्नी वा विपत्नी वा	९
समुद्र वसुधरा	४४	स्तुतेरनहोऽय कृतोऽस्मि	६८
सम्पाति श्रितिपक्षति स	१४१	स्तुतन् विलक्षण मुखेन राम	१८
सम्बन्धेन नरेश्वरो	१२	स्नात्वा तीर्थजलेन कऽपि घटत्र	१९
सम्भाजयतु भय मयि	९१	स्मृत्वाऽद्यापि यदावत्राहुपरिष—	१२१
मरहत्या स्नान	३६	स्वर्गोत्सामधिपनिर्भृत—	९४
सन्निधि तत्र सावित्रा	४३	स्वस्ति स्नाघ्रमत पति	३७
स श्रयसे भवतु	१४४	स्वामिन्नधिमुतापते ! गमयता	१४३
स श्वसुर सा श्वश्रु	१२	स्वामिन् ! सुख मखभुजामसि	७
महैव हरिसेनया भिनयनम्र—	११३	हनुमान् न वेद वेद	१२७
सा गता न पुनरति	९५	हहा ! वृद्धतपाधनास्तदधुना	७५
सिञ्चसीत्र सुधया त्रिणेचने	७७	हर्म्यं यस्य हिरण्यय क्षितिधर	११२
सीताकृते राघवल्क्ष्मणाम्या कृत्वा	२४७	हाकारगर्भरदना	९९
सीता चित्तरेय त्रिपय	११५	हाकारगर्भितमुखेषु बलीमुखेषु	१३१
सीतापतित्रिजयता	१२८	हुङ्कारे प्रलिपन्प्रतिरस्फुरिर्दशाना	१०९
सीतायामन्त्रिस्थया	९९	हुङ्काराऽपि निराचकार	१०८
माना राम कुम्भकर्णं च शङ्कं	१०४	हुङ्कारं क्व शङ्कसे	९३
सीतायामनकुत्सालुपस्य	१०५	हृदय ! हृदय ! दीने	९५
मीने ! न किं मिमिष ?	९९	हे चन्द्रहास ! सहसा	९०
साने ! मीने परिचिन्तित	८८	ह दामन्त्र ! ह तुमन्त्रमणि	११९
सुमीन सूर्यमुन	१०२	हे प्रनाश ! प्रतीक्षस्य	१०८
सुधाकरसुधाधरम	१९	ह विमान ! पवमानमणि एव	१३७